

Արժանացեալ բարեյիշատակ իզմիրեանի Սահ.-Մեսրոպեան մրցանակի.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

ԵՒ

ԲԻԻԶԱՆԴԵԱՆ ԺՈՂՈՎՈՑ

ՊԱՐԱԳԱՅՔ

ՊՍՏՄԱԿԱՆ ՅԱՌԱՋԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

«Մի երկնցիք հօտ փոքրիկ զի հաճեցաւ
«հայր ձեր տալ ձեզ զարբայումին» :
ՂՈՒԿ. ԺԲ. 32.

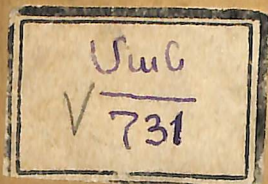
Դ Ր Ե Ց

ԴՐ. ԱՐՇԱԿ ՏԵՐ-ՄԻՔԵԼԵԱՆ

Մ Ո Ս Կ Ո Ւ Ս.

ՏՊԱՐԱՆ ՄԿՐՏԻԶ ԲԱՐԽՈՒԴԱՐԵԱՆԻ.

1892

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

ԵՒ

ԲԻԻԶԱՆԴԵԱՆ ԺՈՂՈՎՈՑ

ՊԱՐԱԳԱՅՔ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՅԱՌԱՋԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

«Մի երկնչիր հօտ փոքրիկ զի հաճեցաւ
«հայր ձեր տալ ձեզ զարթալումիւն» :
ՂՈՒԿ. ԺԲ. 32.

Գ Ե Ց

ԴՐ. ԱՐՇԵԿ ՏԵՐ-ՄԻՔԵԼԵԱՆ

Ա.ԿԱԴԵՄԻԿՈՍ
ՀԱԿՈԲ Հ. ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ

Մ Ո Ս Կ Ո Ւ Ս.

ՏՊԱՐԱՆ ՄԿՐՏԻԶ ԲԱՐԽՈՒԴԱՐԵԱՆ Ի.

1892

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱՐՄԱՆԱԿԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ԿԻ

ՅԵՐԵՎԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆԻ ԿԱՆՈՆԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ԳՐԱԴԱՐԱՆ

Дозволено цензурою. С.-Петербургъ, 3 Апрѣля 1892 года.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱՐՄԱՆԱԿԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱՐՄԱՆԱԿԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱՐՄԱՆԱԿԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

Типография М. Бархударянъ, Москва, Мясницкая, д. насл. Ананова.

731

h. 8 726.

Ի ՅԻՇԱՏԱԿ

ԻՄ ՄՏԵՐԻՄ

ԲԱՐՄԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ԵԿԵՂԵՑԱՆՈՒԷՐ ՄՈՐԵՂԲՈՐ

ԳՆԴԱՊԵՏ

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ ԹՈՎՄԱՅԵԱՆ

ՄԵԼԻՔ-ՀԱՅԿԱԶԵԱՆԻ.

ՄԱՅԱՏԻՑԻ

ՄԱՅԱՏԻՑԻ

ՄԱՅԱՏԻՑԻ ՄԱՅԱՏԻՑԻ ՄԱՅԱՏԻՑԻ

ՄԱՅԱՏԻՑԻ

ՄԱՅԱՏԻՑԻ ՄԱՅԱՏԻՑԻ

ՄԱՅԱՏԻՑԻ ՄԱՅԱՏԻՑԻ

«Յորժամ ուխտն որ պուխն է եկեղեցւոյ ընտիրք
և պիտանիք լինիցին, ևս առաւել ժողովուրդն»:

Ս. Սահակ.

«Մի խառնեցի պղտոր ուսումն ընդ յստակ և ա-
կանակիտ վարդապետութիւն ս. և առաքիլանման Հայ-
րապետին Գրիգորի»:

Նախարարը Հայոց.

— * —

ԱԿԱԴԵՄԻԿԱՍ
ՀԱՆՈՐ Հ. ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ.

«Խզել զգժնդակացն զեկամուտսն,
և վառել զէնս հակառակ չարին, և ի
վայր կործանել զհակառակս արդարու-
թեան»:

ՔՐԻՏՈՐ ԼՈՒՍԱՌՈՐԻՁ.

«Այգոյ, որոյ չէ պարիսպ, զա-
զանք մտեալ ապականեն զնա»:

ՅՈՎ. ՄԱՆԴՅԱՆԻՆ.

Պատմական անցեալն իւրաքանչիւր ազգի վեհագոյն
հարստութիւնն է, իսկ ամենայն ազգ կայուն է, եթէ նո-
րա անդամները զիտաստ են իւրեանց պատմական անց-
եալին և շարունակում են մէկ անընդհատութիւն պահ-
պանել անցեալը ներկայով ապագային թողնելու: Այդ
զիտաստութիւնն անձնիւր հայի պարտաւորութիւնն է.
ըստ որում իւրին զիտաստ լինելով՝ հայը պիտի զինքն
ճանաչէ և այդ զիտաստութեամբ է՝ որ հայը պիտի կա-
րենայ հայի նմանիլ՝ որպէս ամենքի ինքնաճանաչութեան
հետեանք բաղձանքն է: Այդ զիտաստութեան աղբիւրն
է հայոց պատմութիւնն, որ ոչ թէ պատահարների, այլ
հայ ազգի պատմութիւնն է: հայոց պատմութիւնը մէկ
յարաշար ամբողջութիւն է, որի իւրաքանչիւր շրջանը
հասկանալու համար պէտք է լաւ ըմբռնել նորա սկիզբն,
որին խելահաս լինելու համար հարկ է նորա հաստա-

տուժեան հիմքերն պարզել, ըստ որում անհրաժեշտ է զիտենալ այն ձգտումներն, որոնք հայոց կեանքն են կազմել, այն ծրագիրն, որ հայի գործունեութեան նկարագիրն է եղել և այն գաղափարներն, որոնք նորա աշխատանսոց հոգի և մարմին են տուել:

Մէկ ժողովուրդ ազգ է, եթէ նա իւր հոգեւոր և մարմնաւոր ունեցուածքի հետ ամբողջութիւն մի կազմելով, իւր պատմական շարունակութեան մէջ ինքնազիտաստ է: Իսկ մի ազգի զոյութիւնն ապահովուած է, եթէ նա որպէս ազգ ձգտում է իւր յարապատմական ազգային բարեկեցութեան: Հայոց պատմութիւնն ևս այդպիսի մի ազգի պատմութիւն է, այսինքն նորա այդ ամբողջութեան և ձգտմանց և դոյա համար նորի վարած մաքառման նկարագիրն է:

Հայ ազգն՝ որպէս ամբողջութիւն մի, չկարէ առանց իւր այս ու այն ամբողջացուցիչ տարրի ազգ համարուիլ և քննական պատմութեան նիւթ դառնալ, ըստ որում և նորա այս ու այն ամբողջացուցիչ մասն անկարող է իւրապարփակ ամբողջութիւնից անջատեալ պատմութիւն ունենալ: Հայ ազգի ամբողջութեան այդպիսի մի նշանաւոր տարրն է — հայաստանեայց եկեղեցին, որ և ունի նորա հետ իւր յարաշար և միահետե կենսագործութիւնը: Յետեւնք նորան աւելի ծաւալ տալով իւր ամբողջութեան հետ յարակցաբար, բարձրանանք ազգայնից առ եկեղեցականն և իջնեք եկեղեցականից առ ազգայինը պատմական անտարակոյս քննութեամբ և մենք կստանանք հայաստանեայց եկեղեցու ստոյգ նկարն ազգի պատկերի մէջ:

Կեանքը կեանք է, եթէ նա մարտ է և մաքառումն և ամենայն ինչ հէնց յեղեղուկ վիճակումն է լաւ ճանաչում: արդէն հայաստանեայց եկեղեցին ևս պէտք է այդ մաքառման մէջ ճանաչել: Հիմք դնելով հեթանոսութեան ընդդիմադրութեամբ, սկսու պատերազմիլ երկու թշնամեաց դէմ, մէկ Պար-

սից կրակապաշտների և մէկ քրիստոնէական ասպարիզում մարդահար հաւատքի ախոյեանների դէմ: մաքառման այս վերջին դաշտը հետաքննական է և ուշագրաւ, վասն զի այստեղ սուրն և գրիչը յարակից էին ընթանում: Սուր էր թշնամու թուրը, ծանր էր թշնամու լուծը, բայց սրագոյն էր հայի գրիչը, տապալիչ էր նորա կենդանի խօսքն և ամուր էր նորա ոգին արիւնածորան մարմնի մէջ: Սակայն հայաստանեայց եկեղեցին աչքի է ընկնում նախ իւր ներքին գործունեութեամբ, կազմելով իւր և իւր հօտի ինքնազիտաստութեան և ինքնուրոյնութեան ամրացուցիչ շունչ տալու ժամանակն, ապա իւր պատերազմով Բիւզանդացոց դէմ, որի նիւթն է կազմում Բիւզանդական պետութեան ժողովների էութիւնն և եզակութիւն, մարտի մեծ տեսարան բանալով, մինչև խաչակրաց արշաւանքը կամ ԺԲ դարու վերջերը կամ Բիւզանդական պետութեան անկման ժամանակն. այնուհետև հայաստանեայց եկեղեցին միջոց մի կռուեցաւ հռովմայ հակաքրիստոնէական չարամտութեան դէմ, որից յետոյ դադարում է ճշմարիտ մաքառումն և հայաստանը դառնում է շուկատ խռովարարների ասպարէզ:

Այդ դարերում հայաստանեայց եկեղեցին փակուեցաւ իւր մէջ, վասն զի հայ ժողովուրդը հրոսակների անդադար յարձակմանց ենթակայ լինելով, անպարապ հոգ էր պատճառում հայոց հայրապետներին, որոնք միակ աւագապետը լինելով ազգային տան, միայն այդ իսկ տունը կառավարելուն էին զբաղուած: Արտաքուստ ևս օգնութեան յուսոյ տեղիք չկային, զի խաչակրաց արշաւանքներից յետոյ դադարեցաւ հիմնովին արեւմտեան ազդեցութիւնը: Բազմաթիւ իշխաններ էին հայաստանի անկիւններում իշխողներն, որոնք լոկ իւրեանց հացի խնդրին էին նուիրուած: հռովմական եկեղեցին էր, որ դեռ շարունակեց չարանիւթ մախոզներ և բանսարկուներ ուղար-

կել, որոնք երկպառակութիւն առթելուց զատ, ոչ մի յաջողութիւն չէին ունենում, վասն զի անցական բարեբաստութեան յուսատուութիւնից բոլորովին զուրկ լինելով, այլ ևս անղէն և անզօր էին ամենակուրամիտ մարդկանց իսկ որսալու¹:

Բախտ է սակայն, որ այսչափ բանասարկու նիւթողների և մախողների մէջ չայաստանեայց եկեղեցին սկզբում դարեր անընդհատ մաքառմամբ և այժմ անհաւասար ընդդիմադործութեամբ մնում է զեռ նոյն անարատութեան մէջ: Չայաստանեայց եկեղեցու այս հռչակը զարմացնում է զերմանսկան և առհասարակ եւրոպական գիտնականներին, որոնք յաճախ կրկնում են, թէ քանի հոգի և եռանդն կայ այդ ազգի և եկեղեցու մէջ, որ յարիւն և ի մահ պահպանում է իւր հայրենի աննման սրբաւանդն, սրբաւանդն որ պարծանք կարող է լինել ամենայն ազգութեան:

Յիրաւի, չայաստանեայց եկեղեցին, ինչպէս նկատում էր իմ մէկ ուսուցչապետն, իւր դաւանակից այլ եկեղեցեաց մէջ անսպառ աղբիւր է եղել եռանդի, զօրութեան և լուսաւորութեան, որոնցով անվհատ և անվեհեր կռուել է իւր անաղարտ հայրենի փառաւոր ժառանգութիւնն, իւր վեհագոյն հարստութիւնը պահպանելու համար: Չայ ժողովուրդն աղնիւ ինքնասիրութեամբ հաւատարիմ է եղել իւր փառաց և պարծանաց, որոնց վեհութեան համար իւր անմահ նախնիք ամենայն ինչ զոհելով, արիւն են թափել և զայնորիկ սերնդոց աւանդել: Ջատաղովական և վիճաբանական պայքարը վարեցին չայոց հռչակաւոր

¹ Մեր խօսքն ի հարկէ այն Թեթևսօլիկ և տաջուտ մարդկանց վերայ չէ, որոնց մասին եկեղեցու նախանձախնդիր մի՝ անցեալ դարի սկզբում գրում է. «Թողումք զլափիւղողսն միշտ, որք վասն միոյ դահեկանի գկատուած և զհաւատսն վաճառեն»: Տես. Զնորայ լիշատակարանը. Գալկաթա, 1814 թ. էջ 89.

վարդապետներ: Բայց քանի՝ բազմասյրի են նոցա կռուաբանական գրութիւնք, քանի իմաստուն, քանի խորահայեաց էին ազգային գոյութեան խնդրին և ո՛րպիսի անձնագործութեամբ հաւատարիմ էին իւրեանց միակ աւանդին և աւանդարանին:

Չայաստանեայց եկեղեցին՝ մեր այդ փառաւոր աւանդարանը, ծփում էր իւր վեհութեան մէջ զեռ առաջին դարերում իւր պարզ սուրբ և ազատամիտ սկզբունքներով, որոնք սոյն այս դարում և յաւիտեան ամենալուսաւորեալ աշխարհի հիացման առարկայ են: Չայաստանեայց եկեղեցին ոչ մի եկեղեցու կամ ազգի թշնամի չէ, սակայն իւր անաղարտ էութեան և կերպարանքի մէջ մնալով, նոցա զրկախառնելուց հիմնապէս և մահու չափ զգուշանում է: Բայց իւրաքանչիւր եկեղեցու բարոյական պարտականութիւնն է ցոյց տալ և խելամուտ անել իւր որդոց իւր հիմնական սկզբանց և զաղափարներին, որպէս զի ապահով լինի օտար մոլորութիւնից, վասն զի չայր քանի առաւել զարգանայ և քանի շատ խորամուտ լինի հայաստանեայց եկեղեցու ներքնոյն, այնքան աւելի կսիրէ և կպաշտէ զայն: Իսկ ով գիտատուութեամբ չէ սիրում, նա պէտք չէ իւր փառապանծ եկեղեցուն: Չայաստանեայց եկեղեցու բարոյական պարտականութիւնն է, որպէս ընդհանուր ընդունուած է, քարոզով ցոյց տալ իւր որդոց այն հաւատքն ու սկզբունքներն, որոնք կենդանի են ի հնուց, որպէս զի չայր պարզապէս կարենայ, համեմատելով իւր սեփական եկեղեցին այլոց հետ, մեկին տեսնել իւրի վեհափսեմ առաւելութիւնք: Չայաստանեայց եկեղեցու բարոյական պարտականութիւնն է օտարաց զրպարտութեանց զանազան թշնամական խեղաթիւրմանց ընդդէմ զալ և հերքել արիաբար և ճշմարտութիւնն «ի վերայ լերինն բարձու» հռչակել: Վերջապէս Չայաստանեայց եկեղեցու բարոյական պարտականութիւնն է օգնութեան ձեռք

մեկնել իւր այն դաշնակից եկեղեցիներին, որոնք կարևոր
ոյժն ու եռանդն ծախսած լինելով, այժմ կենսազուրկ
դոյութիւն են վայելում: Նորա պարտականութիւնն է
ձեռք մեկնել, բարձրացնել նոցա, և յառաջ քաշել իւր
Հին զինակիցը լինելու ճշմարտութեան համար: Բայց թէ
ե՞րբ և ինչպէ՞ս. այդ հայաստանեայց եկեղեցու ինքնազի-
տաստ որդոց զործն է, նոցա զէնքն է գործունէութեան սահ-
մանահատն և իրերի յառաջագայութեան յաջողութիւնը
ժամանակի պայման:

Իսկ այդ պարտականութիւնք կատարելու հնար չկայ
առանց օտար եկեղեցիները քննադատելու, ուստի պարտ
է և ուրիշ եկեղեցիները հետազօտելով, ճշմարտութիւնն
ու մոլորութիւնը տարորոշ տեսարանի վրայ դնել, ըստ
որում ճշմարտութեան քննադատումն ոչ մի զարգացած
բանականի վիրաւորող չէ: Եւ ինչո՞ւ:

Ընդհանուր ճշմարտութիւնն է, որ իւրաքանչիւր ազ-
գի և երկրի մէջ եկեղեցին պէտք է և պարտ է ժողո-
վրդական լինի և անհրաժեշտաբար ինքնուրոյնութիւն
ունենայ և դարերի ընթացքում կազմութիւն ստացած
լինի իւր հօտի հետ նորա հոգուն համաձայն, որպէս զի
իբրեւ եկեղեցի դործէ ժողովրդի փրկութեան համար: Արդ
այս դրութիւնը հակառակ է եկեղեցիների միանմանու-
թեան, վասն զի այն եկեղեցին, որ Գերմանիայում ըստ
գերմանների հոգուն ծաղկել է, չկարէ ձապոնիայում
նոյն կազմակերպութեամբ յարաւել և օգտաւէտ լինել:
Այն եկեղեցին, որ Անգլիայումն է ծաւալ ստացել, չի
կարող հունձ ունենալ հեռաւոր Ափրիկէի վայրենիների
մէջ: Սոյն այս գաղափարը փայփայւում էր հայաստանեայց
եկեղեցում դեռ Դ — Ե դարերում, երբ հայք քրիս-
տոնէութիւն մտցնելով ի Վրաստան և Աղուանք, սերմա-
նեցին, որպէս զի ըստ տեղւոյն բարեխառնութեան և պայ-
մանաց և հողասնդին աճի և կազմակերպուի, և ոչ թէ

իւրեանց անկած աճեցրածն էին տանում այնտեղ տնկում:
Աւասիկ պատմական հետեութիւն մի է գիտնական աշ-
խարհում, որ եկեղեցիներն ոչ թէ ի մի ձուլուած պիտի
լինին, այլ հինաւուրց քրիստոնէութիւնն՝ հաւատքն ու
սէրն անաղարտ պահելով, թոյլ տալ իւրաքանչիւր եկե-
ղեցու իւրաքանչիւր երկրում իւր ինքնուրոյն կազմա-
կերպութիւնն ստանալու: Իսկ որպէս զի իւրաքանչիւր
ժողովրդական կամ ազգային եկեղեցի իւր ինքնուրոյնու-
թիւնն և անկախութիւնը պահել կարենայ, պարտ է իւր
քննադանական քարոզական գործունէութեան մէջ հռան-
դուն կեանք ունենալ, ոչ թէ այս ու այն եկեղեցին ա-
նարգելու համար, այլ ճշմարտութեամբ զայնոքիկ իւր
որդոց ծանօթացնելով, գիտաստ համոզման պաշար մա-
տակարարելու համար, որպէս զի իւր հետեօդք ան-
վտանգ լինին պետութեան, հասարակութեան և ընտա-
նիքի, իբրեւ աւետարանի ճշմարիտ որդիք: Այդպիսի վսեմ
գործունէութիւնն է, որ միացնում կապում է ամբողջ
ազգն ոչ թէ անցական իրերով, այլ հոգով, ներքին կեան-
քով, որպէս զի մի շունչ լինի ազգը, մի եռանդով ոգե-
ւորուի, վասն զի մեր նախնիք ևս, որոնք այնքան սխրա-
գործութեանց հեղինակներ էին, «միով զօռեաւ ճշմարտու-
թեան պնդեցին զմէջս աբք և կանայք»¹: Բանին քարո-
զութիւնն, աստուածային ճշմարտութեան աւետարանումն
էր, որ ջանահնար էր լինում «տալ զոգի Աստուծոյ ի
«իրտս մարդկան, միաբանել խառնել ի սէր աստուածոր-
դւոյն, զի ի սրտից ամենեցուն իբրեւ մի ազադակ իցէ»²

¹ Եղիշէ. Վենետիկ 1828 թ. էջ 115. — ² Ագաթանգ. Դեռ անց-
եալ դարի սկզբի ազնիւ քարոզիչ մի գրում է Տարօնի Ս. Կարապետ
վանքում, յիշատակելով իւր և եղբայրակիցների քարոզական ծանա-
պարհորդութիւնը. «և էր սովորութիւն ի հարցն առաջնոց մերս՝ գա-
ւազանի, զի ի ծմեռնային եղանակին շրջէին աշխատութեամբ քարոզել
գրանս աստուածայինս ուր կամէր և յաջողէր Հոգին Աստուած. և ի

և այդ ճշմարտութիւնն է, որ փրկում է ամենքին և որից կենդանանում է ամենայն ոք անհատապէս և զօրանում է ամենայն ազգ հանրապէս:

Արդ այս է հայաստանեայց եկեղեցու քարոզական հինաւորաց դերն, որ պիտի շահագործէ իւրաքանչիւր հայանհատի և ոչ թէ սոսկապէս նորան նուիրուած պաշտօնէից: Այս ինչով:

Վերագոյն ասուեցաւ, որ հայաստանեայց եկեղեցին մէկ առանձնական աշխարհ չէ ազգից անջատուած, այլ նորանից անբաժան և նորա հետ ի մի ձուլուած ամբողջութիւն է կազմում: Հայ ազգինն է հայաստանեայց եկեղեցին, հայաստանեայց եկեղեցունն է հայ ազգն, և որպէս ազգն իւրաքանչիւր հայինն է, այնպէս և հայաստանեայց եկեղեցին անձնիւր հայի ժառանգական սեփականութիւնն է և հարստութիւնը. հայն է իւր եկեղեցին պայծառացնողը, հայն է իւր եկեղեցու հովիւ և հովուապետ տուող ընտրողն, ուստի և ազգի և եկեղեցու շահն ու գործունէութիւնը համակցական է: Որչափ ազգն բարեկեաց է և յառաջադիմում է, նոյնքան և կպայծառանայ նորա անդնահատելի եկեղեցին, որչափ զարգացած է ազգի անձնիւր անհատն, նոյնչափ անուանի կլինի նորա եկեղեցու պաշտօնեան, իսկ օրքան պայծառանայ հայաստանեայց եկեղեցին, նոյնքան կծաւալի նորա անսպառ լոյսը հայրենեայ ամենայն անկիւններն: Ապա ուրեմն իւրաքանչիւր անհատի բարոյական և ազգային պարտականութիւնն է մի լինել իւր եկեղեցու հետ և աշխատել նորա պայծառութեան համար, օգտուիլ նորանից և իւր նորան իսկ տուած կարգն և օրէնքը յարգելով, ապրիլ, գործել, փառաւորուել նորա հետ և նորա մէջ:

գարնանային հրոսակին դառնային անդրէն ի սուրբ ուխտն: Վերոյիշեալ յիշատակ. առ Զենորայ:

Վերոյիշեալ գաղափարը առաւել ևս մղում են մեզ դէպի ճշմարտութեան հանդէսը, յորժամ նոյն այդ ևս քարոզում հայաստանեայց եկեղեցու առաքելական հարազատութեան և ազգային ինքնուրոյնութեան վրայ հիացող նշանաւոր գիտնականք: Թողնելով «Հին-կաթոլիկայ» Կեօյնի ժողովում (11 սեպտ. 90) գերմանական՝ Ռայնկենս, ղուիցարիական՝ Ներցոգ, հոլլանդական՝ Հայկամպ, անգլիական՝ Վօրլսփօթ եպիսկոպոսների և այլոց արտայայտած խորին համակրանայ հաւատալէն ու ձայնը, զանց առնենք և աստուածաբանների յարգանայ ապացոյցներն և դնենք այստեղ իմ բարեկամ անուանի պատմաբան արքունի խորհրդական ուսուցչապետ Հայնրիխ Գեյքերի նամակն ճշմարտասէր գիտնականայ հայեացքին ծանօթանալու համար:

Իո՛ւք վճռել էք աստուածաբանութիւն սովորել ձեր բոլոր ոյժն ձեր ազգին նուիրելու համար. հոյակապ և փառաւոր նպատակ: Որպէս ևս պատանեկութիւնից անտի ի վեր քան զամենայն սիրել եմ իմ ամբողջ գործս ու ձրդտումներս միայն իմ թանգազին գերման ազգի բարեկեցութեան համար տալու, այնպէս և դուք կամենում էք ձեր ազգի, հայկայ հին, մեծայարգ ժողովրդի համար աշխատել: Ես բարեմաղթում եմ ձեզ առ այդ վճիռն, որ դուք յանձն էք առել Քրիստոսի նախատիւքը. վասն զի աստուածաբանութիւնն աշխարհի երբեմնական առաջին և բարձրագոյն գիտութիւնն, աճող լուսաւորութեան և անաստուածութեան մօտ, որի սոսկայի արդիւնքը տեսնում ենք ընկերվարութեան (sozialismus) և ոչնչականութեան մէջ (nihilismus), երթալով իջաւ մինչև նախատեալ և ծառայող սպասարկութիւնը: Որպէս առ ձեզ, այնպէս և ախորում է առ մեզ — եղճկ — բազմապատիկ այն հայեցողութիւնը, թէ սրբագոյնն ամենայն գիտութեանց՝ աստուա-

ծաբանութիւնը, վարդապետութիւնն Աստուծոյ և եկեղեցու վրայ այլ ևս ոչ թէ ուսեալների համար է, այլ միայն ժողովրդի: Իմ լաւագոյն երկու բարեկամներս՝ ուսուցչապետն գործնական աստուածաբանութեան ի հայդելքերդ՝ դր. Բասսերման և տեղւոյս քարոզիչ դր. Կինա, ունեցել են նոյն փորձն, որպէս դուք. նոքա երկոքին սիրուած են հարուստ և անուանի սոսկ ոսկեհազութեան վրայ մտածող վաճառական ընտանիքից և միայն մեծագոյն մաքառմամբ կարեցել են այդ քաջ՝ բայց սահմանափակ մարդկանց դատապարտութեան դիմաց, Տէրի կոչման հետեւել և աստուածաբանութիւն սովորել: Նոյնն է և ձեզ պատահել. ձեր արիւնակից բարեկամները մարմնաւոր պատճառներով ընդդիմադրել են ձեզ Աստուծոյ արքայութեան համար գործելու՝ որպէս Քրիստոսի ս. եկեղեցու սպասաւոր: Արդ, յարգոյ բարեկամ, գիտեմ, որ ձեր հաւատքն ամուր հաստատուած է միակ հիման վրայ՝ որ է Յիսուս Քրիստոս, երէկ և այսօր, նոյն և յաւիտեան: Ուստի լսեցէք նաև նորա ս. աւետարանի խօսքերն, որոնք ի ձեզ՝ յանարժան անօթի, բայց և այնպէս աստուածային ողորմութեան ծառայի մէջ, կատարուել է. «Մի՛ համարիք՝ թէ եկի արկանել խաղաղութիւն յերկիր. ո՛չ եկի արկանել խաղաղութիւն, այլ սուր: Քանզի եկի քակել զայր ի հօրէ իւրմէ, և զդուստր ի մօրէ իւրմէ, և զհարսն ի սկեսրէ իւրմէ: Եւ թշնամիք առն—ընտանիք իւր: Որ սիրէ զհայր կամ զմայր առաւել քան զիս, ո՛չ է ինձ արժանի. և որ սիրէ զուստր կամ զդուստր առաւել քան զիս՝ չէ ինձ արժանի: Եւ որ ոչ առնու զիս չիւր՝ և զայ զկնի իմ, չէ ինձ արժանի...: Եւ եղիջիք ատեցեալք յամենեցունց վասն անուան իմոյ. իսկ որ համբերեսցէ ի սպառ, նա կեցցէ¹»: Այս մեծ և աստուածա-

¹ Մատթ. Ժ. 34—38, 22.

յին խօսքերն ամրացնեն ձեզ ձեր ընտրած կոչման մէջ և ի ձեզ այդ որոշումը հասունցնեն ի սուրբ օծումն մշտնելու և որպէս Աստուծոյ օծեալ երէց գործել կարենալու: Լսեցէք թէ ինչ էր ասում արեւմտեան եկեղեցու մէկ սուրբ այլ՝ ձեր՝ աստուածային սահմանմամբ ընտրած կոչման վրայ. «Վե՛հ է զաղանիքն և մեծ է արժանիքն քահանայի, զի նոցա տուեալ է այն, որ ինչ չէ տրուել հրեշտակաց: Քանզի միայն եկեղեցում օծեալ քահանայք են, որ ունին իշխանութիւն Քրիստոսի մարմինն և արիւնն օրհնելու և խորհուրդ բաշխելու: Քահանան է իրօք միայն ծառայ Աստուծոյ, որ Աստուծոյ խօսքը կիրարկում է ըստ Աստուծոյ հրամանին և պաշտօնատրութեան. սակայն Աստուած է, որ աստ առաւելապէս գործում է և աներեւապէս ազդում է, որի ներքոյ է ամենայն, ինչ նա կամենում է, որին ամենայն հնազանդում է, ինչ որ նա հրամայում է¹»:

Արդ եթէ դուք լըջութեամբ մտադիր էք ձեր ազգի վարդապետը դառնալու — զեղեցկագոյն կոչումն, զոր ես երեւակայել կարեմ մի հայրենասէր և ազգասէր հայի համար — փորձեցէք ձեզ Աստուծոյ առաջ հանապազօր և ամրացրէք ձեզ եռանդուն պատուիրաններով առ Քրիստոս մեր միակ Տէրն և միջնորդն, որպէս զի նա ձեզ ոյժ շնորհէ ձեր ազգի վերածնութեան համար ամբողջ հոգով և քաջակամութեամբ գործելու: Աստուած օրհնէ ձեզ, ձեր ընտրեալ գեղեցիկ կոչման մէջ:

Դուք զիտէք, սիրելի բարեկամդ իմ, որ ես իմ պարամունքներով նուիրուած եմ արեւելեան հին ազգերի պատմութեան ուսումնասիրութեան. թէև աշխարհական, մեծ ուշադրութիւն եմ դարձրել ի սկզբանէ թէ եկեղեցական պատմութեան և թէ քաղաքակրթութեան պատ-

¹ Թովմաս, Յաջորդութիւն Քրիստոսի. IV. 5.

մութեան էական մասին և ըստ նմին բերման զբաղուել եմ՝ բաւապէս մանրամասնաբար Անտիոքայ ասորական եկեղեցւոյ, եգիպտոսի Ս. Մարկոսի և Հայոց Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի եկեղեցեաց պատմութեան: Եւ չեմ կարող զերմանական ուսումնականաց հասկանալ, որոնք անդգամ, ընդ նմին և անհանձար ու յիմար միտք յառաջ բերին, որ իբր թէ Հայոց ազգային անբաղդութիւնն է եղած քրիստոնէութեան ընդունելու: Իբր թէ Հայոց ճակատագիրն է եղել իւրեանց լեզուակից և բարոյակից Պարսիկների հետ մագդեզն խոստովանել: Ի՞նչ խնդրութիւն. ընդունած լինէին Հայք կրակապաշտութիւնն՝ այդ տաղտկագոյն և չնչինագոյն հեթանոսութեան մեծ վարդապետութեան մէջ, այն ժամանակ, է դարում, երբ Իսլամն ստուսմունքով արեւելքը նուաճեց, Հայք մահմետական կղաճնային և այսօր լաւագոյն դրութեան մէջ անգամ կլինէին զուրանապաշտ աւազակներ, որպէս իւրեանց հարեան Քրդերը: Քրիստոնէական վարդապետութեան խոստովանումն բերաւ Հայոց համար բոլոր դարերում սարսափելի հալածանքներ և շատ արիւնաթօր նահատակութիւնք: Պէտք չէ ձեզ՝ տեղական պատմութեան ճշտագոյն զխտացողիդ, երկար մանրամասնել, որպիսի՞ սոսկալի նեղութիւնք կրելու ստիպուեցան Հայք Սասանեան Պարսիկներից, արաբական խալիֆներից, Թուրքերից և Նոր-Պարսիկներից: Սակայն աղէտից բոլոր դարերում Հայ ազգը պահպանել է իւր թանկագոյն գոհարն՝ իւր քրիստոնէական հաւատն, և ջահը չէ՛ շարժուել: Վասնորոյ և Աստուծոյ օրհնութիւնն իջնում է յայտնապէս Հայոց առատահանձար ազգի վրայ և ես հաստատ համոզուած եմ, որ ապագայ դարերում Հայ ազգը դեռ մեծամեծ իրաց համար է սահմանուած:

Բայց իւր ապագայ տիեզերապատմական կոչման քաջաբար նախապատրաստելու համար, ազգը պէտք ունի հաւատարիմ և նախանձաւոր վարդապետների, լուրջ խը-

րատող հոգեւորականների և օժեալ սուրբ քահանաների, որոնք իւրեանց հաւատացեալ հօտն առաջնորդեն Քրիստոսի շաւղաց վրայ:

Այսօր ցաւալի է, որ Ժողովուրդը բազմապատիկ խրուկ է արտաքին ծիսապաշտութեան մէջ. նորա նշանաւոր անդամք զերազանց վաճառականներ են, սակայն այնպէս խրուկելով՝ երկրային բարեաց, ոսկու և արծաթի ետեւից ընկած, որ նոքա յայնմ մոռանում են ճշմարիտ մարգարիտն որոնելու, զոր յայտնի վաճառականն աւետարանի մէջ էր փնտռում և երբ դտաւ զայն, ծախեց իւր բոլոր ստացուածքն այդ թանկադրին զոհարը ձեռք բերելու համար: Անհաւատութիւնն, որ մի կիսատ և անհիմն իւրացմամբ արեւմտեան լուսաւորութեան հետ զինքն թեթեւապէս միայն զօտել է, յաջողութիւն է ունեցել, որպէս դուք ինքներդ խոստովանեցիք, նաեւ Հայկի զարգացեալ որդոց մէջ և թէ հարկաւ զարգացելոց և մանաւանդ Ժողովուրդի մէջ բազում ճշմարիտ և համոզանութեւր քրիստոյնեայք իսկ կան, այնու հանդերձ միւս կողմից՝—որպէս շատ Ժողովրդագէտների տեղեկութիւնք համաձայնում են՝—քահանայից և աշխարհականաց մօտ քրիստոնէութիւնը մասամբ սուղուել է արտաքին ձեւապաշտութեան մէջ: Ուստի յիշեցէք Դուք Եսայի մարգարէի սոսկալի խօսքերը, զոր Քրիստոս Տէրն մեր և Փրկիչն ասաց առ իրէաները. «Կեղծաւորք՝ բարեւոք մարգարէացաւ ի վերայ ձեր Եսայի՝ և ասէ. Ժողովուրդս այս՝ շրթամբք պատուէ զիս, և սիրտ իւրեանց հեռացեալ մեկուսի յինէն»¹:

Աստուած մի՛ արասցէ որ այս սոսկալի խօսքերը Հայկայ Ժողովուրդի վրայ ստուգուին և նա աստուածային հրամանով նման դատավճիռ կրելու ստիպուի, որպէս

1) Մատթ. ԺԵ. 7:

հրէից դժբախտ ժողովուրդը: Ուստի վեհագոյն է խնդիրն, որ մնում է այդ ժողովրդի ուսուցչին: Դուք պէտք է չայոյ վերստին երկիւղած և քաջ ժողովուրդ դարձնէք որպէս եղել են ս. Գրիգորի, ս. Սահակի և ս. Ներսիսի օրերով: Յիշեցէք որ ինչ ս. առաքեալն Պետրոս իւր առաջին թղթում առ հաւատացեալքն ասում է. «Դուք ազգ էք ընտիր, քահանայութիւն թագաւորական, ազգ սուրբ, ժողովուրդ սեպհական, որպէս զի զձեր առաքինութիւնս նուիրիցէք այնմ՝ որ զձեզ ի խաւարէն կոչեաց յիւր սքանչելի լոյսն: Որք երբեմն չժողովուրդ՝ բայց արդ ժողովուրդ Աստուծոյ. որք չորդմեալք՝ այժմ ողորմութիւն գտիք»:

Ո՛ր փառաւոր է կոչումն վարդապետի, որ պէտք է դործէ իւր ազգն Աստուծոյ սեփականութեան ժողովուրդը դարձնելու:

Մեր դարում արեւմտեանների մէջ զարթել է շահագրգռութիւն արեւելեան ազգերի նկատմամբ: Անգլիան և հիւսիսային Ամերիկան, նաև Գերմանիան և Զուիցերիան բազմաթիւ քարոյներ են առաքել, որոնք չայոյ մէջ, Ասորիքում և Կոպտերի մէջ դործել են ուղում: Այդ ճշմարիտ ծանապարհը չէ. նոքա ուղում են իւրեանց անդլիական, իւրեանց նորոգող կամ լութերական եկեղեցին չայոյ շատ հնագոյնին վիզը կապել: Իմաստութիւնը պիտի զինքն պատժել տայ իւր որդիներին: Այդ չէ ծանապարհն, որով չայաստանեայց ս. եկեղեցու վերածնութիւն են բանում: այդ պարտ է ի ներքուստ կատարուի: Այն օտար պատուիրակները բերում են, որպէս հռովմայ որդիքը, երկպառակութիւն և բանակոռութիւն Քրիստոսի Փարախը: Գիտեմ, որ շատ աւետարանական (հռովմաբողոքական) քրիստոնեայք զատապարտում են այդ քարոզութիւնն արեւելեան ժողովրդոյ մէջ: Մենք ուրախանում ենք, երբ չայկայ որդիք զալիս են առ մեզ և արեւմտքում արեւմտեան զարգացումն և գերմանական զիտու-

թիւն սեփականում: բայց ապա ոչ թէ օտարք, այլ նոքա պէտք է իւրեանց ժողովրդի մէջ դործեն և նոյա ուսուցանեն և լուսաւորեն, որ նա, որպէս նախկին դարերում, վերստին մի երեւի զիրք բռնէ ուսեալ ազգերի մէջ: Ես համոզուած եմ, որ թէ չայաստանը լուսաւորուող տեղացի քահանաների միջոցով մի նոր կենսազօր քիստոնէական հաւատքի հասնի, այն ժամանակ ազգային կեանքն ևս նոր զօրութեամբ կըզարթնի և էջմիածնի փառքը վերստին կըճառագայթի, որպէս հին ժամանակները:

Խնդիր մի մեծ սպասում է դեռ չայ ազգին և մանաւանդ նորա սուրբ եկեղեցուն, իւր քահանայից և վարդապետաց. բոլոր այն ժողովրդոց մէջ, որոնք հին եկեղեցու, Կիւրեղ Աղեքսանդրացու և այլ սուրբ հայրերի հաւատքին հաւատարիմ են մնացել, այն է՝ Եգիպտացոյ, Ասորոց, Եթովպացոյ և չայոյ մէջ, չայկայ որդիք միակն են, որոնք կատարելապէս և ամբողջապէս իւրեանց որդոց մեծ մասամբ՝ սեփականել են արեւմտեան քաղակալութութիւնը, վասն որոյ և մեծ առաւելութիւն ունին իւրեանց եղբայրներից ի Քրիստոս, ըստ որում և նոյա է մնում մէկ մեծ պատասխանատուութիւն. նոքա են Քրիստոսից՝ ճշմարիտ հովուապետից՝ հաստատուած, որոնք այդ հնագոյն և մեծայարդ եկեղեցեաց մէջ պիտի հսկեն, որպէս զի աւետարանի և առաքելոյ և ս. հայրերի աւանդած ճշմարիտ վարդապետութեան ջահը չհարուածուի: Արդ եթէ չայոյ եկեղեցին բազմաթիւ քահանաներ վերբասին ունենայ, որոնք քարոզեն հին եկեղեցու վարդապետութիւնն ու հաւատն անկեղծութեամբ և սրբութեամբ, և բոլոր սրտով ու հոգով՝ ոչ թէ մարդու՝ այլ Աստուծոյ դործ կատարել կամենան, յայնժամ պարտ են նոքա նաև այդ տկար եղբայրներին ընդունել և զօրացնել նոյա, նոյն, որոնց որդայթ են դնում հռովմայ պատուիրակ եզուիթներն և ցաւալի է, որ շատ Ասորիք և

Կոպտեր դոցա թակարդի մէջ են ընկնում: Հաբեշտանում լաւագոյն է. այնտեղ քրիստոնեայ կայսրներն՝ Թէոփորոս և Յովհաննէս ս. բարեյիշատակութեամբ վռնդեցին այդ ոչխարագզեստ գայլերին, նաև նոր թաղաւորեալն Նեղոս Նեգեստէ Մենեղէքն Շօայի՝ մի հաւատարիմ որդի է ս. Մարկոսի եկեղեցուն:

Ըստ իմ մասնաւոր կարծեաց, զոր որպէս աշխարհական և օտար առաջարկում եմ միայն բոլորովն խոնարհաբար, յարմար ժամանակ է, որ, եթէ աշխարհական կառավարութիւնք դժուարութիւն չեն յարուցանում, կաթողիկոսն ամենայն հայոց պէտք է հնադաւան եկեղեցիներէ մի ժողով զումարէ կամ յէջմիածին կամ ի Կարին, ըստ որում հրաւիրելի են նախ, երկրորդ կաթողիկոսք Սոյ և Աղթամարի, Կ. Պոլսի և ս. Երուսաղէմի պատրիարքներն, հայաստանեայց ուղղափառ եկեղեցու համօրէն արքեպիսկոպոսք և եպիսկոպոսք և նշանաւոր վանահայրերն ու վարդապետները:

2) Ս. Պետրոսի Անտիոքայ աթոռի յաջորդն՝ ուղղափառ Ասորոց այսպէս կոչուած Յակոբիկներն ի Մերզին և արեւելքի Մափրիանների պատրիարքը և ընդ նմին բոլոր արքեպիսկոպոսք և եպիսկոպոսք և յայտնագոյն վանահայրերն Ասորոց ս. եկեղեցու:

3) Ս. Մարկոսի Աղեքսանդրիոյ աթոռի յաջորդն, ուղղափառ Եգիպտոսի պապն և արքեպիսկոպոսն Եգիպտոսի, Լիբիայի և Պենտապոլսի իւր բոլոր կոպտական եպիսկոպոսներով, հանդերձ նիթրական և սկետական առապատի վանքերի, այլ և Ամբասակեր, Մարբօլոս, Մար Անտօնիոս, ընդ նմին և նիթրական անապատի Ասորոց վանքերի առաջնորդներով:

4) Ներկայացուցիչք ս. Մարկոսի աթոռից կախեալ Եթովպական քրիստոնէից՝ միտրապօլիտն կամ Աբունան հաբեշտանի և վանապեան Դերրա Տարօրին ի Շօա և այլ

քանի մի երեւիլի, և ուսեալ հոգեւորականք եթովպական բարեպաշտ ժողովրդի:

Եթէ կարելի լինէր՝—թէև ինքս նախապէս տարակուսում եմ արտաքին պատճառներից՝—այդպիսի մի ժողով զումարել, նա նոր վարդապետութիւն չէր ունենալ աւետարանելու, զոր ուղղափառք վերաթողում են ի վատիկանն հռովմայ ժողովիւլ՝ ճշմարտութիւնից մոլորուող արեւմտեան եպիսկոպոսաց: Այլ հայոց, Ասորոց, Եթովպացոց և Եգիպտացոց ս. եկեղեցեաց սրբազան պատրիարքներն, եպիսկոպոսներն և վարդապետները միացած կըխոստովանէին, որ իւրեանց հաւատն հանուր է և նոյն, զոր ս. առաքեալք Քրիստոսի բերանից լսելով, մեզ են աւանդել, զոր առաջին դարերի ս. հայրերը թողել են յեանոց, զոր 318 հայրերն ի Նիկիայ (325-ին) և 150 ի Կ. Պոլսի (381)՝ ի նորն հռովմա և 200 հայրերն յԵփեսոս (431) հաստատել են և որ յաւէտ ճշմարիտ և անկեղծ հաւատքն է եղիլ այդ չորեքին եկեղեցեաց: Եկեղեցու սրբազան և բարձրագոյն վարդապետաց այդպիսի մի հրապարակական և հանդիսաւոր խոստովանումն ս. հայրերի ճշմարիտ հաւատքի՝ անշուշտ մեծ ազդեցութիւն կըգործէ աղգերի վրայ, կամրացնէ տատանուողներին և կոչնչացնէ հռովմայ խարդախ յարձակմունքը:

Ընդունեցէք այս խոնարհ խօսքերն, այնպէս՝ որպէս են, խօսքերն հայաստանի մի հաւատարիմ բարեկամի, որ աղօթքի և բարեխօսութեան մէջ յաճախակի յիշում է զազգն հայոց:

Հ. ԳԵԼՅԵՐ.

Ենա, մայիս 25, 1890,
Հոգեգալստեան ս. տօնին.

Նամակն ինքն իւր համար խօսում է ազգուապէս, ըստ որում և պատուաւոր տեղ բռնելով ազգային պատմութեան մէջ, ականաւոր տեղ է տալիս իւր մարդասէր

Հայագէտ գրողին ճշմարիտ Հայասիրաց փոքրիկ շարքի մէջ: Հայասէրներ շատ կան, բայց մարդասիրական գթութեամբ, իսկ գիտաստ ճշմարիտ Հայասէրք շատ հազուադիւտ են, որոնցից է և Գեղցեր ուսուցչապետը:

Աւասիկ, այսպէս են վերաբերում գերման գիտնականք առ Հայաստանեայց պատկառելի եկեղեցին: Իոյն գիտնականներից եկեղեցական պատմագէտ Փրիդրիխ Նիպպոլդն՝ իմ բարեկամն էր, որ խնդրելով իսկ յորդորեց նուազատիւ Հայաստանեայց եկեղեցու Հիմնական պատմութիւնը գերմաներէն տալ եւրոպացոյ, զոր և ուրախութեամբ կատարելով, կարելի ընդարձակութեամբ և աղբիւրների մանրամասն յիշատակութեամբ¹ ի լոյս բնծայեցի, ըստ կարեացս զհոգութիւն չխնայելով: Այդ նոյն գործին քաջալեր եղաւ և եկեղեցական գաղանի խորհրդական, ուսուցչապետ Ռ. Ա. Լիպսիուս հռչակաւոր դաւանաբանն ու քննաբանն:

Ներիք է յիշատակել օտար քաջալերներին, եթէ օտարաց կողմից այդպէս է, միթէ Հայաստանեայց եկեղեցու ինքնագիտաստ որդիք անտարբեր կը գտնուէին: Ահա իմ բարեկամներից բժ. Միսաք Արամեան անխոնջ բանասէրը Հայերէն ևս բացատրած տեսնել կամեցաւ Հայոց եկեղեցու Հիմնական պէտքերն, առանց գիտենալու որ նոյն գերմաներէն տալու էի հետամուտ: Այս ձայներն ուրախացրին և եկեղեցու անձնուէր նախանձախնդիր իմ մօրեղբայր Հանգուցեալ գնդապետ Աղեքսանդր Մելիք-Հայկապետան մեծանձն Հային, որ գիտէր տալ «գիւյսին կայսեր և զԱստուծոյն Աստուծոյ», որի սիրան շարունակ այս ս. գործի հետ բաբախելով, աչքերը յառել էր պայծառ ապագան տեսնելու: Նա ըստ ամենայնի Հայաստանեայց եկեղեցու

համար շնչելով, օրինակ մի էր հաւատարմութեան և անտխելծ նուիրման. նա քաջալեր էր բառի բուն մտքով, նա եղբայր էր և թեւակից իւրաքանչիւր ինքնագիտաստի, ում մէջ աստուածային սերմի փոշեհատ իսկ էր գտնուում, նա իւրը չէր, սակայն իւր սրտից բղխած հոսանքներին պտուղ մի տեսնել էր փափագում. նա հանդեաւ այդ փափագանաց մէջ, անցնելով իւր նմանների անմահ շարքը:

Տխուր մշուշի տակ կրակն անգամ հովի պէտք ունի... Մինչդեռ մերթ ընդ մերթ քաջալերների ձայնը գալիս էր, Հայաստանեայց եկեղեցու գեր. արթուն հովիւներն ևս անմասնակից չմնացին: Մաղաքիա եպիս. Օրմանեան ևս Արմաշի նորափթիթ վարժարանից իւր Հայրական ձայնը պարզեց ի քաջալերութիւն: Ահա և Հայաստանեայց եկեղեցու ս. Աթոռից նորա հզօր հովանաւորն, հանգուցեալ ուսումնասէր Հայրապետն օգնական ձեռք կարկառեց: Այնտեղ ևս գեր. Ներսէս եպիս. Խուրավերդեան մեր այդ լուսավայրից իւր նպաստաւոր ձեռքը չմերժեց:

Անցաւ դրուածքս բարեյիշատակ Իզմիրեանի բազմօգուտ կտակի տրամադրութեան ներքոյ և ահա Սահակ Մեսրոպեան մրցանակաբաշխութեան պատիւն ունեցաւ: Յանձնաժողովն ևս առանձնապէս քաջալեր եղաւ և զրուածիս հրատարակութեան փափագեց: Յիշեմ արդեօք և այն քննաբանութիւնն, որ տուաւ գեր. Եղիշէ Դուրեան բանասէր վարդապետը, սակայն չնայելով գործի ծանրութեան, զլուխ բերուածի կարեւորութեան, այնու հանդերձ քաջալերութեան լծադիժ եղաւ և առաւելագոյն պահանջը: Չկար սակաւը, կարօտը շատ էր. ելաւ սակաւն և ահա իւր համառօտութիւնը շատերին բաւականութիւն չէ տալիս. Հայաստանեայց եկեղեցու մի խնդիրը պարզօրէց պահանջում է դեռ ամբողջ պատմութիւնը, գրականութիւնն, այլոց գրուածների քննաբանութիւնը, զանազան ցնդեալ բաղբաղանաց հերքումն և ամենայն ինչ տալ:

¹) Die armenische Kirche in ihren Beziehungen zur Byzantinischen, vom IV bis zum XIII Jahrhundert. Leipzig 1892. Gustav Fock.

Պատճառն այն է, որ մինչև այժմ հայոց պատմութեան, գրականութեան և ոչ մի կողմը չէ հետազոտուած և Մխիթարեանց գրուածները փոշի են փչել բանասէր-ների աչքերին: Մի՞թէ հարկ կայ օրինակներ բերելու և ցոյց տալու թէ քանի քանի մեքենայութիւնք և ստու-թիւնք են ամփոփուած դոցա գրուածոց մէջ: Մխիթա-րեանք իւրեանց հաւատքն առ ստութիւնն ուղղելով, ստութեան մէջ լիապէս ծածկուել են, ցաւ է միայն, որ յիշող չեղաւ այն սուրբ խօսքերը թէ «որ հաստատի ի ստութիւն՝ այնպիսին զհողմն արածէ»: Հողմ՝ արածել չէ հապա՝ ի՞նչ է այն ստաբանական ոճն, որ դանդաղ ենք նոցա ստուարակարկատ գրուածներում: Ղէպք չմնայ որ ստութեանց այդ որոճողք չկեղծեն. նոյն իսկ չեղած ան-ձինք, չեղած թղթեր եղած հրատարակուեցան և այդ ամենը յարդարուեցաւ Չամչեան իմաստակի ժամանակագրական վերլուծատախտակի յառաջավարութեամբ: Հէնց այսօր այդ անընթաց «կղզեաբնակներ»-ը չեն խորշում ի սէր հռովմայ՝ աղգային պատմութեան ճշմարտութիւնք տալն ու վրայ անելուց, ըստ որում և փառաբանում են զարդա-րուն բանակոյտների հեղինակները պատմութեան հոտը չիմացողներին: Խօսքով գովասանել ներբողել մանկական հեշտաղագայութեամբ փառաբանել և իրօք վատաբանել, կեղծաւոր, հաւատադրութ, գող, ստախօս գուրս բերել հայոց կաթուղիկոսներին... այս է դոցա արհեստը, որ եղբիթ բարոյագիտութեամբ դատապարտելի չէ, վասն զի ի սէր հռովմայ է կատարուում: Հայաստանի սար ու ձորը, դաշան ու շէնք գուրգուրալով նկարագրել, հինգ տողով լսածը յիսուն տողով արտայայտել, անապատը ծաղկա-ղարդ դուրս բերել, սակայն նորա ամբողջութիւնից Իտա-լիայի հռովմ քաղաքը կամ Վենետիկ կղզին գերադասել, զի այնտեղ եկեղեցական իշխան մի է նստած և Մխիթա-րեան «սուրբ հայրերն» են բնակւում, այս է նոցա ոճը:

Արդ մի՞թէ հայն իւր նախնեաց պատմութիւն պիտի համարի դոցա գրչի արդիւնքը. մի՞թէ անտարբեր աչքով կնայէ այն պատկերներին, որոնք շոյուած են եղբիթու-թեան մէջ թաթաւած ձեռքերով, մի՞թէ հաւատ պիտի ընծայէ նոցա, որոնք պատմական աղբիւրներն անգիտանա-լով, ըղձալով և բաղձալով են ապացուցել ուղում իւ-րեանց հէքիաթները: Բաւ և մի՛ լիցի. կուրութեան դարն անցել է և եթէ Մխիթարեանք իւրեանց խղճի խայթը շոյելու համար նախնեաց իսկ իւրեանց շարքը դասել են ջանում, այդ ինքնախաբուծիւնը պիտի իւրեանց վարձը լինի...

Հեռու կրտսներ, մեզ եթէ մի առ մի թուէինք և կամ օրինակներ բերէինք, փափազողք կարեն այդ տես-նել, համեմատելով ներկայ գրուածքս և յիշատակուած աղբիւները Մխիթարեանց հաղածաբանութեանց հետ. իսկ եթէ հարկը սախպէ, անհրաժեշտ բացատրութիւններ կը տանք մենք ուրախութեամբ, վասն զի այժմ ձգտելով համառօտութեան, հնարաւորութիւն չկայ խնդրից դուրս գալու և ուշադրութիւն դարձնելու այն հեղինակութեանց վրայ, որոնք ինքեանք ինքեանց կըրեն, երբ իրականու-թիւնք իսկ խօսել կսկսեն...

Արդ եթէ նման անցաւոր խնդիրներով զբաղեցնէինք ընթերցողներին, չէ՞ որ վերջինս կստիպուի մանրամաս-նութեանց մէջ բուն գործը կորցնել: Բայց պարտաւոր չենք ամենայն մի զառանցողի անթիւ ստերը մի առ մի հերքել, իսկ եթէ այդ կամեցող կայ, թող յանձն առնէ կարեւոր հոգատարութիւնը, պատրաստ եմ առանձին գը-րութեամբ կատարելու, զի օր. Չամչեանի պատմութիւնը քննաբանելու համար, հարկ է երկու անգամ մեծ զիրք մի գրել: Պէտք կայ և գրականութեան հետազոտութեան, որի շրջանում միայն մի երկու օրինակ կայ և այդ է հայ ուսումնական՝ Գարաղաշեանի «Մովսէս Խորենացին» և

Խալաթեանի «Ղազար Փարսեցին և գործք նորին»։ Ո՞ւր կերթայինք եթէ այդ ամենայն մանրամասնօրէն յառաջադրէինք։

Ներկայ դրուածքս քանի մի որոշ խնդիրներով է զբաղուում. իսկ երկրորդական հարցերը միայն գործի լըրութեան համար պիտի համառօտապէս յիշատակուին. մանրամասն ուսումնասիրել կամեցողը պէտք է ինքն ևս աշխատի և նշանակուած աղբիւրները բանալով՝ հետամուտ լինի. իսկ որոնք արտաքին աղբիւրներն ևս ձեռնահաս են տեսնելու, պիտի ստիպուին գերմաներէն դրութեանս դիմել։ Շատ և շատ հանգամանքներ, այլ և անհրաժեշտութիւնը ստիպում են մեզ այս գրուածքը համառօտ թողնել, աւելին ապագային պահելով և կամ յուսալ որ նոր ձեռքեր ելնեն Ս. Էջմիածնի զիտութեան տաճարի ինքնազիտատ զաւակներից և թերևս Արմաշի վարժարանի ծաղկման ուսավայրից, որի երիցագոյն աշակերտներն արդէն կայտուելու թրթիռներ են ցոյց տալիս զիտութիւնը թեւակոխելու։ Այդ երկու աղբիւրներն եմ յիշում, զի դժբա են, որ կարեն ձեռնհաս լինել զըրջագրաց մատենադարաններին նուիրուելու՝ ս. գործին զօհելով, եթէ իրաւ պահ մի մտածում են Ե դարի աստղերի վրայ, առանց անյատակ հոսանքի ենթարկուելու...

Այսչափ նկատելուց յետոյ չմոռանանք յիշել, որ դրուածիս աղբիւրներն են հայոց՝ գլխաւորապէս՝ ականատես աղբիւրները, մանաւանդ թղթեր ու նամակները։ Յետագայ մատենագիրները միայն համեմատական արժէք ունին։ Իսկ օտար եկեղեցեաց աղբիւրներն խրեանց մատենագիրներն են և ոչ հակառակօրոյններին. վասն որոյ վերջինների նկատմամբ ևս յիշատակել եմ միմիայն այն դրութիւնք, որոնք նոցա մէջ ընդունուած և ի յարդի են։

Հուսկ ապա ինչ որ մեր խնդրին է վերաբերում և որքան աղբիւրները ներում են, կ'յիշատակուին պատմա-

կան ստոյգ հիմնաբանութեամբ. երկրորդական հարցեր չեն շօշափուել, իսկ իդձ ու բաղձանքները, վարկած ու թեթուքները կմնան լայնածաւալ թուղթ մրոտել փափաքողներին։ Հիմք կայ մեծացոյս լինելու, որ ունեցողին այս փոքրիկ դրուածը շատ կտայ,—զի բովանդակում է աւելի քան ճշմարտասէր անձինք թախանձագին պահանջում են,—ըստ այնմ թէ «որ ունիցի տացի նմա և յաւելցի»։

ԱՐՇԱԿ ՏԷՐ-ՄԻՔԵԼԵԱՆ.

Ենա. 1891 տեպր. 29.

Թ շնամուծիւնը խորին հաստատութիւն էր ստա-
յել ի հնումն հռովմէական պետութեան և արեւելեան
ժողովրդոց մէջ. հռովմ յառաջ տանելով իւր աշխար-
հակալական ձգտումներն, ոչ միայն փոքր Ասիոյ պետու-
թեանց զէմ կռուում էր, այլ ճգնում էր նոցա ուժաս-
պառ անելու, խռովութիւնք մտցնելով նոցա մէջ և
կռուացնելով թէ իշխողաց իրար հետ և թէ նոցա որդոց
իւրեանց հայրերի զէմ: Այս ձգտումները լաւ հասկանա-
լով և մանաւանդ ձանձրացած Սղեքսանդր Մակեդոնացու

լծից, ջանահար եղան այդ երկրների ցեղակից ազգերը միանալ և միահամուռ ոյժով ապահովուիլ հռովմէական ահեղ բռնութեանց դէմ: Ժողովուրդ իսկ «բարբարոս» նախատական խօսքին արժանանալով հռովմայեցիներէից, խորին ատելութիւն էր տածում դէպի նոցա, ըստ որում և Արշակունեաց հզօր ձեռքը հեշտութեամբ կարողացաւ միացնել նոցա մէկ դրօշակի տակ. թէ քանի հեշտ էր այդ՝ երեւում է հէնց նորանից, որ այս ու այն կողմերում հռովմայեցոց նշանակած հռովմայեցի իշխողք չէին կարենում յարատեւիլ, մինչդեռ Արշակունեաց վերջինն անգամ պատիւ և մեծարանք էր գտնում բնիկներից: Զօրացան Արշակունիք և մէկ բուռն պատուար հաստատեցին արեւմուտքի դէմ. քանի որ այդ ցեղը հզօր էր, հռովմայեցոց ոչ մի խարդաւանանքը չկարեցաւ յաջողութիւն գտնել, ըստ որում և ապահով էր այդ պետութեանց դրութիւնը: Սակայն այդ մշտակեաց չեղաւ դոցա ներքին խռպան կառավարութեան պատճառով և 224—226-ին Արտաշէս Սասանեան խորտակեց Պարսից արքայ Արշակունի Արտաւանի իշխանութիւնն, ինքն զահ բարձրացաւ և արիւնսակալ աչքերով սլացաւ ընդդէմ հայոց Արշակունի տոհմին: Խոսրով Ա. ստիպուեցաւ միայնակ դէմ ելնել, բայց և այնպէս ուժգին յետ մղեց նորան և ապա ջանահար եղաւ այլ դաշնակից որոնել: Հռովմ քաղաքականապէս հակառակ գոյով այդ երկրների միահեծութեան, բնականաբար ձեռք պիտի տար Խոսրովին Պարսից ոյժը թուլացնելու, ըստ որում և արիւնսակցի արեան վրէժխնդրութիւնը յառաջ բերաւ մշտական ռիսկայութիւն այդ երկու տոհմագահերի միջև: Խոսրով սպանուեցաւ 235—236-ին, այսինքն Արտաւանի անկումից 10 տարի յետ: Նորա որդին Տրդատ փախցուեցաւ և հռովմայեցոց օգնութեամբ ու Արտաւազդ Մանդակունի՝ հայրենայսէր զօրավարի աժանդակութեամբ, որին արեւ-

մտեանք թագաւոր են կոչում, քանի մի ջանքերից զինի, 261-ին թագաւորեց (որ է ըստ Խորեն. մօտ 27 տարի Խոսրովի մահից յետոյ):

«Սէզն» Տրդատ իւր պետութիւնը զօրացրեց, սակայն այլ ձեռքեր էր վիճակուած ազդի ինքնազիտաստութեան և նորա հոգու յաւիտենական ինքնուրոյնութեան զարկը. այդ կրօնի գործն էր: Այդ հայոց կրօնը խառնուրդ մի էր դարձել պարսկական և հռովմէական հայախորթ տարրերի, ըստ որում և ազգային չէր և փչացնում էր ժողովրդի յատուկ բնոյթն և օտարացնում նորան, չհայացնում. զտելու, նորոգելու հնար և առիթ չկար, դարձեալ աստուածայինը պիտի՝ որպէս մարդուն բնակից՝ հային ևս օգնութեան հասնէր, նորանք դառնար: Այդ աստուածամարդկայինը—քրիստոնէութիւնը պիտի բանար ժողովրդի աչքն ու միտքն, որպէս զի նա հեթանոսութիւնից վերջընդմիշտ չկուրանար և վտանգի չենթարկէր իւր անպայման զոյութիւնն, անցաւոր պայմանաւորութեան հետ կապուելով:

Առաքելոց ցանաձ սերմերը աճում էին. նոցա յաջորդութիւնը յարատեւում էր ի հայաստան: Հայոց Մեհրուժան հայրապետը նահատակուեցաւ, ընդ նմին և քրիստոնէայք սոսկալի հալածանքի ենթարկուեցան (Ագաթանգ. ԺԲ.)¹, սակայն դոքա այնպէս զօրացել էին արդէն, որ Տրդատի քարացած սիրտն իսկ շարժուեցաւ Գրիգոր Լուսաւորչի՝ իւր սիրելու չարչարանքից. ուժգին եղաւ նորա հոգեկան ցնցումն, ապա և բուռն եղաւ նորա գործունէութիւնը. նա ընդունեց քրիստոնէութիւնը քաջարի շահա-

¹ «Դիոկղետիանոս» ինչպէս և «Սեղբեստրոս» ճին սխալներ են առ Ագաթ.: Հին մատենագիրք տարածայն էին Տրդատի ժամանակի նկատմամբ. զոր. Ագաթ. և Զենոբ, որոնց միաբանեցրել են յետինք. տես Ուխտ. եպիսկ. I. 2.

տակութեամբ և Վաղերիանոսի հալածանաց ժամանակները, 276-ին առաջին անգամ աշխարհի վերայ քրիստոնէութիւնը պետական կրօն դարձրեց, ընդ նմին հրովարտակ հանեց, մոնետիկ յղեց ամենայն կողմ քրիստոնէութիւնն ընդունելու (Ագաթ. ծԺ.). բորբոքուեցան Պարսիկները և փրփրեցան հռովմայեցիք, մինչև իսկ Մաքսիմիոս յարձակուեցաւ Տրդատին պատժելու, բայց յետ մղուեցաւ: Քրիստոնէութիւնը մտաւ Պարսկաստան. այդ կողմից ևս դարեր շարունակ հալածանաց հետք վառուեցաւ ի պաշտպանութիւն իւր հայրենի կրօնին: Հայերն ևս մնացին երկու թշնամեաց մէջտեղ և ոչ մէկի դաշնակցութեան չյուսալով, սկսան ներքին ամբողջեան աշխատիլ: Ահա այս քաղաքական տրամադրութեան ներքոյ Գրիգոր Լուսաւորիչ Պարթևն ու պետականը կազմակերպեց իւր եկեղեցին յօգուտ իւր սիրած ազգին, զօրութիւն տալով նորա ինքնուրոյն ոգուն, ներշնչելով այնպիսի ինքնագիտաստութիւն, որ պանծացաւ դարերի ընթացքում ահեղ մաքառման մէջ: Նա այդ արաւ աննման իմաստութեամբ, որ կարճատես աչքին իսկ պարզապէս նկատելի է: Նա ժողովրդականացրեց քրիստոնէութիւնն, ազգայնացրեց, մեհեանների տեղ եկեղեցիք շինեց և հեթանոսական կալուածներն վանքերին թողեց. քուրմերին կրթեց, քահանաներ դարձրեց, առանց նոցա յարաբերութիւնը ժողովրդի հետ փոփոխելու, ըստ որում հայը տեսաւ ոչ թէ նոր կրօն, այլ իւրը վեհացած: Հայն սկսաւ հային եղբայր կոչել և քանի որ Ս. Գրիգոր «հոգեոյ և մարմնոյ» համար էր ջանում միանգամայն և «վասն հասարակաց», ուստի եկեղեցին և ազգը լրացնում էին իրար. եկեղեցին տուաւ ոչ միայն անձնագոհ եկեղեցականներ, այլ և քաջարի զօրապետներ և զինուորներ. Աստուած սիրողը, պիտի սիրէր և իւր ազգն և իւր հայ եղբօրը. մեռնել ազգի համար—աստուածային զօրծ էր, որպէս հայ զօրա-

վարն իսկ ասում էր Դ դարում՝ «այն ինքն մահ՝ վասն Աստուծոյ է, փոխանակ եկեղեցեաց նորա և ուխտի նորա, և ի վերայ բնակ տէրանց աշխարհիս Արշակունւոյ» (Բիւլ. V. 107): Եկեղեցին եղաւ հայի եռանդի աղբիւրն ամենատառապեալ ժամանակ. «վթագաւորս՝ քաղցրացոյց եկեղեցի, զգալանս ընտելացոյց, զգայլս՝ գառինս արար, զձեզ պայծառացոյց, զթշնամիս ճշմարտութեան ամաչեցոյց» (Փարպ. 551): Նա պարզ որոշեց իւր հօտի հաւատալիքն և պատուիրեց չընդունիլ «ոչ ձախ և ոչ յահակ», կապեց նորան ուղղակի Աստուծոյ հետ և լիովին միացրեց հօտն իւր յաջօրեաց հետ, որպէս որդոյ և հարց մի ընտանիք կազմելով: Նա պատուիրեց Ս. Գրքով կրթուիլ հանապազ և Աստուծոյ նմանիլ, անդադար յառաջադիմել, զի «անցանեն ժամբ և աւուրք և ամբ, և յառաջադէմն նկրտի»: Ինքն ևս ձգնելով, անյայտութեան մէջ ծածկուեցաւ, որպէս զի հօտը չյուսահատուի, այլ իւր միջեց տայ միշտ արժանաւոր հովուապետ: Նա օծեց ս. Ռստակէսին և իւր ձեռքի տակ կաթուղիկոսութիւն անել տուաւ, որպէս զի հմտանայ իւր կառավարութեան: Հայոց նոր Սիոնը Քրիստոսից իսկ հաստատուեցաւ իբրեւ անմահ կոթող իւր փառաց: Նոր Սիոն հիմնադրեալ Աստուածանից, հայաստանեայց կաթուղիկէն «որ ժողովէ զամենայն ժողովս ի միաբանութիւն հաւատոց ի ներքոյ թեոյն իւրոց» (Ագաթ. ծԺ): Իսկ հայրապետական աթոռը պահապան ազգի, որին հրամայեց Քրիստոս՝ «Զգոյշ լեր աւանդիդ՝ որ քեզ հաւատացաւ ի Տեառնէ»: Ուստի լեր աւանդիդ՝ որ քեզ հաւատացաւ ի Տեառնէ»: Ուստի անմահ է այդ եկեղեցին և զայն «ոչ ներքինք շարժել կարեն և ոչ վերինք զրդուեցուցանել» (Եղիշէ 78): Այսպիսով Աստուած շինում է հայոց եկեղեցին, Աստուած օծում է Գրիգոր Լուսաւորիչին քահանայապետ, աստուածանալն է հայի նպատակը (Յաճախապատում 16): Նոյն իսկ աստուածային հրամանով տարածեց Տրդատ քրիստոնէու-

Թիւնն արագապէս: Եւ որպէս զի ըստ ամենայնի ինքնու-
րոյն լինի Հայոց եկեղեցին և ապահով օտարից, ս. Գրիգոր
հրաւիրեց ասորի քարոզիչներ և ոչ յոյն, ասորերական պաշ-
տամունք մտցրեց եկեղեցու մէջ և ասորականի վրայով ընթեր-
ցուածք (Փարպ. ԺԱ): Նա ձեռք մեկնեց և Հայաստանից զուրս
իւր ցրուեալ Հօտը հովուելու. աւետարանը պիտի կապէր և
ցրուեալ Հայոց ի մի, ուստի և Դանէլ ասորի եպիսկոպոսին
վերահացու քարոզիչ նշանակեց սահմանից դէնը հեռաւոր
կողմեր (Բիւզ. III, ԺԴ): Խնդրից շատ կհեռանայինք, եթէ
Գրիգոր Լուսաւորչի գործունէութիւնը մանրամասն ներ-
կայացնէինք¹. այդ այլ ժամանակի սպասող առանձին
մի նիւթ է. սակայն յիշելի է, որ վերագոյն թուած աչքի
ընկնող կէտերի պատկն է այն ազատութիւնն, որ նա
ներշնչում է ամենայն ինքնագիտաստ Հայի սիրտ, կապե-
լով նորան ճշմարտութեան, ազնիւի, բարեղ հետ և ոչ
որ և է անձի հեղինակութեան ենթարկելով: Եկեղեցու
մէջ գտաւ Հայն իւր ազատութիւնն և ազատաց հետ
միացաւ, ընդ նմին եկեղեցին կապեց Հայոց անցեալն իւր
ամենայն փառքով նորա ապագայի հետ և Հայկաց ժամա-
բոյժ որպէս յաւիտենականութեան ձգտող ազգ զարծրեց:
Եկեղեցին ազնուացրեց ազգինը և ոչ թէ փոխեց, վասն
որոյ ս. Գրիգոր ասում է հրաշապէս. «ոգևոց և մարմնոց
ձերոց պատրաստեցաք, զօգուտն ձեր՝ ձեզ մատուցանելը».
այս է Հայ ազգի վեհագոյն կատարելութեան սկզբունքը:
Այսպիսով մարմին, հոգի, ազգ, Հայրենիք, անցեալ և
ապագայ, փառք և գործք, Հանդուցեալ քաջեր և կենդանի
լաւեր միացան եկեղեցու մէջ ի փառս Հայրենեաց և ի
զօրացումն Հասարակաց:

¹ Գրիգոր Լուսաւորչի հոչակը հասկանալու համար բաւ է միայն
յիշել, որ նոյն իսկ Դ-րդ դարում և Թերևս իւր կենդանութեան միջո-
ցին մինչև անգամ հեռաւոր Կովկասում գոր. Վրաստանում նորա ա-

ՀՌՈՎՄԷԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆՆ ԵՒ ՆԻԿԻՈՅ ԺՈՂՈՎՐ.

«Մարդ ըստ բնոյթին
քաղաքական էակ մի է»:
ԱՐԻՍՏՈՏԵԼ.

Քրիստոնէութիւնը զուրս դալով Պաղեստինից,
Հաստատուեցաւ Անտիոքում, ծաւալուեցաւ Եփեսոսում,
Սղեքսանդրիայում և մտաւ հռովմէական պետութեան
մայրաքաղաքը՝ հռովմ: Հեթանոսութիւնը դեռ շատ հզօր
էր, ուստի և քրիստոնեայք անդադար Հալաժում էին
կռապաշտ կայսրներից. իսկ պետութեան անկիւններում
եպիսկոպոսները ջանում էին իրար օգնել և քաջալերել
ընդհանուր թշնամու դէմ դիմացկունութեամբ մաքառելու
Համար: Ըստ բնական բերման նոքա ոչ մի կապ չունենա-
լով իրարից, աշխատում էին աւետարանին հետեւել և
սէր պահել միմեանց մէջ: Առաջին դարու եպիսկոպոսաց
գաղափարն էր, որ եկեղեցու զուլսը՝ Քրիստոս և քրիս-
տոնէական հաւատը մի լինելով, մի են բոլոր հաւատա-
ցողք իրար հետ: Դեռ Պետրոս առաքեալի յաջորդն
Անտիոքում՝ Իգնատիոս (+ 115) վարդապետում էր որ
եկեղեցին մի է աշխարհում և այդ միութեան մէջ իւրա-
քանչիւր Համայնական եկեղեցի առանձնաբար երկնայնի
նկարակերպն է:

Բ-րդ դարից, երբ սաստկացաւ քրիստոնէութեան
մաքառումն հեթանոսութեան դէմ և քրիստոնէութիւնը

նուամբ վանքեր էին շինում: Իսկ լեռագալ դարերում նա տօնուել
սկսաւ հեռաւոր արևմտքում իսկ:

գլխաւոր անկիւններէից տարածուեցաւ շրջակայքը, համայնքի վարիչները բնականաբար դեր պիտի կատարէին թէ քաջալերելու և թէ ուժի համար միութիւն պահելու: Զօրութիւնն անհրաժեշտ էր մանաւանդ հերձուածողների պատճառով, որոնք ուժասպառ էին անում քրիստոնէից միահամուռ զօրծունէութիւնը: Այդ իսկ ժամանակ ձրգտում յառաջացաւ պետութեան մէջ քրիստոնէական եկեղեցին իբրեւ ընդհանուր ինչ նկատելու, հակառակ զանազան հերձուածողաց. հարկաւ այդ յառաջացաւ նախ զաւառական շրջահայեցողութեամբ և ապա ամբողջ պետութեան վերաբերմամբ: Որպէս քրիստոնէութիւնն իւր աստուածայնութեամբ տիեզերքը պիտի իշխէր և ընդհանրական կրօնը դառնար ըստ աւետարանին, այսպէս ևս հռովմէական հեթանոս աշխարհում, ոչ թէ մասնաւոր համայնութիւններ տալու էր, այլ հակառակ հերձուածողաց, ընդհանրական միութիւն: Այսպիսով ընդհանրականութեան գաղափարը քրիստոնէականին փոխարինեց: Բնական էր ուրեմն, որ այդ գաղափարն ոմանց մէջ ձիշտ ըստ աւետարանին հասկացուէր, իսկ ոմանց մէջ ծեփուէր և աշխարհային զիտմանց ծառայէր. և ահա երկու տեսակ ձգտումներ յառաջացան պետութեան եպիսկոպոսաց մէջ: Նախ՝ քրիստոնէութիւնն իւր ընդհանրականութեամբ միացուցիչ մարդկութեան ի մի զլուխն Քրիստոս. և 2) համայնքի միացուցիչն եպիսկոպոսի անձի մէջ: Առաջինն էր առաքելական ճշմարիտ ձգտումն ըստ Քրիստոսի պատուիրանաց. իսկ երկրորդը՝ մասնաւոր անձանց մտածմունքն էր մարմնաւորական իշխանութեան նպատակով, որ պատճառ պիտի լինէր եկպառակութեան, կռիւների և հայհոյութեան:

Քրիստոնէական ընդհանրականութեան կամ կաթողիկոսութեան առաջին յերարկողք են հռովմէական պետութեան մէջ Փոքր Ասիոյ եկեղեցականք՝ Պօլիկարպ Զմիւռնացի (+ 166), Սերապիոն Անտիոքացի, Դիոնի-

սիոս Կորնթացի, դոցա հետեւեցան ապա և միւս եկեղեցիք: Պետութեան զօրաւոր եկեղեցիք հաստատուած էին առաջնակարգ քաղաքներում. այսպէս՝ յԱնտիոք, յԵփեսոս, յԱղեքսանդրիայ և ի հռովմ: Առհասարակ իւրաքանչիւր ժողովուրդ և համայնք քրիստոնէութիւնն ընդունելով, սրբապօրծում էր իւր հեթանոսական վայրերն և իւր նոր կեդրոն դարձնում. որտեղ հռչակաւոր կուռքերն էին, այնտեղ էին հաստատուում և քրիստոնէական հղորագոյն նիստերը: Անտիոքիան, որպէս արեւելեան հին մայրաքաղաք, կեդրոնը իւր ժողովրդի մտքերն, Աղեքսանդրիան առանձնացրեց իւր սեփական ազգն, իսկ հռոմոց կեդրոնավայրն էր հռովմն, ոչ միայն իբրեւ արքայանիստ մայրաքաղաք, այլ և որպէս հեթանոսութեան սրբավայր, որ կռապաշտ հռովմայեցիների համար նոյնն էր, ինչ որ Երուսաղէմը քրիստոնէից համար, ըստ որում և կոչւում էր «քաղաք յաւիտենական» (urbs aeterna), «քաղաք սուրբ» (urbs sacra) և այլն, իսկ նորա կռապաշտական ծէսերն օրինակելի էին ամենուրեք:

Այդ կեդրոնավայրերից իւրաքանչիւրում առանձին դպրոց էր և ուղղութիւն, միայն հռովմունքն էր որ քրիստոնէական զիտութիւնն առաւել ուշ ծաղկեցաւ կռապաշտ կայսրների մտաւոր հալածանաց պատճառով: Բոլոր այդ ուղղութեանց «ընդհանրական» եկեղեցու գաղափարք հիմնապէս չէին շեղում իրարից: Բ դարում արդէն հաստատուն մի սկզբունք էր, որ եպիսկոպոսը Քրիստոսի փոխանորդն է և յանձին եպիսկոպոսի է հաստատուած իւրաքանչիւր համայնք: Եւ օրովհետեւ աւանդութիւնն առաւել բարձր նշանակութիւն ունեցաւ այդ եկեղեցիներում և եպիսկոպոսից բարձրագոյն զիրք չկար, բնականաբար աւանդութեան կրօններն եպիսկոպոսները համարուեցան. այդպիսով իւրաքանչիւր եպիսկոպոս եկեղեցու ծաւալման աղբիւր դարձաւ, ըստ որում անձնիւր եպիսկոպոսի

ձեռքում ինքնուրոյն գործունէութիւն մի կեդրոնացաւ: Եկեղեցին դեռ զարգացման մանուկ հասակում գոյով, կարօտ էր զանազան հարցերի բացայայտութեան, ուղիղ և մոլար կարգերի որոշման և այլն. այս ամենի պարզող հաստատողն էր եպիսկոպոսը: Եպիսկոպոսաց զօրութիւնն այն աստիճանի հասաւ, որ հռովմայ Կալիստոս (217—222) արդեւեց չարագործ եպիսկոպոսի պաշտօնանկութիւնն, եկեղեցին նմանեցնելով Նոյեայ տապանին, յորում կային սուրբ և անսուրբ կենդանիք, թէև Կուրնելիոս եպիսկոպոսը (որ 251-ին հռովմայ աթոռը բարձրացաւ) դուրս եկաւ և հիմն ի վեր տապալեց այդ վարդապետութիւնը:

Եկեղեցու փրկութիւնը ժողովրդի համար ամուր օրոշումն ստացաւ ընդհանրութեան գաղափարի տակ. դորա սովորական արտայայտութիւնն էր ամենուրեք՝ «արտաքոյ եկեղեցւոյ չեք փրկութիւն», որ մէկ չափ էր անձիւր հաւատացողի համար: Սակայն պետութեան եկեղեցիք իրարից անկախ և մանաւանդ ըստ այլացեղ ժողովրդոց բնոյթի վարդանալով, բնականօրէն տարբեր կերպաւորութիւն ստացան. նոյն իսկ վարդապետութիւնք այս ու այն եպիսկոպոսի մենաշնորհը լինելով, իրարից պիտի շեղուէին. ահա այս իսկ պատճառ եղաւ այն վէճերին, որոնք տեղի ունեցան, երբ քրիստոնէութիւնն ընդարձակուեցաւ և տարբեր դպրոցների հետեօղք ընդհարուեցան, սկսեալ Գ դարու վերջերից: Քաջայայտ է որ կեդրոնական եպիսկոպոսը դժուարութեանց պիտի հանդիպէին տարաձայնութեանց վճիռ տալու. վասն որոյ անհրաժեշտաբար իւրաքանչիւր եպիսկոպոս սկսաւ իւրը ճշմարիտ համարել և թոյլերին պարտաւորեցնել իւրին հետեւելու: Այնուհետեւ յարձակման դուռը բացուեցաւ: Այդ ժամանակ անձիւր եպիսկոպոս մաքառմամբ զօրանալու համար սկսաւ դիմել իւր շրջանի եկեղեցականաց ժողովի օգնութեան, ըստ որում և ժողով գումարելը միջոց դարձաւ եպիսկոպոսաց

ձեռքում, որոնց մէջ մայրաքաղաքի աթոռակալք և ծերագոյնք գահերիցութիւն էին վայելում. իսկ Գ դարի վերջում արդէն առաջնակարգ տեղ բռնեցին առաքելական յաջորդք: Այսպիսով երբ վերջինքս վարիչներ հանդիսացան և թշնամական խմբերն ստուարացան, կռիւք խախտիչ ուղղութիւն առաւ պետութեան դէմ, վասն զի զօրաւոր եպիսկոպոսք, ջանալով իւրեանց բանակը մեծացնել, բռնահարում էին միւսներին՝ տիրելու համար: Հանձարաւոր եպիսկոպոսք, որոնք յաճախ ջանում էին իւրեանց պաշտօնակցաց մոլար ընթացքն ուղղել, յանդիմանելով և ժողովով դատապարտելով, զօրաւոր խնամով չկարէին լինել. անհրաժեշտ էր այլ զօրութիւն, որ եղաւ պետութիւնը:

Քրիստոնէութիւնն յառաջանալով կայսրներին վարանման մէջ էր ձգում. հեթանոսութիւնը յոյս չունէր ապագայի, և ահա Կոստանդիանոսը խոհեմութիւն համարեց հակուիլ առ նոր կրօնը: Նա լաւ գիտէր որ պետութեան ապագան քրիստոնէութիւնն էր, սակայն առժամապէս հեթանոսութիւնն ևս զօրաւոր էր, որի արհամարհելը վտանգաւոր էր: Թէև իւր միահեծանութեան ժամանակները քրիստոնէից թիւը հազել 10—15 բիւրերիւրի էր հասնում, սակայն հեռատեսութեամբ սկսաւ խնամել նոցա շուրջ 314-ին և վտանգից խուսափելու համար երկդիմի քաղաքականութիւն բանեցնել: Հէնց որ նա պաշտպան երեւցաւ քրիստոնէութեան, պետութեան կեղեցիք պայմանաւորուեցան նորա քաղաքականութեան հետ, զոր երկար ժամանակ ի նկատի ունեցան և նորա յաջորդները: Կոստանդիանոս նայում էր իւր գայիստնի տակ գտնուած բոլոր ինքնուրոյն եպիսկոպոսական աթոռների վրայ, որպէս մէկ միութեան, ըստ որում և աշխատում էր այդ միութիւնն իւր միահեծանութեան ներքոյ ամուր պահել: Այդ ձգտման հետեանք էր որ նա խնամեց

միաժամանակ թէ հեթանոսութիւնն և թէ քրիստոնէութիւնն, ըստ որում և կարգուեցաւ թէ հեթանոսաց հաստուածների և թէ քրիստոնէից սրբոց շարքը, բայց երբ չկարեցաւ այդ երկդիմութիւնը պահպանել, ըստ որում նոյն իսկ նորա նախորդը խոյս էին տալիս ի հռովմէականութեան, միայն այն ժամանակ հզօր հեթանոսներից հեռու լինելու համար փոխադրեց (330-ին) իւր արքունիքն Կ. Պօլիս, ընդ նմին մկրտուեցաւ միայն մահուան օրը (337-ին):

Եկեղեցու շրջանում նա միայն ներքին խնդիրներն էր եպիսկոպոսներին թողնում, իսկ մնացեալն ամենայն իւր ձեռքին էր. «գուք կարէք եպիսկոպոսներ լինել եկեղեցու ներքին գործառնութեանց, իսկ ես Աստուածանից հաստատուած եպիսկոպոս եմ արտաքին գործառնութեանց¹», ասում էր նա եպիսկոպոսաց. այդ դադափարի հակիրճ արտայայտութիւնն է նորա յաջորդաց՝ «ես կայսր եմ և քահանայապետ միանգամայն»՝ խրոխտ խօսքերն, որոնք լիակատար նշանակ են արքունիքի և եկեղեցականաց յարաբերութեան:

Կոստանդիանոս ըստ այս սկզբանց առաջնորդուելով, տեսաւ որ իւր պետութիւնը կանոնաւոր կարգի էր, մինչդեռ եկեղեցականը գոյն մի չունէր. ինքն միահեծան պետ էր, սակայն անձնիւր եպիսկոպոս մարմնաւոր գերիշխանութեան էր ձգտում. նոյն իսկ գաւառական աննշան եպիսկոպոսք թեակոխում էին միահեծանութեան: Կոստանդիանոս բաժնել էր իւր պետութիւնը չորս կուսակալութեան՝ Սրբեւէր, Իլլերիայ, Իտալիայ և Գալլիայ, որոնք կազմում էին 14—15 նահանգ. առաջինում՝ Սրբեւէր, Եգիպտոս, Ալիա (Եփեսոսի), Պոնտոս, Թրակիայ. երկրորդում՝ Մակեդոնիա, Իլլերիկայ, Գալիայ. երրորդում՝ Իտա-

լիայ, Աֆրիկայ. չորրորդում՝ Հիսպանիայ, Գալլիայ, Բրիտանիայ: Այդ նահանգներն ևս բաժնուած էին գաւառներով, և ահա գաւառի եպիսկոպոսը ձգտում էր իւր գաւառի վրայ իշխելու, նահանգինը նահանգի վրայ և կուսակալութեանն ոչ միայն ամբողջ կուսակալութեան վրայ, այլ և նկրտում էր գահերցիութիւն ձեռք բերելու արքունիքի առաջ: Կոստանդիանոս տեսաւ այս ամէնն և աչքաթող չարաւ:

Պետութեան քաղաքական վարչութիւնը կեդրոնացած էր պետական ծերակոյտում և որպէս զի եկեղեցականն ևս կանոնաւոր վիճակի մէջ լինէր, յղացաւ նա ըստ այդ ծերակոյտին «մեծ ժողովի» դադափարը (փոքր ժողովք էին գաւառականք), որ պէտք է հսկէր ըստ հարկին ամբողջ պետութեան եկեղեցեաց վրայ: Այդ ժողովներում պէտք է ներկայ լինէին պետութեան բոլոր «պապերը» կամ եպիսկոպոսք, որպէս զի ժողովի որոշումները խաղաղաբար ընդունուէին բոլորից: Ժողով հրաւիրողն էր ինքն կայսրն, եթէ եպիսկոպոսք վէճի էին բռնուում, զանգատուում էին կայսրին և պատիւ էին համարում միայն կայսրից դատուել: Ժողովում նախագահում էր ինքն կայսրը մէկ եպիսկոպոսի միջոցով:

Երկպառակող եկեղեցականներին խաղաղացնելու զիմեց Կոստանդիանոս այդ ժողովների օգնութեան ա. անգամ 314-ին. ղոյն ժողովը տեղի ունեցաւ Արլէզում և լինելով ամբողջ պետութեան համար, «տիեզերական» կոչուեցաւ ոմանց զրուածներում, որպէս տիեզերական էր կոչուում արքունիքը, բայց և այնպէս չկարեցաւ խռովութեանց վերջ տալ. գանդատներ էին, զորոնք ստանում էր, ըստ որում տեսնելով պետութեան եղկելի վիճակը, հրաւիրեց 325-ի Նիկիոյ «մեծ ժողովն», որի հեղինակութիւնը բարձրացնելու համար հրաւիրեց նաև օտար եկեղեցեաց ներկայացուցիչներին: Հայոց քաղաքականութիւնը պահան-

¹ Եւսեբ. Կեսար. Կոստ. IV. 24.

ջել է միշտ դոնէ մէկ դաշնակից ունենալ իւր հարեան թշնամի պետութեանց մէջ: Կոստանդիանոսի քրիստոնէական տրամադրութեան ցոյցերը բաւ էին հայոց ևս զրաւելի. հաւանական է, որ 323-ին Մաքսիմիանոսի ջարդուելուց յետոյ, երբ Կոստանդիանոս միապետեց իւր երկիրը, ճրգատ առիթ ունեցաւ նորա հետ տեսնուելու Նիկոմիդիայում, որտեղ նա քանի մի ամիս անցրեց: Աստ կարէր և դաշինք տեղի ունենալ, նոյն իսկ Լուսաւորչի և Եւսեբիոս Նիկոմիդիայի եպիսկոպոսի ներկայութեամբ: Այս բարեկամութեան յարակից նկատելի է որ ասիական կաղմակերպուած հնադոյն եկեղեցեաց ձայնը մեծ կշիռ պէտք է ունենար հռովմայեցւոց նորադարձ պետութեան համար, ուստի թախանձազին եղաւ Կոստանդիանոսի հրաւերն և սիրառաք հայաստանեայց եկեղեցու ներկայացուցիչը: Նիկիոյ այդ մեծ ժողովին մասնակցեցան այդպիսով բոլոր այն ժամանակի նշանաւոր եկեղեցիք, վասն որոյ և իւր բովանդակութեամբ կարող է նա տիեզերական ժողով համարուել, սակայն ըստ զիւանաձեւին «մեծ ժողով» կոչուեցաւ արձանագրութեան և պատմութեան մէջ:

Երկպառակութեան մօտադոյն պատճառ տուողն էր Արիոս, որի մոլար վարդապետութեան դէմ եղաւ Աղեքսանդրոյ Աղեքսանդր եպիսկոպոսն (պապան կամ էլ Բաբան) 313—26, որ արդէն գերիշխանութեան էր հասել հռովմէական պետութեան մէջ և մերժեց նորան եկեղեցուց 321-ին ժողովով: Արիոս ապա օգնութիւն դաւաւ Եւսեբիոս Նիկոմիդացուց, որ թշնամի լինելով Աղեքսանդրին, սկսաւ գործել ընդդէմ նորա: Վէճը ժամանակ մի տևեց և ասպա ըստ երևոյթին հանգամանքը ներեց Արիոսի Աղեքսանդրիայ վերադառնալու, սակայն վէճը կրկին սաստկացաւ: Արիոս սկսաւ իւր գաղափարք երգերով տարածել. կարճ միջոցում կռիւն այնպէս սաստկացաւ, որ եպիսկոպոսք ու քրիստոնէութիւնը ծաղրի ենթարկ-

ուեցան հրէաներից: Կոստանդիանոս պատերազմներից վերադարձած, խորին թախծութեամբ տեսաւ եպիսկոպոսաց պատերազմն, որ վտանգում էր պետութեան խաղաղութիւնը: Նա անձամբ զիմեց նամակով առ Աղեքսանդր և Արիոս: Այդ նամակը հիմնաւոր յիշատակարան է նորա քաղաքագիտութեան. նա գրում է, որ մինչդեռ յոյս ունէր արևելեան եպիսկոպոսաց օգնութեամբ անհետացնել աօնացեանների երկպառակութիւնն, ահա տեսնում է, որ իւր պետութեան արևելքն իսկ կորստական պառակտման է մատնուած, ուստի և ինքն իւր միջնորդութիւնն է առաջարկում խաղաղութեան: Հարկ չէ, շարունակում է նա, այդ վիճաբանութիւնը տգէտ ժողովրդի մէջ տարածել, այլ պէտք է մէկ համաձայնութեան գալ, ըստ որում մոտեաց վրայ վիճում են տգէտ ամբոխն ու մոնթերը: Զգացուած գրում է նա, որ այն վէճը սպառնում է խաղաղութեան և խանկարում միութեան գործը, վասն որոյ խնդրում է խաղաղ ֆիալ, եթէ մինչև իսկ գաղափարաց համաձայնութիւն չկայանայ. «գարձրէք ինձ իմ հանդիստ օրերն և անհոգ զիշերները. մի թողէք տխրութեամբ անցնել կեանքիս ֆիալեալ ժամանակն», ասում է հզօր կայսրն և աւելացնում է թէ պատրաստում է Աղեքսանդրիա գնալու, սակայն յետ է կացել իւր մտադրութիւնից, երբ ստացել է երկպառակութեան լուրը, և խոստանում է, որ եթէ հաշտուին, իսկոյն այցելել:

Այս նամակի հակիրճ բովանդակութիւնը ցոյց է տալիս թէ քանի քնքոյշ էր այն ժամանակի քաղաքական վիճակն, որ արիւնքուշտ կայսրն անգամ, որ իւր ատել ժողովուրդների արեամբ իսկ խաղում էր, այդպիսի աղաչական զիմուքն է անում առ մէկ եպիսկոպոս: Բայց նամակն ազդեցութիւն չունեցաւ և խռովութիւնն այնպէս բորբոքուեցաւ, որ Եգիպտոսում կայսեր պատկերն անգամ անարգեցին: Պետութիւնը վտանգի մէջ էր և ահա Նի-

կից այդ ժողովը պէտք է նորա արիւնաթաթախ սրի տեղը բռնէր: Ժողովը տեղի ունեցաւ 250—300 եպիսկոպոսաց ներկայութեամբ, նախագահեց կայսրն Եւսեբիոս Կեսարացու միջոցով, առաջնակարգ դեր կատարեցին Աղեքսանդրի, Եւթամթէոսն Սնտիփայ և Մակարն Երուսաղէմի. Եւսեբիոսի նախագահութիւնը ճշգրիտ և որոշ է, սակայն հարց կայ նաև Եւթամթէոսի և Նոգիոսի վրայ:

Այդ ժողովում Կոստանդիանոս ձգեց բոլոր զանգառների խառնակոյտը կրակի մէջ առանց կարգալու և մէկ կարծ ճառով որոշեց ժողովը հրաւիրելու նպատակը. «Երկպառակութիւնն եկեղեցու մէջ համարում եմ ես, ասաց նա, աւելի ցաւալի և սոսկալի, քան որ և է պատերազմ: Հէնց որ ես Աստուծոյ օգնութեամբ թշնամեաց յաղթեցի, կարծում էի թէ այլ ևս ոչինչ պէտք չէ, միայն թէ իմ ազատածների հետ ընդհանուր ուրախութեամբ Աստուծոյ զոհութիւն մատուցանեմ: Բայց երբ ձեր երկպառակութիւնը լսեցի, հաւատացած էի որ այդ չպէտք է ուշացնէի և փափաքելով իմ ծառայութեամբս օգնութիւն հասցնել, իսկոյն հրաւիրեցի ձեզ: Սակայն իմ բաղձանքս այն ժամանակ կատարած կլինեմ, եթէ բոլորի սրտերը միացած և խաղաղ ի միաբանութեան տեսնեմ, զոր և դուք, որպէս օծեալք Աստուծոյ, այլոց ևս կաւետէք: Մի՛ յապաղէք իմ բարեկամք, մի՛ յապաղէք ծառայք Աստուծոյ. հեռացրէք վէճի բոլոր պատճառներն և կոտորեցէք երկպառակութեան հանդուցները խաղաղութեան օրէնքով, որով Աստուծոյ ամենահաճոյ գործ կատարած կլինէք և ինձ ձեր պաշտօնակցին չափազանց մեծ ուրախութիւն կառթէք»: Կոստանդիանոս չհասաւ իւր նպատակին. նա պատրաստ էր Արիոսականաց կողմն անգամ անցնելու, եթէ միայն զորանով կարենար խռովութեան վերջ տալ. սակայն Աղեքսանդրիոյ աթոռը հզօր էր, ուստի և հեշտու-

թեամբ չէր զոհուիլ աղանդաւորին:

Արդ, ի՞նչ եղաւ Նիկիոյ ժողովում: Արիոս բանադրուեցաւ և աքսորուեցաւ. Աղեքսանդրիոյ հեղինակութեան ներքոյ վերափոխած հաւատամբը պարտաւորիչ դրուեցաւ ամբողջ պետութեան մէջ: Պետութեան եպիսկոպոսաց յարաբերութիւնը ճշակու համար դրուեցան օրէնքներ, որ նոքա իւրեանց վիճակաց եկեղեցական վարչապետք զօլով, իրար հաւասար են, ընդ նմին և որոշուեցան քանի մի վարչական կանոնք նոյա համար: Ա. կէան ընդհանուր քրիստոնէական էր, վասն զի աղանդի եղծելով խաղաղութիւն պիտի շնորհէր եկեղեցական աշխարհին, ուստի և որպէս ճշմարտութեան յաղթանակ եկեղեցինքում յիշատակելի. բ-ը հետագայ դարերի համար նրպատաւոր եղաւ, զի առաքելական հաւատքի իւրովսանն օրինակելի ամփոփումն տուաւ հաստատուն արժանագրութեամբ. իսկ դ-ը պատկանում է բացառապէս հռովմէական պետութեան եկեղեցեաց: Ուրեմն առաջին երկուքի մնայուն արժանիքը դատելով, նշանակութիւն ունին միմիայն քրիստոնէութեան պատմութեան համար և իրական առընչութիւն չունին հռովմէական պետութեան չափանոց եկեղեցեաց հետ:

Նիկիոյ ժողովի որպիսութիւնն ու նշանակութիւնն ըմբռնելուց յետ, զանք այժմ քննելու հայաստանեայց եկեղեցու յարաբերութիւնն առ այդ: Գիտենք հաստատապէս, որ ս. Ռատակէս ներկայ էր ժողովին և նորա անունը գտնուում է ստորագրութեանց տախտակի վրայ: Հապա իւր հետ հայաստան բերաւ Նիկիոյ ժողովի կանոններն, որոնք, որպէս և շատ ուրիշ ժողովների կանոնները, կարող էին նաև հայոց օգտակար լինել: Այնուհետև այդ ժողովն նկատուեցաւ որպէս մէկ կողմնակի լաւ գործ քրիստոնէական եկեղեցում: Իբրեւ¹ կողմնակի-

¹ Հայոց հաւատամքի կտորներ և նմանութիւնք տես զորօր. Ազակ.

գործ պիտի նկատուի Նիկիոյ ժողովը, զի նորա շուն հաւատամբը մուտք չգտաւ հայոց եկեղեցում: Հայոց հաւատամբը շատ տարբեր է Նիկիականից և չի կարող վերջինի ընդարձակումը լինել, սակայն քանի որ համադաւան է Նիկիականին, կարէր և Նիկիական կոչուիլ — ըստ բովանդակութեան, թէև ոչ ըստ ձևին: Ինչպէս ուրիշ տեղ ասել ենք, հայոց հաւատամբը ծագել է արեւելքում, Ասորոյ, Կապադովկիոյ, հայոց և գուցէ Պաղեստինում նոյնանման կազմութիւն ստանալով: Իսկ ապա կարէին Լուսաւորչի արդիւնքը քանի մի լրացումներ ևս անել այդ հաւատամբին՝ միայն թէ ամենաուշն մինչև Ե դարու սկիզբը, վասն զի բնութեան խնդրի վրայ բացորոշ յիշատակութիւն չունի: Քանի որ Կիպրոսի եպիսկոպոս Եպիփանը Պաղեստինցի էր և իւր երկու հաւատամբներն անտարակոյս այդ արեւելեան հանգանակներովն է ձևել, չենք կարող չյիշել, որ արեւելեան եկեղեցիները բաւական հեղինակութիւն են ունեցել հաւատոյ խնդրներում: Կապադովկեան - Աղեքսանդրեան դպրոցը դեռ երկար փայլեցաւ քրիստոնեայ աշխարհում: այդ դպրոցին էր պատկանում և հայոց ձիւղը բոլորովին տարբեր Բիւզանդեան դպրոցից:

Աւելորդ է բերել այդ երկու հաւատամբներն ի դատողութիւն ընթերցողի.

հայոցը.

հաւատամբ ի մի Աստուած ի հայրն ամենակալ յարարիչն եր-

Նիկիականը, հին
Թարգմանութիւն
Կիւրեղ Աղեք. մեկ-
նութեան մէջ.

հաւատամբ ի մի
Աստուած հայր ամե-

289. 197. 356. 376. 215. 226. 116. 147. 55. 312. 331. 385. 499. 253. 211 էջերը (տպ. Թիֆլիս). Յաճախապատ. 190 և այլն. Բիւզ. IV, Ե. Եղիշէ Վենետ. 1828. էջ 48. 50. 51. 64 և այլն:

կնի և երկրի, երեւեաց և ան-
երևոյթից: Եւ ի մի տէր Յիսուս
Քրիստոս որդին Աստուծոյ, ծնն-
եալն յԱստուծոյ հօրէ՝ միածին.
այսինքն յէութենէ հօր: Աստ-
ուած յԱստուծոյ, լոյս ի լուսոյ,
Աստուած ճշմարիտ, յԱստուծոյ
ճշմարտէ՝ ծնունդ և ոչ արա-
րած: Նոյն ինքն ի բնութենէ
հօր. որով ամենայն ինչ եղև
յերկինս և ի վերայ երկրի, երե-
ւելիք և աներևոյթք: Որ յաղագս
մեր մարդկան և վասն մերոյ
փրկութեան իջեալ ի յերկնից՝
մարմնացաւ, մարդացաւ, ծնաւ
նայնն եղև՝ (որ) յեր-
կինս և յերկրի: Որ
կուսէն հոգւովն սրբով: Որով
էառ զմարմին, զհոգի և զմիտ
և զամենայն որ ինչ է ի մարդ
ճշմարտապէս և ոչ կարծեօք:
Զարչարեալ, խաչեալ, թաղեալ,
յերրորդ աւուր յարուցեալ, ել-
եալ ի յերկինս նովին մարմնով
և նստաւ ընդ աջմէ հօր: Գալոց է
նովին մարմնովն և փառօք հօր
ի դատել զկենդանիս և զմեռ-
եալս, որոյ թաղաւորութեան ոչ
զոյ վախճան: հաւատամբ և ի
ս. հոգին յանեղն և ի կատար-
եալն, որ խօսեցաւ յորէնս և ի
մարդարէս և յաւետարանս: Որ
էջն ի Յորդանան, քարոզեաց
յայլմէ հութենէ կամ

Հայ. եկեղ. և Բիւզ. ժողով. պար.

զառաքեալն (ըստ իս յառաքեալսն) և բնակեցաւ ի սուրբսն: Հաւատամք և ի մի միայն ընդհանրական և առաքելական եկեղեցի, ի մի մկրտութիւն, յապաշխարութիւն, ի քաւութիւն և ի թողութիւն մեղաց: Ի յարութիւն մեռելոց, ի դատատանն յաւիտենից հոգւոց և մարմնոց, յարքայութիւնն երկնից և ի կեանս յաւիտենականս:

Իսկ որք ասեն՝ էր երբեմն, յորժամ ոչ էր որդի, կամ էր երբեմն, յորժամ ոչ էր ս. հոգի, կամ թէ՛ յօչնից եղեն, կամ յայլմէ էութենէ ասեն լինել զորդին Աստուծոյ՝ և կամ ըզսուրբ հոգին. և թէ փոփոխելք են կամ այլայլելք, զայնպիսիս նշովէ կաթուղիկէ և առաքելական եկեղեցի:

Տարբերութիւնն ահագին է, վասն որոյ և բաւական է այդ ապացուցելու, որ Նիկիոյ ժողովը հայոց ականատես հայրերից առանձին իմն հեղինակաւոր նշանակութիւն չէ ստացել և համարուել է միւս տասնեակ ժողովների շարքում, որոնք առօրեայ էին քրիստոնէական աշխարհում: Այդ պարզ երևում է նաև հայոց հնագոյն մատենադրութիւնից, մանաւանդ Գրիգոր Լուսաւորչի ճառերից որոնց մէջ որ և է ժողովի յատուկ հեղինա-

¹ Գրչագիր յարքայական մատենադարանի ի Բերլին № 32, Թերթ 206.

կութիւն տալ չկայ: Ինչ տեսակէտից էլ նայենք այդ հաւատամքների վրայ, մեր եղրակացութիւնը կմնայ անփոփոխ: Իոյն այդ ճշմարտութեան վկայում է նաև պատմութիւնն, ըստ որում տեսնում ենք որ Ռոմայէս, ըստ վերնոյն, միայն ժողովի կանոններն է բերել իւր հետ, որոնք և փոփոխութեամբ վաւերացուեցան Գրիգոր Լուսաւորչից նաև հայոց համար, որպէս հին ժամանակ սովորութիւն կար զանազան եկեղեցեաց զգուշացուցիչ կանոններից օգտուիլ: Արդ աւելորդ չէ բերել և պատմութեան վկայութիւնը:

Ազատանդեզոսը պատմում է ճարտասանորէն (զլ. ձիէ). (Ռոմայէս) «երթեալ հասանէր ի ժողովն մեծ Նիկիոյ ընդ եպիսկոպոսն ամենայն, ուր ամենայն տիեզերացն կարգեցաւ ընդունելութեան աւանդութեան հաւատք, կարգք լուսաւորութեան, կանոնք պայմանաւորք աստուածատուր զօրութիւն հաճոյիցն Աստուծոյ անչափ բարձրութեանցն: Ուր և մեծ կայսրն Կոստանդիանոս. Իսկ երանելին Ռոմայէս զայր հասանէր պայծառ ծագեալ հաւատովքն և հաստատուն աստուածահաճոյ Նիկիական կանոնօքն երեւեալ ի հայաստան երկիրն. առաջի դնէր թաղաւորին և կաթուղիկոսին սրբոյ զբերեալ աւանդութիւնսն: Որով ս. Գրիգորի ի նոյն Լուսաւորական կանոնսն յաւելեալ, առեալ զիւր վիճակն զհայաստան երկիրն պայծառացուցեալ հանդերձ աղքայիւն Տրդատաւ, զամենայն աւուրս կենաց իւրոց լուսաւորէր»:

Պարզագոյն ևս հաղորդում է «Պատմութիւն վարուց և նահատակութեանց երջանիկ հայրապետացն. . .» այնտեղ ասուած է. «Զայսու ժամանակաւ յայտնեալ լինէր Արիոս Աղեքսանդրացի, որ դաւաճանեալ լինէր ի զիւէ անտի, ոչ զոլ ասէր զՈրդի ի բնութենէ հօր, և ոչ հաւասար նմա. վասն այսօրիկ իսկապէս

ժողով եպիսկոպոսաց լինի ի հրամանէ Կոստանդինու ի Նիկիայ Բիւթանացւոց, ընդ որս և մերն Առիստակէս կոչեցաւ. և անդ հարք երեք հարիւր ութ և տասն ըստ հոգւոյն սրբոյ տուչութեան քակեալ զազանդն Արիօսի՝ նշովեալ մերժեն զնա ի հաղորդութենէ եկեղեցւոյ. Իսկ ապա մերն Առիստակէս դարձեալ գայր, բերելով ընդ իւր զարժանընկալ քսան կանոնեալ զլուսս ժողովոյն. ընդ որ յաւետ խրախ լեալ Գրիգորի, յաւելոյր այլ ևս զլուսս ի նոյն՝ ի զգուշութիւն վիճակեց իւրոյ» (Սուփ. Ժ. 48): Հետեւաբար Նիկիոյ ժողովը գումարուեցաւ իսկապէս Արիօսի պատճառով. Ռատակէս ևս վերադառնալով, բերաւ ժողովի քսան կանոնները: Որ ժողովն միայն Արիօսի պատճառով է գումարուել, յիշում է նաև Բիւզ. արադանցիկ (III. Ժ): Սակայն թէ հնագոյն գրութիւններից քաղելով և թէ Գրիգոր Լուսաւորչի երրորդ աշակերտաց պատմաճնները լսելով, ամփոփում է պատմահայրն Մով. Խորենացի հետեւալը. « Յայնժամ զայ հասանէ հրովարտակ ինքնակալին Կոստանդինոսի առ մեր արքայն Տրդատ, զի զսուրբն Գրիգոր առեալ ընդ իւր ի ժողովն երթիցէ. զոր ոչ առ յանձն Տրդատ. . . . բայց և ոչ սուրբն Գրիգոր հաւանեցաւ երթալ. զի մի զառաւել պատիւ վասն խոստովանողական անուանն ի ժողովոյն ընկալցի. որպէս զի այսպէս փափաքանօք և մեծաւ փութով կօչեն: Այլ նոքա առաքեն փոխանորդ իւրեանց զՌջտակէս, հանդերձ ճշմարիտ խոստովանու թեամբ երկոցունց՝ գրով: »

Երթեալ Ռատակէս ընդ մեծին Ղևոնդի, հասանէ ի քաղաքն Նիկիայացւոց, ուր եղեն ժողովեալ հարք երեք-հարիւր և ութ և տասն ի քակտումն արիանոսաց զորս նշովեալ մերժեցին ի հաղորդութենէ եկեղեցւոյ. սապէս և ինքնակալն արտասահմանեաց ի մետաղս: Ապա

դարձեալ Ռատակէս արժանահաւատ բանիւ և քսան կանոնեալ զլիովք ժողովոյն, զայ հանդիպի հօրն և արքային ի Վաղարշապատ քաղաքի: Ընդ որ ուրախացեալ սրբոյն Գրիգորի սուղ ինչ զլուսս յինքենէ ի կանոնս ժողովոյն յաւելու, վասն առաւել զգուշութեան իւրոյ վիճակին» (II. 28):

Արդ Արիօսի պատճառով գումարեալ այդ ժողովին հրաւիրուեցաւ Տրդատ Լուսաւորչի հետ գնալու. հրաւերը թախանձագին էր: Նոքա ուղարկեցին Ռատակէսին իւրեանց գրաւոր խոստովանութեամբ հանդերձ: Ռատակէս բերաւ 20 զլուս կանոններն արժանահաւատ գրութեամբ¹, զորոնք և ս. Գրիգոր աւելացումներով յարմարեցրեց իւր վիճակին: Բոլոր այդ վերեւ պատմաճք համառօտում է և Յովհան. կաթողիկոս (I^Թ) և ասում. « Իսկ ապա մերն Առիստակէս դարձեալ անտի գայր բերելով ընդ իւր զարժանընկալ քսան կանոնեալ զլուսս ի ժողովոյն, ընդ որ յաւետ խրախ լեալ սրբոյն Գրիգորի՝ յաւելոյր այլ ևս զլուսս ի նոյն ի զգուշութիւն վիճակեց իւրոյ »:

Եզրակացութիւնը պարզ է. հայք ոչ մի կապ չունին Նիկիոյ ժողովի հետ, այլ մասնակցեցին քրիստոնէական նախանձախնդրութեամբ, որպէս սովորութիւն էր, զի հայք ևս նման ժողովներ ունէին, որոնց հոռոմոց հայրերն ևս երբեմն մասնակցել են: Ռատակէս նպաստեց ուղղափառութեան յաղթանակին և Արիօս պարտեցաւ, ուստի Նիկիոյ ժողովը յարգուեցաւ ազատամիտ եկեղեցիներում իբրեւ « ս. ժողով » և այդ ևս երբ արեւմտեանք հին հաւատքը խախտեցին:

¹ Էմինը Թիրիմացումեամբ և կամակումեամբ Թարգմանում է այդ խօսքը՝ « արժանահաւատ խոստովանութեամբ » — « с в. догматовъ нѣмъ исповѣданіемъ », լէջն 157. Մով. Խոր. ոսերէն Թարգմանումեան:

Գ.

Կ. ՊՕԼՍԻ 381 ԹՈՒԻ ԺՈՂՈՎՐ.

« Եւ ոչ յայլմէ ումբէ այնպէս
երկնցիմ ես՝ որպէս լեպիսկոպոսաց,
բաց ի սակաւուց »:

ՈՍԿԵՐԵՐԱՆ.

Կոստանդինոսից յետոյ երկպառակութիւնք շարունակուեցան. Աղեքսանդրիոյ միահեծան զահակալն Աթանաս (326) պահում էր ամբողջ պետութեան եկեղեցական գործերն իւր ձեռքում, որպէս ժառանգել էր իւր նախորդից. նա այնպէս զօրացել էր, որ այլ ևս իւր աթոռի թշնամի արիոսականութեան վերահաստատման հնար չէր թողնում, թէև կայսրները պետութեան խաղաղութեան համար երբեմն ձգտում էին առ այդ: Աքսորում էին մերթ Արիոսեանք մերթ Աթանասեանք, բայց անօգուտ: Արքունի քաղաքականութիւնը պահանջում էր ընկձել Աղեքսանդրիոյ զօրութիւնն, սակայն Կոնստանդ Աղեքսանդրիոյ աթոռին ոյժ տալով, խանգարում էր Կ. Պոլսի աթոռի միահեծանութեան ձգտելուն: Երբ Կոնստանդի հովանաւորութեան ներքոյ Աթանաս վերադարձաւ աքսորանքից և նորա մեռնելուց յետոյ կրկին աքսորուեցաւ Կոնստանդիոսից, Եգիպտացիք վտարանջեցան և միայն ղէնքի տակ խաղաղուեցան: Թէ ինչպիսի սարսափ էր ձգել Աթանասը Կոստանդիոսի սիրան, երևում է նորանից, որ անապատ քաշուելուց զինի ոգևորում էր իւր ժողովրդին, այնպէս որ կայսրը գլխազին նշանակեց,

սակայն ոչ որ յանձն չառաւ հզօր եպիսկոպոսի գլուխը բերելու. Աթանասեանք նեռն էին անուանում կայսրին: Եկաւ հեթանոս կայսրն Յուլիանոս, ապա հետեցաւ արիոսեանը՝ Վաղէս և խռովութիւնն առաւել սաստկացաւ մինչև Թէոփոս Մեծն (379): Վէճերն այնպէս տաղտալի էին որ շատ եպիսկոպոսք զղուելով քաշուում էին հասարակական ասպարէզից: « Ոյք երեկ մէկալօր, ասում է Գրիգոր Նիւսացին, արհեստանոցից են դուրս եկել, թեկն են ածում իսկոյն դաւանաբանութեան ուսուցչի: Ոյք թերևս ստորւկներ են եղել և ծառայութիւնից փախել, խորին պատուով իմաստաբանում են անբռնելի իրաց վրայ: Զեղ անշուշտ անծանօթ չէ, թէ ինչ մարդկանց վրայ է մեր խօսքը. ամբողջ քաղաքը՝ շուկան և փողոցները լիք են այդպիսիներով — հնոսիավաճառների, ըզգեստավաճառների, զրամափոխների, նարաւավաճառների վրայ է իմ խօսքը: Եթէ հարցնում ես թէ ինչքան օբալ (դրամ) պիտի ստանայ, իմաստաբանում է ծնեալի և անծինի վրայ » և այլն: Այսպիսի խառնակ վիճակում էր գտնւում պետութեան եկեղեցական աշխարհն. իսկ ժողովուրդը. « Ես, եթէ ճշմարտութիւնն ասել պէտք է, ասում է նա, այնպէս արամադրուած եմ, որ եպիսկոպոսների ամենայն մի ժողովից փախչում եմ, վասն զի դեռ երբէք չեմ տեսած, որ մէկ ժողով որ և է լաւ վերջ ունեցած լինի կամ թէ չարիքը նորանով վերացած լինի, այլ միշտ դոքա աւելի ևս բաղմացել են, զի վիճասիրութիւնն և իշխանատիրութիւնը, (մի կարծիր թէ ես աստ կոչու եմ արտայայտում) այդ ժողովներում ամենայն նկարագրութիւնից վեր է և մարդ աւելի շուտով նախատինքի և դանդատի կենթարկուի, եթէ համարձակուի այլոց վատութեան դէմ խօսելու, քան թէ յաջողութիւն կունենայ այդ վատութիւնքը յաղթելու: Ուստի և ես յետ եմ քաշուել և դորանում եմ միայն իմ հոգու

Հանգստութիւնը դառն¹» Այս էր իրերի վիճակը՝ վէճեր յարուցանել և «Հաւատոյ գործերը²» գոհել սովորական էր այդ խառն ժամանակ:

Այս իսկ միջոցին Թէոդոս Թագաւորելով, շուտով Հրաման հանեց 380-ին փետր. ի Հաստատութիւն Նիկիականին, բայց երբ այդ չօգտեց, 381-ին 10 յունուարի վերստին Հրովարտակով արգելեց բոլոր աղանդներն և հականիկիականաց պաշտամունքները³: Այսու հանդերձ նորա երկու տարուայ բոլոր ջանքերն անօգուտ անցան. նա չկարեցաւ խաղաղութիւն հաստատել և ճարահատեալ դիմեց ժողովի օգնութեան: 381-ի մայիսին գումարեց Կ.Պօլսի ժողովը: Բացի խաղաղութիւն վերականգնելը պիտի և Աղեքսանդրիոյ աթոռը յետ քաշէր, ուստի և որոնեց նորա հակառակորդ արեւելեան եկեղեցիների օգնութիւնն, որոնք անվտանգ էին և միայն Աղեքսանդրիոյ աթոռին չենթարկուելու էին ձգտում: Թէոդոս տուաւ ժողովի նախագահութիւնն ոչ թէ Աղեքսանդրիոյ եպիսկոպոսին, այլ Անտիոքայ Մելիտիոսին, որին և արեւելեան բաժնի գլուխ կարգեց: Անտիոքայ օգնութեան անհրաժեշտութիւնն արտայայտեց նա, երբ մերժեց եպիսկոպոսաց խնդիրը՝ ժողովն Աղեքսանդրիայում գումարելու: Թէոդոսի հոգը—Կ.Պօլսի գերիշխանութիւնն էր. այդ էր պէտք կայսրակցի աթոռը խորտակելու համար. դորան նպաստաւոր եղաւ Մելիտիոսի մահն, որից յետոյ նախագահեց ժողովին Պօլսի Նեկտարիոս եպիսկոպոսը: Իշխող ժողովականք արտայայտեցին ժողովի բանահիմն անդադրում բացականչութիւններով՝ «արեւելքից է ելնում արեգակն, արեւելքից է մարմնացեալն Աստուած լուսաւորել»: Թէոդոս մեծն այդ իսկ արեւելքն զօրացնելու համար՝ բարձրացրեց Պօլսի եպիս-

կոպոսին ևս, այլ և Երուսաղէմն «մայր ամենայն եկեղեցեաց» հաստատեց, հակառակ Աղեքսանդրիոյ աթոռին, որ ձգտում էր Պաղեստինի վրայ իշխելու: Ժողովը նշուեց Մակեդոնին, առաջին կանոնով հաստատեց Նիկիականը. երկրորդ կանոնով արգելեց եպիսկոպոսներին իրար գործերին խառնուելու. երրորդ կանոնով որոշեց որ Կ. Պօլսի պատրիարքն որպէս Նոր-Հռոմայ աթոռակալ, հին-Հռոմայ հետ հաւասարապէս յարգուի: Իսկ փոքր ինչ ուշ դուրս եկաւ Թէոդոսի Հրովարտակն, որով նա պատրիարքութիւն տուաւ Երուսաղէմի եպիսկոպոսին: Այս էր Կ. Պօլսի ժողովի 150 ընտրովի եպիսկոպոսաց գործը. Նիկիան քայլ մի արաւ և Աղեքսանդրիոյ շարքում դրաւ Հռոմայ և Անտիոքայ աթոռները. Կ. Պօլսի ժողովն ևս փոքր ինչ աւելի առաջ գնաց: Սակայն դեռ դորանով Աղեքսանդրիոյ գերիշխանութիւնը չընկուեցաւ. նա ¹/₂ դար ևս իւր առաջնակարգ դերը պետութեան մէջ կատարեց, մինչև որ սրի զօրութեամբ նուաճուեցաւ:

Արդ Կ. Պօլսի այդ ժողովի եպիսկոպոսաց 150 թիւը պարզ ցոյց է տալիս որ պետութեան ամբողջութեան մասնակցութեամբ չէ եղել: Այժմ տեսնենք արդե՞ք հայք մասնակցեցին Բիւզանդական այդ ժողովին: Ականատես պատմիչը Փաւստոս, որ իւր պատմութեան ամբողջ կէսը նուիրել է հայոց կաթողիկոսաց և անասհման շաղակրատութեամբ պատմում է նոցա կենաց պարագայք, տակաւին չէ յիշատակում որ և է ժողովի մասնակցութիւն:

Խորենացին դար մի յետոյ գրում է (III. ԼԳ). Թէոդոս «դարձոյց զամենայն հարս սուրբս, որք յաղագս ուղղափառութեանն արտասահմանեալ էին. ընդ որս և զմեծն Ներսէս ածեալ առ իւր ի Բիւզանդիոն, պահէ մեծաւ պատուով, մինչև ճշմարտութեանն ստուգեցաւ հաւատ, որ յաղագս ամբարշտին Մակեդոնի հայհոյութեանցն . . . »: Այնուհետեւ պատմելով վարդապետու-

¹ Նամակ 55, 381-ից յետոյ գրեալ: Տես և Նազիանց ծառ XXII. 4. 416. 14. 423. — ² Նազիանց. նամ. 65, ծառ XXXII. 4. 581.

³ Cod. Theod. XVI. 1, 2: 5, 6:

Թիւնը, յարում է. « Եւ ժողովեալ սուրբ Հարքն ի Թաղաւորեալ քաղաքն Բիւզանդիոն, Դամասիոս հռովմայ(?) , Նեքտառիոս Կ.Պօլսի և այլ եպիսկոպոսք, միանգամայն 150 Հարք, որք նշովեալ մերժեցին զՄակեդոն և զամենայն հոգեմարտն»: Ուրեմն Խոր. ևս չէ յիշում թէ Ներսէս որ և է ժողովի մասնակցած լինի. ըստ նորին այսքան միայն՝ որ Թէոդոս Ներսիսի միջոցով ստուգեց թէ որն է ճշմարիտ հաւատը: Բայց Վաղէս մեռաւ 378-ին օգոստ. 11-ին, իսկ Պօլսի ժողովը գումարուեցաւ 381-ին մայիսում, ըստ որում Ներսէս չէր կարող ամբողջ 2 տարի օտարութեան մէջ մնալ և իւր երկրի խռովութիւնք մոռանալ, մանաւանդ որ այդ միջոցին ոչ ոքի մաքով որպէս տեսանք, ժողովի գումարումը չէր անցնում:

Սոյնը հաստատում են և հետագայ դարերի գրուածները: Յովհան կաթողիկոսն աւելի քան 4 դար յետոյ գրում է (գլ. ԺԲ). « Ընդ որս և զմեծն Ներսէս ածեալ առ իւր պահէր, մինչև ի ձեռն նորա զամբարիշտ հայհոյութիւնն Մակեդոնի ի ստուգութիւն հաւատոյ ճշմարտութեան զարձուցէ: Եւ ապա ժողով եպիսկոպոսացն միանգամայն ճԾ ի Բիւզանդիոն արարեալ, նշովեալ մերժեցին ի բաց զՄակեդոն » որ և ամենապարզ կերպով արտայայտում է մեր հեռեւութիւնը: Բայց Փաւստոս պատմում է, որ Վաղէս « զառաջինն մեծապայծառ փառօք մեծաւ շքով մեծարեաց զնոսա » (IV, Ե.). իսկ Ներսիսի վարուց պատմին ասում է. « Վաղէս զառաջինն մեծարեաց յոյժ զնախարարսն հայոց Մեծաց, և եդ զաթոռ մեծին Ներսիսի ի վեր քան զմետրապոլտացն և քան զպատրիարքին » (էջ 53). և ապա վերստին գրում է. Թէոդոս « ածեալ առ ինքն և եդ զաթոռ մեծին Ներսիսի ի վեր քան զամենայն եպիսկոպոսացն որ ժողովեալ էին և զպատրիարքին ևս, որ վասն հոգեմարտին Մակեդոնի էին գումարեալ » (էջ 62): Այս երկրորդ մեծարանքը չէ

յիշում Փաւստոս, այլ գրում է որ Վաղէսի մահից յետ Ներսէս ինքն դարձաւ: Համեմատելով այդ երկու մեծարանքները, տեսնում ենք որ յար և նման են և կրկնութիւն. բայց և այնպէս երկրորդ կէտում « ածեալ առ ինքն » և եդ զաթոռ խօսքերի մէջ անկարելի է 2 տարի թուել. ըստ որում և պարզ է որ կայսրական խորհրդակցութիւն կամ կաճառ է եղել Մակեդոնի պատճառով, վասնորոյ և միայն մի պատրիարք է ներկայ եղել: Այսու հանդերձ բոլոր պատմիչները գիտեն որ Արշակ արքան բանտարկուեցաւ Շապուհ Բ-ի օրով. այդ Շապուհ Բ թագաւորեց 309—379: Մեծն Ներսէս թագաւորեցրեց Պապին դարձեալ Շապուհ Բ-ի օրով. ընդ նմին Ներսիսի դառնալու միջոցին Արշակն էր շքով հանդէպ զնացողը: Այնուհետև Ներսէս դժկամակած Արշակից, հեռացաւ արքունիքից (Բ. IV, ԺԵ. ԾԱ.). ըստ որում նորա տեղը բռնեց Չունակ անունով « սուտանուն քահանայ » մի (Բ և Խ. III, ԻԴ.): Արշակ անդադրում պատերազմ ունեցաւ Պարսից դէմ և նախարարք զժողովութեամբ զիմեցին առ Ներսէս (Բ. IV, ԾԱ.): Հուսկ ուրեմն երբ Արշակ բռնուեցաւ, Մուշեղ ժողովեց նախարարաց և զնաց առ կայսրն, խնդրելով թաղաւորեցնել Պապին, անտի դառնալով, « զային և ի մի վայր բովանդակէին, և լինէին ի խնդիր սրբոյն՝ մեծի հայրապետին Ներսիսի » . . . « ապա մեծաւ ջանիւ հազիւ հաւանեցուցանէին զնա երթալ նմա ընդ նոսա ի բանակն արքունի. զի յաւուրց ժամանակին ի մահուանէն Գնելոյ մինչև յայն ժամանակն թագաւորութեան Պապայ ոչ էր երթեալ նա ի բանակն արքունի » . . . Այսպէս Փաւստոս նմին նման պատմում է և Խորենացին թէ՛ « մեծին Ներսիսի առեալ զամենայն նախարարսն, որք կամակից էին ընդ տէրութեանն Պարսից և որք ոչ, և զապրեալ Կամսարականն Սպանդարատ, սոցա միաբանութեամբ ածէ զՊապ յաշխարհս հայոց (Խ. III, ԼԶ) »:

Հետեւաբար Մեծն Ներսէս Արշակի մահուան ժամանակ, որ 379-ից առաջ է յիշատակուում, արդէն Հայաստանումն էր:

Սակայն Ներսէս Մեծն 381 թուին ոչ միայն Կ.Պօլսում չէր, այլ և վաղուց արդէն վախճանուած էր: Այս հաստատական իրողութիւնն է:

Փաւստոս պատմում է (IV. Ե, 9.), որ Վաղէս աքսորեց Ներսիսին, որպէս և ամենայն ժողովրդոց առաջնորդաց իսկ պնդոյ տեղիսն կալան մշակք սատանայի: Փաւստոս յիշում է այդ աքսորանքից յետոյ (IV, Ը, Թ.), որ Վաղէս Կեսարիայումն էր և քննութեան ենթարկեց Եւսեբիոս եպիսկոպոսին և բանտարկեց, ընդ նմին և սատիկ նեղեց քրիստոնէից: Եւսեբիոսին յաջորդեց Բասիլիոս, որ նոյնպէս բանտարկուեցաւ: Արդ հաստատ գիտենք, որ Վաղէս իւր հայրածանքն ու աքսորելն սկսու 368-ից ոչ յետոյ. Բասիլիոսն ընտրուեցաւ 370-ին (†379-ին). քանի որ Ներսէս աքսորուեցաւ Բասիլիոսից առաջ, ուրեմն 370-ից ուշ չի կարող լինել: Այդ խոստովանում է և Փաւստոս, ըստ որում ասում է որ Ներսէս աքսորանքից վերադարձաւ 9 տարի յետոյ, հաշուելով նորա աքսորուելու տարին 368-ը և վերադարձը Վաղէսի մահից զկնի 378-ին: Եւ որովհետեւ Փաւստոս զանազան առասպելների հետեւելով, շեղում է պատմական ճշտութիւնից, Ներսիսի դարձն այդպէս ուշ դնելով և Վաղէսին մեռած համարելով, այլ ևս իւր պատմութեան բացը լրացնել չէ կարենում և չէ յիշում թէ այնուհետեւ որ կայսրն էր պատերազմի մէջ: Ներսիսի գալուց յետոյ ևս Արշակ արքայի բոլոր գործերը պատմում է և ասում է թէ 34 տարի պատերազմ վարեց Ներսիսի առանձնացած ժամանակ, Վաղէսի մահից յետոյ և ահա թէ Շապուհ թէ Արշակ մինչև V դարու սկիզբն ապրում են Փաւստոսի երեւակայութեան մէջ:

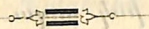
Սակայն եթէ Ներսիսի աքսորանքն եղելութիւն է և իննը տարին չափազանցութիւն ինն ամսուայ, հասկանալի է որ նա դարձել էր արդէն 369-ին: Խորենացին, որ աշխատում է Հայոց պատմութիւնը համաձայնեցնել Բիւզանդականին, ունեցել է իւր աչքի առաջ Փաւստոսի յիշարկած աղբիւրը (գուցէ Ներսիսի կենսագրութիւնը (Սոփերք)): Ուստի և չափազանցութիւնք ուղղադրելով և անգիտացած կայսրի անունը Թէոփոսին ճանաչելով, Ներսիսի կեանքը ձգում է մինչև 385-ը: Այդ զարմանալի չէ, վասն զի նա չգիտէ որ Վաղէս քանի մի տարիներ հայաստանի կողմերումն է եղել, որ Փաւստոսին քաջ յայտնի է: Բայց Փաւստոսի, «ամն ինն»ը ուղղելով «ամիսս ինն», բանը չէ վերջացնում. ինքը լաւ գիտէ որ Ներսէս ոչ թէ ուղղակի Կ. Պօլիս գնաց, այլ Կապատովկիայ. և թէ այդ 368-ին էր, ինչպէս կարող էր 9 ամսից յետոյ Վաղէսի մահուամբ վերադառնալ: Այդ լաւ գիտենալով, ահա չէ յապաղում և Ներսիսին երկու անգամ է տանում դէպի արեւմուտք, ընդ նմին երկու անգամուայ դեսպանութիւնն ևս պատմում է լիովին յար և նման կրկնութեամբ (III, ԻԱ. — ԻԲ): Այլ Ներսէս այդ ժամանակ ոչ մի անգամ ևս Կ. Պօլիս չէ գնացել, վասն զի հաստատ է, որ Վաղէս 370 թուից առաջ արեւելք գնալով, մինչև 376 թիւը Պարսից պատերազմներում է եղել, ըստ արեւմտեան պատմագրաց, իսկ ապա 376 թուին արագապէս արեւմուտք գնաց յարձակուող Գոթաց դէմ և մեռաւ մի ճակատում:

Արշակ բռնուեցաւ յունա-պարսկական պատերազմի միջոցին. Վաղէս թագաւորեցրեց Պապին, որի յաղթութեան ժամին Ներսէս նորա հետ էր և աղօթում էր Նպատի վրայ: Այնուհետեւ Փաւ. յիշում է Ներսիսի մահն: Բայց շատ չանցաւ և ահա Պապն ևս իւր վերջակէտն ունեցաւ. «իշխանքն Յունաց և զօրքն նոցին տակաւին

էին յերկրինն չայոց», և երբ կայսրի հրամանն եկաւ գաղտուկ, խնջոյքի միջոցին սպանեցին նորան: Այդ բոլորը կատարուեցաւ ըստ պատմական ամենայն տեղեկութեանց Շապուհ Բ-ի օրով:

Այսպէս ուրեմն Ներսէս Մեծի մահն ոչ մի կերպ չէ կարելի Թէոդոսի ժամանակ դնել: Բայց աւասիկ Յունաց ականատես Ամիանոս Մարցելինոս լատինազիր պատմիչն, որ աւանդել է 353 — 378 դէպքերը, հաղորդում է որ Պապ սպանուեցաւ 374-ին. ուրեմն հաստատ է որ Ներսէս վախճանուեցաւ 373-ին:

Այս մանրամասն բովանդակութիւնից յետոյ, այլ ևս աւելբող է Կ. Պօլսի ժողովի մասնաւոր նշանակութիւնը բացատրել. բայց և այնպէս յիշենք և մի կէտ ի լրումն ամենայնի: Մեզ համար մասնաւորապէս ապահով աղբիւր են ժողովների ստորագրութեանց տախտակներն. արդ 325-ի Նիկիոյ ժողովի հայրերի անուանք գտնում ենք ճշտօրէն նոցա ստորագրութեան տախտակում, ի շարս որոնց կայ և Ռստակէսի անունը բոլոր թարգմանութեանց և բնաղբաց մէջ միաձայն հայերէնին, իսկ Կ. Պօլսի այդ ժողովի ստորագրական տախտակի մէջ չայոց անուան հետք չկայ:

Դ.

ԻՐԵՐԻ ՎԻՃԱԿ Դ ԴԱՐՈՒ ՅԱՆԳՄԱՄԲ.

«Յարդեանցն փորձի ծղմարտութիւն»:

ԴԱԻԻԹ ԱՆՅԱՂԹ.

Յոյն-պարսկական պատերազմը վերջացաւ Դ. դարում չայոց կորստաբեր մի խաղաղութեամբ: չայք ձեռքից տալով Պարսից գաշնակցութիւնն և հռոմոց հաւատալով, գաւաճանուեցան և մնացին երկու թշնամեաց մէջ: Բիւզանդ նախ փորձեց չայոց ձգել Պարսից սրի տակ (Բիւզ. IV, ԻԱ.) թուլացնելու համար և ապա համաձայնելով բաժնեց չայաստանը Պարսից հետ, նկատելով թէ «լաւ է զի այսու եղծանել և խանգարել կարացուք զայս թագաւորութիւնս. նախ ընդ երկու բաժանել երկու թագաւորօքս Արշակունծօք՝ զորս կացուցար, ապա և նոցա կրծել ջանացուք, աղքատացուցանել, ի մէջ արկանել ի ծառայութիւն, զի մի՛ կարացեն ի մէջ մեր ամբառնալ զգլուխս» (Բիւզ. V, Ա. III, ԽԱ.):

Այս ծանր հարուած էր, որ ոչ թէ տապալեց, այլ զարթեցրեց չայոց և զարկ առաւ նոցա ներքին ոյժ կազմելու, ամրացնելու սուրբ Գրիգորի ներշնչած հոգին ազգի մէջ: Երկու ատեցող ազգերի մէջ «տատանէաք, որք կեղէին զկեանս մեր զանազան վշտօք, վասն որոյ եղկելի գտաք քան զամենայն ազգս» զրում է ժամանակակից մի ձառախօս (Սուրբ. Բ, 7): Հոգի էր պէտք որ անձեռնմխելի մնար: Ս. Սահակն որ վշտահար, բայց քաջակամ ականատես էր այս ամենին, օգտւում էր

ամենայն առթից, ս. Ներսիսի նման, իւր ժողովրդի մէջ շրջելու և աստուածային ամբողջութիւն տալու նորան. սակայն բան մի պակասում էր չայոց, որ շատ հարուածում էր ազգի ինքնուրոյնութեան, կախեալ պահելով նորան օտարներէ. այդ էր չայոց տառերի պակասութիւնը: չայ.ք մինչև այդ ժամանակ յիրարկում էին ասորերէն և մասամբ յոյն տառեր. իսկ չայոց հին նշանագիրը պակասաւոր զօրով, անուշադիր էին մնացած: Նոյն իսկ Վռամ շապուհ թագաւորին այս հոգ պատճառեց և նա պատեհ առթից օգտուելով, ձգտում էր ինքնուրոյն տառեր հնարել տալու: Սակայն այդ ձգտումն առաւել վառուցեալ ս. Մեսրոպի մէջ, երբ նա նկատեց որ իւր կամ ս. Սահակի բացակայութիւնը զրկում էր ժողովրդին Ս. Գրքի բացատրութիւնից, զի այդ ընթերցութեանը կատարում էին ասորերէնի վրայով թարգմանաբար: Նա հետամուտ եղաւ և Վռամշապուհի և ս. Սահակի քաջալերութեամբ անցաւ Ասորիք, հարցութիւն արաւ և չայոց հին գրերը գտնելով, բերաւ և առ ժամանակ ուսուցման հետեւեց ընկաւ: Իսկ երբ դոցա պակասութիւնը նկատեց, վերստին հետամտեց և ոչ մէկից բաւարարութիւն չգտնելով, յոյսը դրաւ իւր և Աստուծոյ վրայ և Սամսատ քաղաքում գրերին լրացումն տուաւ, ոչ միայն պակասորդները յօրինելով, այլ և եղածը կոկելով, ուստի և իւր ժամանակակիցներէն ամբողջ այբուբէնքի հեղինակ հանդիսացաւ: Վռամշապուհի է տարին, (Կորիւն 21) որ թագաւորեց 383-ին (Խոր. III, Ծ. ԾԱ.) չայոց լեզուն յարակայ շունչ ստացաւ. իւրաքանչիւր հայ անհատ անգամ ապահովութիւն ինքնիշխան ազատութիւն ստացաւ, որպէս ճառախօսն է ասում, թէ «աչք կուրաց բացցին, և ախնջ խից լուիցեն. այժմ երազեսցէ կաղութիւն լեզուիս մելոյ այժմ ոչ կարօտացի որ թարգմանութեան և ոչ ընթացի որ առ որ թէ ընթերցիր ինձ զայս»:

Ջօրաւոր միջոց անհատի ազգային-պատմական ինքնագիտաստութեան — ահա այդ մեծ գործի հոլթիւնն, որ հիմնաքար եղաւ չայոց եկեղեցու սրբազաւիթ դպրոցների: Սուրբ էր այդ միջոցն, սրբութեան մէջ ևս. դրոշմուելով երեւցաւ, երբ ս. Մեսրոպ իւր Յովհան և Յովսէփ աշակերտների հետ թարգմանեց Հին Կտակարանն և տուաւ առաջին հայաբարբառ ընթերցարանը հայի ձեռքը¹:

Երբ ս. Մեսրոպ իւր նոր դպրոցում խումբ մի ուսեալ վարդապետներ պատրաստեց, առաւ նոցանից քանի մին և դիմեց դէպի հիւսիս, քարոզեց ի Վրաստան և Աղուանք, գտաւ նոցա համար ևս գրեր, բացաւ դպրոցներ և իւր աշակերտաց ոմանց եպիսկոպոս ձեռնադրեց նոցա՝ գործի յառաջադիմութեան ի նպաստ. ապա դառնալով հանդիպեց ս. Սահակին նոր Կտակարանը թարգմանելիս (Խոր. III, ԾԴ.): Այս յաղթող գործունէութիւնից խոցուեցաւ Բիւզանդ և սկսաւ չարիք նիւթել չայոց լուսաւորութեան դէմ. նա բռնի միջոցների դիմեց և ստիպեց իւր բաժնի չայոց ոչ թէ ասորերէն գրեր, այլ և յունարէն գործածել, սակայն չայաստանեայց եկեղեցու քաջարի ամոյն օգնութեան հասաւ իւր հօտին և իւր մի խումբ պատրաստի աշակերտներով անցաւ չայոց անիշխանութեան միջոցին դէպի արեւմուտք (շուրջ 410 թուին): Բիւզանդ, որ մինչև այդ ժամանակ տակնուհաս էր գործում չայոց դէմ, այժմ դիմակը վերցրեց և արգելեց ս. Սահակին իւր եկեղեցական վիճակներում քարոզելու. «այնչափ ատեցեալ զմեզ մինչ զնշանագիրս անգամ ոչ ընկալան», գրում էր վշտացած ս. Սահակը: Հարկաւ այդ անիրաւութիւնը նորան չյուսահատեցրեց և նա իսկոյն ս. Մեսրոպի և Վարդան Մամիկոնեանի հրեշտակութեամբ հակիրճ բողոք մի առաքեց առ կայսրն

¹ Խոր. III, 53.

Թէոդոս, պահանջելով չկատարել իւր եկեղեցական իշխանութիւնն իւր վիճակներում:

Թէոդոս մեղադրում է ս. Սահակին նախ՝ որ նա «ամենայն սրտիւ» միտել էր առ Պարսից թագաւորն և չէր կամեցել գոնէ մի թղթով ինքեան՝ կայսրին ծանօթանալ. և 2), որ արհամարհել էր Յունաց ճարտարներին և զրերի գիւտն Ասորիքում որոնել: Աստիկոս պատրիարքն ևս մեղադրում է ս. Սահակին, զի նա Ոսկերերանի օգնութեան չէր դիմել. և քանի որ Ոսկերերանը մեռաւ 407-ին, անշուշտ այս նամակագրութիւնը շատ ուշ քան 410 թիւը չէր կարող լինել: Բայց աւտուածային աջն էր որ միշտ օգնում էր Հայոց. Աստուծոյ տաճարն էր՝ որ պատասպարում էր Հայոց յրուեալ Հօտին, Աստուծոյ թեւն էր՝ որ հովանաւորում էր Հայոց զործերն. և ահա այստեղ ևս Աստուած է օգնութեան հասնում, որպէս գրում է Թէոդոս չորս նախանձով. «բայց զի յետոյ պատմեաց մեզ Մեսրոպ, թէ կատարումն արուեստիդ ի շնորհաց վերնոյն եղև, զրեցաք զի ամենայն փութով ուսցին, և զքեզ պատուով ընկալցին...» (Խոր. III, ԾԷ.): Այսպէս աստուածային շնորհաց հովանաւորութեան ներքոյ Հայոց եկեղեցւոյ հանձարաւոր ամուլը յառաջ տարաւ ազգի ինքնուրոյնութեան գործը, եկեղեցու գաւթում ժողովրդի ինքնագիտաստութեան զօրութիւն տալով: Անասան հիմքն աստուածային բազկով զրուեցաւ, շինութիւնը բարձրացաւ ամրապէս, ազգը իւր հոգու մէջ իւր պատիւը ծանաչեց և ապահովուեցաւ. այնուհետև փառնոց չկար մարմնաւոր հոսանքի դիմաց: Ս. Մեսրոպ վերադարձաւ շուտով և բերաւ Ս. Գրոց նոր օրինակներ, որոնց համեմատեցին վերստին Հայոց թարգմանութիւնը (Կոր.): Երբ 420-ին թագաւորեց Արտաշէս, Մեսրոպ շարունակեց իւր քարոզչական գործունէութիւնը պետութեան թոյլ կողմերում. ապա ուղարկուեցան Յովսէփ և Եղնիկ յԵդեսիա, ասորա-

կան զրքերը թարգմանելու, որոնք պատուէրը կատարելով ուսումնական նախանձախնդրութեամբ դիմեցին ի Բիւզանդ նոցա հեռեկեցին նոյնպէս ինքնակամ՝ Ղևոնդ և Կորիւն (Մելիտինէից), մինչդեռ ուղղակի առաքուածք՝ Յովհան և Արձան շատ ուշ հասան Կ. Պօլիս: Ըստ երևոյթին այս առաջին աշակերտաց անցուդարձը եղել է 425 — 434 միջոցին (Խոր. III, Կ: Կր. 28) եկեղեցեաց ս. Հարց զրուածների ստոյգ օրինակներ, որոնց թարգմանութեան համար առաւել նախապատրաստութիւն էր պէտք, փասն որոյ ուղարկեցին Խորենացուն և ընկերներին յԱղեքսանդրիա «վերաբանութեան» կամ բարձր աստուածաբանութեան (Anagogie) ձեմարանը (Խոր. III, ԿԱ):

427-ին Հայոց անմիտ նախարարք, որոնք խելահասութիւն չունէին հասկանալու, թէ ազգի պետի վատութիւնից վատթարագոյն է նորա անկումն, որոնք առժամանակեաց գոլով, չգիտէին որ ազգի զահը չէ կարելի զոհել նորա անցաւոր-մահականացու զահակալի տապալման, որոնք վատին ընտանեբար խրատելու խանդն ու եռանդը չունէին, հանրականն անձնականին զօհեցին, առանց վարանման՝ ազգային զերդաստանի ներքին գործն արտաքին օտար դատաւորի ձանկը ձգեցին և թշնամու դրան ամբաստանեցին իւրեանց հարազատ արքային: Վատ էր Արտաշէս, բայց իւր վատութեամբ հանդերձ զահապահ էր. անկաւ նա, անկաւ և Արշակունեաց հզոր զահն, որ ինչպէս էլ լինէր, քաջալիւր պահապան էր ազգի: Իսկ ս. Սահակ, որի սկզբունքն էր «ինձ քաւ լիցի մատնել զայլոյ դիմ մոլորեալ ոչխար» (Խոր. III, ԿԳ), սրբազան բանահիմն, իւր անվեհեր հաւատարմութեան համար արգելուեցաւ Պարսից զրանը: Բայց շատ չանցաւ և նոյն զահադրուժ նախարարաց աղաչանօք դարձաւ 430-ին: Այնուհետև թողնելով ս. Մեսրոպին ս. Էջմիածնի ընդհանրական եկեղեցում, ինքն ևս շարունակեց «զհոգեւոր կաթնն տիե-

ցուցանել մանկանց եկեղեցւոյ», դործելով Բագրեւանդում « ուր ծագեաց յերկնուստ լոյսն ի մկրտել ս. Գրիգորի զՏրդատ արքայ և զբոլոր հայս» (Խոր. III, ԿԶ.): Նորա դործունէութեան կնիքն է նորա վերջին խօսքն, որով պատուիրեց հայոց հաւատարիմ մնալ ս. Գրիգոր Լուսաւորչի վարդապետութեան և օրհնեց ասելով. « որդեակք, փոխանակ իմ տէր հովուեսցէ զձեզ և ինքնին վերակացու լինիցի ձեզ...» (Փարպ. 104): Նա սլացաւ իւր փառաւոր նախնեաց կարգը 439-ին, ընդ նմին «մահկանացու ծնեալ, անմահ զիւրն յիշատակ եթող» (Խ. III, ԿԷ):

Ս. Սահակի վերջին ամաց են պատկանում և Եփեսոսի 431-ի ժողովի պարագայք: Վերադոյն բերուած տեսութեանց հիման անշեղ հետեանք է, որ Բիւզանդական հետազայ ժողովներին հետ աորնչութիւն չունեցան հայք: Սակայն երբ Եփեսոսի ժողովից հալածուեցան նեստորական աղանդաւորք՝ Թէոփրէտ և այլք, եկան նորա ի հայաստան հող որոնելու: Այդ ժամանակ դառնում էին հայոց թարգմանիչք իւրեանց ուսումը վերջացնելուց զկնի, ըստ որում և Կիւրեղ Աղեքսանդրացին, Պրոկղոս Կ. Պօլսին և Ակակիոս Մելիտինացին պատեհ առթից օգտուելով, թուղթ գրեցին առ ս. Սահակ և զգուշացրին նորան յիշեալ աղանդաւորներին: Սակայն շուրջ 560-ին ևս ոմն Լիբերատոս սարկաւազ զանազան բաղանք յօրինեց, (առ Մանսի IX, 639 և այլն.), որ իբր թէ հայք ժողով են գումարել և ղեսպան ուղարկել Ղևոնդիոսին և Աբերիոսին (?) ի Կ. Պօլիս հարցնելու Պրոկղից թէ արդեօք Թէոփրի, Ռաբուլասի թէ Ակակիոսի գրութիւնք են հարազատ և այլն, ըստ որում այս ևս մի հետեանք է Յունաց այն ջանքին, որով ձգնում էին ցոյց տալ թէ հայք առանց Բիւզանդի օգնութեան նոյն իսկ սեն սպիտակից զանազանել չէին կարենում: Բայց, որպէս պիտի տեսնենք, հայք բնաւ չխաբուեցան: Սակայն ահա երկու այլ թղթեր ո-

րոնք ս. Սահակին են վերագրում հրատարակողք (Սոփ. I, 150). և մէկին մասնակից է դուրս գալիս, մինչդեռ մինը միւսի կրճատումն է: Աւելորդ չէ այդ թղթոց աչք մի դարձնել տեսելու համար՝ թէ որպիսի կարճամիտ անձինք էին այդ կեղծողք: Հետազոտելով այդքիկ, վարմանում ենք թէ ինչ անբովանդակ գրութիւնք էին շինուում, միայն որ և է բանակոււտական և խաբուսիկ նպատակի համար: Թուենք միայն քանի մի կէտեր, որ դժբա տգէտի մի հերերանքներ են. նախ որ այդ թուղթք նպատակ չունին. ս. Սահակ պէտք չունէր նեստորականութեան դէմ Եփեսոսի ժողովից յետոյ բան գրելու, զի հոռոմք արդէն նզովել էին նեստորին. պէտք չունէր և իւր հաւատը հաղորդելու, զի նոքա գիտէին որ հայք նեստորական չէին. բնական էր միայն այն, եթէ ս. Սահակ շնորհակալութիւն յայտնէր նոցա թղթին, որ չկայ այդ թղթերում: 2. այդ թղթերը բնաւ նման չեն ս. Սահակի միւս թղթերին (Խոր. III, Կ.) ոչ ձևով, ոչ ոգով, ոչ ոճով: 3. լիովին անըմբռնելի և օտարութիւն է, թէ ինչո՞ւ ս. Սահակ անգամ մի միայնակ է գրում և միւսը ս. Մեսրոպի հետ: 4. յիշուում է, որ իբր թէ ս. Սահակ թղթեր է գրել և զգուշացրել իւր հօտն և այդ է միայն նորա միջոցք ընդդէմ հերձուածողաց մախանայ, մինչ պատմութիւնն ասում է՝ հալածեց վանդեց նոցա իւր երկրից: 5. բայց թուղթն իսկ ինքեան հակասում է, ասելով՝ «այլ յաղանդոյն որ գրեցիր զառչել՝ առ ժամանակս ի շնորհս Աստուծոյ այնպիսի ինչ չէ է հասեալ»: 6. թղթերը յորդորում են հոռոմոց հալածել հերձուածողաց, մինչդեռ նոքա էին ս. Սահակին նոյնը յորդորել: 7. թղթում նկատուում է որ պարտ է վերացնել եկեղեցեաց մէջ դայթակողութիւնն, որ այն ժամանակի պատմութիւնը չգիտէ: 8. հերերոզն ընթերցող հային իւրեանից տգէտ կարծելով և այսչափս իբր հային դիւրական ինչ շինելով,

այժմ սկսում է իւր քմահաճութեան ծառայել. ս. Սահակ, որ քաջարի ախոյեան էր գիտութեան, որ ձեռքն ընկած ուսումնաստենչին ուղարկում էր գիտութիւն սովորելու և կանոնով պարտաւորիչ էր հաստատել եկեղեցականաց ուսումը (Սուբ. II, 81.), հանդիսանում է թշնամի և ատեցող բարձր ուսման, առարկելով որ իբր թէ քանի առաւել ուսում են առնում հոռոմք, այնքան աւելի հերձուում են և հերձաբանում, ըստ որում այդ անյաջող թուղթը յորդորում է նոցա մեծ ուսում չտալ մարդկանց: Հերերոյն այս ողորմելի ստով է զարկում հայի հաճոյական երակին: Գ. հեղինակը դաւաճանում է իւր հոռոմ լինելն, ըստ որում չափազանց ևս նուաստացնում է ս. Սահակին, որ մինչդեռ իւր հալածեալ ժամանակ հակիրճ, կտրուկ, մեծանձնութեամբ էր գրում առ իւր հալածող կայսրն, աստ այնքան խղճանում է՝ այն էլ իւր վեհութեան տարիներում, որ նոյն իսկ գրում է. «և եթէ ինչ ըստ չափոյ թղթոյդ առ աղիտութեանս(!) վրիպեալ իցէ՝ ուղղել կամեսջիր»: Ձեռք սխալուի՛լ եթէ նկատենք, որ հեղինակը պարզ վանական մի է: Բայց թողնենք այս. բաւ է որ հայոց ոսկեդարու պատմագիրք, ս. Սահակի և Մեսրոպի մօտագոյն աշակերտք բնաւ նման թղթեր չեն յիշում, որով և եթ իսկ լիովին խորտակում են այդ թղթոց հարազատութիւնը: Միայն թ դարումն ենք հարեանցի յիշատակութիւն մի գտնում (Ստող. III, ԻԱ.), եթէ այդ տողերը խժբծուած չեն, ուրեմն և այդ շրջանումն են հրապարակուել այդ շինծու թղթերը:

Արդ որ այդ թղթերին ոչ մի կերպ հարազատութիւն վերադրել անկարելի է, այդ ակներև է. մնում է դոցա յերկարման նպատակն, զոր գտնում ենք թղթերի մեջ իսկ. «Չան լիցի մեզ խղել զխոջն, և զգայթակղութիւն դայն (? ?) ի միջոյ ի բաց կորուսանել, զի միաբանութիւն որպէս ձերում ի միջի փառաբանի, և զմեզ

ի հաւասարութիւն փառաւորութեան առ Աստուած հասուցանել արժանի արասցէ»: Այս բիւզանդական խրատ էր ս. Սահակի դիմառնութեամբ:

Ի վերստին հաստատութիւն վերոյիշեալ կէտերին աւելորդ չէ յառաջաբերել ականատես և գործակից պատմիչների մեծաբարբառ վկայութիւնք:

Խորենացին գրում է. «վասն զի ոչ հանդիպեցան յայնմ ժողովի մեծն Սահակ և Մեսրոպ, զրեն առ իոսա կիւրեղ Աղեքս. և Պրոկորոս Կ. Պօլսի և Ակակ Մելտինոյ եպիսկոպոսք, զգուշացուցանել զնոսա, քանզի լուան, եթէ ոմանք ի չարափառացն աշակերտացն առեալ զգիրսն Թէոդորոսի... զվարդապետին Նեստորի և զաշակերտին Թէոդորի, զնացին յաշխարհն իւրեանց: Ապա եկեսլ թարգմանիչքն մեր՝ Յովսէփ, Եղնիկ, Ղևոնդ, Կորիւն (Յովհան և Արձան), զտին զմեծն Սահակ և զՄեսրոպ յԱշտիշատ Տարօնոյ, և մատուցին զթուղթսն և զկանոնս ժողովոյն Եփեսոսի՝ վեց սահմանեալ կանոնաւ զխով, և զստոյգ օրինակս գրոց» (III, ԿԱ.):

Բայց ինչու հնու գնանք. աւաստիկ ինքն թղթաբերն Կորիւն գրում է (25). «Յայնմ ժամանակի բերեալ երեւեցան հայաստանեայց աշխարհին գիրք սուտապատումք, ընդունայնախօս աւանդութիւնք առն ուրումն հոռոմի, որում Թէոփիոս անուն: Վասն որոյ սիւնհոգոսական հայրապետաց եկեղեցւոյն սոցա նշանակեալ աղդ առնէին՝ ճշմարտահաւատ փառաւորչացն Սահակայ և Մաշտոցի: Եւ նոցա ճշմարտասէր փութով դայն ի միջոյ բարձեալ՝ աշխարհահալած արտաքոյ իւրեանց մերժեցին, զի մի՛ ի լուսաւոր վարդապետութիւն՝ ծուխ ինչ սատանայական մերձեցի»: Կորիւն մինչև անգամ չէ յիշում թէ արդեօք թղթաբերք թարգմանիչներ էին թէ այլք:

Ուրեմն թարգմանիչք, որոնց անուանք մի առ մի յիշուած են, վերադառնում էին 434 — 435-ին. նոքա

տեսակցեցան Եփեսոսի ժողովի հարց հետ և ստացան զրոյ օրինակներ և ժողովի կանոններ. սակայն լսելով որ ժողովի նպոված հերձուածողք հող որոնելու գնացին ի հայաստան, «առաքեալ թուղթս ազդե առնէին ճշմարտահաւատ փառաւորչացն Սահակայ և Մեսրոպայ»: Այս իմանալով, Սահակ և Մեսրոպ իսկոյն հայածեցին այդ «սատանայական ծուխն» իւրեանց աշխարհից:

Այժմ ամփոփենք մեր ասածները. ժողովներ գումարւում էին քրիստոնէական եկեղեցեաց մէջ շատ յաճախ. այդպիսի ժողովներ ունէին և հայք¹: Հոռոմոց կայսրը պետութեան եկեղեցեաց վրայ իշխելու միջոց գտնելու համար, իւր մայրաքաղաքի ժողովը բարձրացրեց դաւառականաց վրայ և վարչական մարմնի փոխեց: Այդ ժողովն եկեղեցական ծելակոյտ էր քաղաքականի նմանութեամբ և դոցա միջոցով «կայսր ու քահանայապետք» վարւում էին եկեղեցական գործերն և դատում էին պատրիարքաց կամ եպիսկոպոսաց: Այն ժողովք, որոնց սահմանները պետութեան մէջ մշտական նշանակութիւն ունէին և վերաբերւում էին ամբողջ երկրին, պարտաւորիչ էին հրատարակւում կայսրներից պետութեան մէջ. այդպիսի ժողովք մասնաւորներից որոշելու համար Դ դարուց սկսան կայսրները «տիեզերական» հրատարակել՝ այսինքն՝ պարտաւորիչ ամբողջ պետութեան մէջ: Դոքա «տիեզերական» էին հրատարակւում ոչ թէ իսկոյն, այլ յաճախ շատ ուշ, այն է՝ երբ կայսրները կարեւոր էին համարում: Օտարերկրեայ եկեղեցիք գործ չունէին այդ ժողովոց հետ, իսկ թէ երբեմն երբեմն մասնակցում էին, այդ² լինում էր քաղաքական իրաց բերմամբ, ուղղադաւանութեան նպատակով համար և կամ լոկ պատահական հանդիպմամբ, ըստ որում օտար եկեղեցեաց նկատմամբ որ և է գործ

տեղի չէր ունենում այդ ժողովներում: Սակայն դոքա, որպէս ասուեցաւ, ազատամիտ օտար երկրներում ևս յարգւում էին, եթէ մի որ և է քրիստոնէական լաւ գործ էին կատարում, ուստի և յետին դարերում ի հեծուկս հոռոմոց սկսան Ասորիք և հայք տօնել, որպէս սուրբ ժողովներ, սուրբ՝ զի նոցա կատարածը սուրբ գործ էր:

Ականատես և ժամանակակից հայք սակաւ նշանակութիւն են տուել այդ ժողովոց, ուստի և հարեանցօրէն են յիշում դոցա իրագործութիւնք — այդ ևս ի քաջալերութիւն քրիստոնէական նախանձախնդրութեան: Երբ վերջին ժամանակներում հայաստանի քանի մի մասերն ընկան հռովմէական իշխանութեան ներքոյ, Բիւզանդ սկսաւ իւր հպատակ հայոց ևս ժողովները պարտաւորել. այնուհետեւ սկսուեցաւ մաքառումն այդ բռնութեան դէմ, որ յետոյ պիտի տեսնենք: Հայք բանակաւ ունեցան և օրըստօրէ կրկնուեցան այդ ժողովոց անուանք, զորոնք յառաջ բերելով, ջանում էին Բիւզանդական զէնքով Բիւզանդիոնի դէմ կռուել, այսինքն ցոյց տալ որ վերջինս իւր եկեղեցական բարձրագոյն հեղինակութեան դաւաճանել է և շեղուել ճշմարիտ հաւատքից: Այնուհետեւ Նիկիոյ 325-ի ժողովը յիշուեցաւ որպէս առաքելական հաւատքի միութեան մի ապացոյց, որին աւելի ևս ոյժ էին տալիս Կ. Պօլսի 381-ի և Եփեսոսի 431-ի ժողովները, վասն զի վերջինքս յիշւում էին որպէս առաջնի հաստատողք: Այդպիսով, այդ ժողովք ոյժ ունէին միմիայն Բիւզանդիոնի դէմ բանակռուի մէջ:

Քանի բանակաւ ըստ սաստիկացաւ հայոց և Բիւզանդացոց միջև, այնքան յաճախ յիրարկուեցան այդ ժողովներն, որպէս յենարաններ: Ժ դարից յետ բանակցութիւնն յաճախեցաւ և Բիւզանդական գրութիւնք սպրտեցին իւրեանց արտայայտութիւնք և հայոց մէջ. այդպէս եղաւ

¹ Սոփ. II, 82. Փաւս. Բիւզ. IV, 4. 63—64.

նաև «տիեզերական» բառի հետ: Սակայն՝ ո՞ր դարմանք, այդ ժամանակի եկեղեցականք ևս հասկանում էին գործի էությունը: Նոյա գրուածները կրկին և կրկին հաստատում են նոյնը: Ոչ մի տեղ չէ գտնւում տիեզերական բառը Կ.Պօլսի 381-ի և Նիքեոսի 431-ի ժողովոց յատկացրած, ընդ նմին և «տիեզերական» կոչելով միայն Նիկիոյ 325 ժողովը, Գրիգորիս կաթողիկոս յիրարկում է «տիեզերական ժողովոյդ», «տիեզերական եկեղեցւոյդ», «տիեզերական տէրութեանդ» խօսքերը, «տիեզերական» բառին ճարտասանական նշանակութիւն տալով, որ իսկապէս ծաղը է երևում: Երևում է, որ տիեզերական էին կոչւում և հայաստանում ոչ միայն եկեղեցին, այլ և հայոց տեղական ժողովները, Կիլիկիոյ Տարսոսի հայոց ժողովն, այլ և այս ու այն վանք, ինչպէս օրինակ Մարմաշէն վանքն¹: Բագրատունի թագաւորն կոչւում էր զինքն «ես Աշոտ թագաւոր թագաւորաց ամենայն տիեզերաց»²: Երբ Բիւղանդացիք գրում էին սովորաբար, ընդունել «3 տիեզերական ժողովոց հետ և 4-րդ», Գրիգորիս կաթողիկոս, չկարենալով քաղաքական խառն գրից պատճառով, պատասխանել կոշտութեամբ՝ որ ոչ երեք տիեզերական ժողով է ճանաչում և ոչ չորք, նուրբ քաղաքագիտութեամբ գրեց, որ ամենայն եկեղեցեաց մէջ եղած ուղղափառ հայրերի ուղղափառութեան ձայնակցում է և նոցանից նշովեալներին նշովում է և ինքն, վասն զի նոքա «արդարեւ յարգարեցին ըզգծուարինսն ի դիւրինս և զարապարն ի հարթ ճանապարհս, և խիցին զորոմն ապականիչ որք են գայլք ի հանդերձս դառանց, յորոց զգուշացուցին զբանաւոր հօտս ոչխարաց»³ և այդչափ միայն, իսկ օտար՝ եկեղեցեաց իրաց

¹ Շահխաթունեան, Ստորագր. Արարատայ II. 271 և այլն. —
² Անդ իսկ, էջ 305. — ³ Ընդհանրականք. ս. Էջմիածին. 1872. էջ 252.

հետ գործ չունի այլապէս, որ և վեհութեամբ ասում է՝ «զՔաղկեդոն ոչ զիտեմ, և ոչ զԼեոն ճանաչեմ: Իսկ եթէ բարիք են՝ անձանց և ժողովրդեանն, և եթէ չարիք են՝ անձանց և ժողովրդեանն»¹:

Իսկ թէ այդ 3 ժողովները նոյն նշանակութիւնն ունին հայոց համար, որպէս և այլ ամենայն քրիստոնէական ժողով, այդ ևս ամենայն ստուգութեամբ որոշում է Գրիգոր կաթողիկոսն, ասելով. «գտանին և այլ և այլ ժողովոց կանոնադրութիւնք ի մէջ մեր և ընդունելիք են՝ որք զղանաղան կարգս եկեղեցւոյ հաստատեցին և զպէսպէս հերձուածս հերքեցին. որպէս և անկիւրեայ ժողովն ի հերքումն Լիկիանոսի ամբարշտութեանն՝ որ ի զոհս կռոյն բռնադատէր զերիցունսն. և Կեսարիայն ընդդէմ յուռթից կանանց. և Նեոկեսարեայն ընդդէմ անխտիր պոռնկութեան և այլն»: Այդչափ նշանակութիւն ունին և այդ 3 ժողովներն, որոնք դոցա կարգումն են գտնւում տարերկրեայ եկեղեցեաց նկատմամբ: Իսկ հայի ս. պարտիքն է իւրոց հաւատարիմ մնալ, որպէս ասում է Գրիգոր. «առ մեզ մի՛ լիցին խոտելիք մերն ս. լուսաւորիչք և հարք. այլ պատուելիք և պաշտելիք, ս. Գրիգոր և զարմն իւր սուրբ. ս. Ներսէս և Սահակ, և որ ըստ նոցայն քարոզեսցի քաջութիւն յեկեղեցիս մեր, և յաղագս նոյա բանակոռուեսցուք եթէ գտցին հակառակք»²:

¹ Թ. առ Տուստերդի. Վն. 1865. 50, 65. — ² Անդ՝ էջ 59.

Ե.

ՀՌՈՎՄԷԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԱԹՈՌՆԵՐԻ
ԻՐԱԽԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ IV-դ ԴԱՐՈՒՄ.

Նիկիոյ ժողովն որոշեց իւր Ե-րդ կանոնով պետութեան եպիսկոպոսական աթոռների իրաւասութիւնը, վճռելով. «նախընթաց սովորութիւնք պահեսցին որպէս ինն յԵգիպտոս, ի Լիբիա, և ի Պենտապոլիս, զի Աղեքսանդրիոյ եպիսկոպոսն ունիցի զիշխանութիւն ի վերայ սոցա ամենեցուն, վասն զի և հռովմայեցւոյ եպիսկոպոսին այս սովորութիւն է, նոյնպէս և յԱնտիոք և յայլ ևս դաւառս պահեսցին իշխանութիւնք և պատիւք և մեծութիւնք իւրաքանչիւր եկեղեցեաց»: Կ. Պօլսի ժողովն ևս նոյնը վերստին նորոգելով, յիշատակեց նաև յականէ յանուանէ — «որք յԱսիայ են եպիսկոպոսունք որ ինչ յԱսիա միայն կարգաւորութիւն է, անօրինակցին, և եպիսկոպոսունք Թրակիոյ զԹրակիա միայն կարգաւորեացին, և Պոնտոսին զՊոնտոս»: Ընդ սմին և ինքնակախ իշխանութիւն տուաւ Կ. Պօլսի աթոռին, որ մինչև այդ ժամանակ գտնուում էր Հերակլիոյ աթոռի իրաւասութեան ներքոյ:

Ըստ այս կանոնաց Աղեքսանդրիոյ աթոռը տարածում էր իւր իրաւունքը զրեթէ ամբողջ Հիւսիսային Ափրիկէի վրայ և ունէր 10 վիճակ և գերիշխանութիւն հաբեշտանում:

Հռովմայ աթոռն ունէր 10 վիճակ, այն է 1. Տուսկիա և Ումբրիա, 2. Կամբանիա (Կապուա), 3. Լուկա-

նիա և Բրիտին (Թէզիում), 4. Ապուլիա և Կալաբրիա, 5. Սամնիում, 6. Պիկենում, 7. Վալերիա, 8. Սիկիլիայ, 9. Սարդինիայ, 10. Կորսիկայ և Իտալիայ կոչուած աթոռն, որ իւր ներքև ունէր 3 թեմեր՝ Վենեցիա և Հիստորիա, Ֆլամինիա և Պիկենում, Այպէս Կորիա: Հարկաւ որչափ յաջողւում էր հռովմայ եպիսկոպոսներին արեւմտեան Եւրոպայի քրիստոնէից հռովմական դարձնելու, այնչափ և ընդարձակւում էր նորա իրաւասութիւնը: Աքուիլէա, Կիպրոս, Թրակիա, Հերակլէա, Մայլանդ, Կարթագինէ և այլն ինքնակախ աթոռներ էին և ձգտում էին պատրիարքութեան:

Պետութեան արեւելեան մասում ևս կային քանի մի ինքնազուլ աթոռներ: Անտիոքիան ունէր 12 վիճակներ. 1. Առաջին Ասորիք, 2. Բ Ասորիք (Ապամէա), 3. Ա Փիւնիկէ (Տիւրոս), 4. Բ Փիւնիկէ (Դամասկոս), 5. Արաբիա (Բոսորա), 6. Ա Կիլիկիայ (Տարսոն), 7. Բ Կիլիկիայ (Անաւարդ), 8. Եփրատայ վիճակ (Հերապոլիս), 9. Օսրոյէնք (Եդեսայ), 10. Միջագետք (Ամիդա), 11. Իսաւրիայ (Սելեկիայ), 12. Պաղեստին, որ 381-ին անկախութեան իրաւունք ստացաւ 4 վիճակներով, որոնք են՝ 1. Ա Պաղեստին (Կեսարիա Պաղեստ.), 2. Բ Պաղեստին (Սիւլեթոպոլիս), 3. Գ Պաղեստ. (Պետրա), 4. Կիպրոս: Բայց վերոյիշեալ վիճակներից ոմանք երբեմն ինքնազուլ են եղել:

Ասիոյ կամ Եփեսոսի աթոռն ևս տարածում էր իւր իրաւունքը 10 վիճակաց վրայ, որոնցից շատերն սկզբում անկախ էին: Վերջապէս պետութեան արեւելեան մասում գտնուում էին քանի մի ինքնազուլ աթոռներ. որպէս առաջին Կապադովկիան ունէր իւր ինքնազուլ աթոռն ի Կեսարիա. սա աշխատում էր իւր իրաւասութիւնը պահել երկրորդ Կապադովկիայի ի Տիանայ աթոռի վրայ:

Սկզբնաբար անկախ աթոռ էին նաև Ա և Բ կոչումած չայք գաւառները, իւրեանց աթոռներով ի Սեբաստիա և ի Մելիտինէ, որոնք ենթարկուեցան Կեսարիայի աթոռի գերիշխանութեան Դ-րդ դարու վերջերում: Կեսարիայի աթոռի ներքոյ էին գտնուում և Գաղատիա (Անկիւրիա), Պոնտոս (Նիոկեսարիա և Պափլագոնիա (Գանգրա):

Ահա այս և նման բոլոր եպիսկոպոսական մեծ աթոռներին առին վերոյիշեալ երկու ժողովք ինքնազուլիս, պատիւ և հաւասար իրաւունք Աղեքսանդրիայի, Հռովմայ, Անտիոքայ և ապա Կ. Պոլսի աթոռների շարքում: Սակայն այդ եպիսկոպոսաց վէճերը թուլացրին վիճողներին այնու, որ Հռովմ, Աղեքսանդրիա և Կ. Պոլիս սկսան նույն գործոց մէջ խառնուել, ըստ որում և վերջինս սակաւ առ սակաւ տարածեց իւր իրաւասութիւնը իւր հարեանների վրայ, զօրանալով կայսեր թեկնաւորութեամբ: Անձնիւր եպիսկոպոս մէկ նոր քայլ արաւ այդ ուղղութեամբ. Ոսկերանը ձեռք մեկնեց դէպի Եփեսոս և Պոնտոս. Ատտիկոս պատրիարքն ևս (406—26) գրաւեց Իլլիրիկան, որ Հռովմայ գերիշխանութեան ենթարկուելու տրամադրութիւն ունէր: Վերջապէս Քաղկեդոնի 451-ի ժողովը մեկնաբանելով Նիկիոյ և Կ. Պոլսի յիշատակեալ կանոնք, վճռեց. «Պոնտական և Ասիական և Թրակեան վիճակաց մետրապոլիտք միայն և նաև եպիսկոպոսունք նախայիշատակեալ վիճակաց որ են ի Բարբարիկ աշխարհըս, ընկալցին զձեռնադրութիւն—ի զահէն եկեղեցւոյն Կ. Պոլսոյ, իսկ ի նահանգս իւրաքանչիւր մետրապոլիտք վիճակաց ընդ եպիսկոպոսաց որ ի նահանգին տացին զձեռնադրութիւն եպիսկոպոսաց որ յիւրաքանչիւր գաւառս իցին»...: Կ. Պոլիսն այդ ժամանակ ունէր արդէն 30-ից աւելի թեմեր իւր այդ բոլոր վիճակներում: Իսկ յիշեալ Բարբարիկ երկրներում ևս կային քանի մի ա-

թոռներ, որոնք են. Գոթերի մէջ մէկ աթոռ, Չեխերի երկրում 3, Լազերի երկրի մէջ 1 ի Փաղիս, 1 ևս Աբազգիայում: Այսպիսով Կ. Պոլսի պատրիարքի գործը յաջողեցաւ այն միջոցին, երբ Հռովմ ևս զարթեցաւ և Լէօ Ա. սկսաւ ջանք գործ դնել իւր աթոռը բարձրացնելու, ըստ որում զիմեց առ արեւմտեան կայսրն Վաղենտինոս Գ և 445-ին «տիեզերական առաջնորդ» (Rector universalis) օրհոյնս ստացաւ նորանից, ձգտելով Հռովմեական պետութեան «տիեզերքի» վրայ գահերիցութեան: Սակայն պետութեան եկեղեցական տիեզերականութիւնը Կ. Պոլսոյ պատրիարքին էր վիճակուած...:

ՀԱՌՎԱԾ ԽԱԿԱՐԸ.

« Որ հաւատացին յՈրդին Աստուծոյ՝ նորա վայելեացեն ի բարութիւնսն անպատումս. և որ յայսց հաւատոց վրիպեցան՝ զանկոխ և զանխուզ դնացին և զարտուղի անկան. խրամատեցին իւրեանց ցանկս անկարկատս, և զբազումս ի ծշմարիտ հաւատոց թիւրեցին »:

ԳՐ. ԼՈՒՍԱՒՈՐԻՉ.

Բիւզանդական ժողովների էութեան վրայ արած բանավարութիւնից յետ հարկ չկայ իսկապէս այս աշխարհակործան ժողովի վրայ առանձնապէս խօսելու, զի այդ ժողովն ըստ ինքեան ոչ մի վերաբերմունք չունի առ Հայաստանեայց եկեղեցին: Սակայն Բիւզանդիան, ըստ իւր դարաւոր՝ և այժմ բազմաց ժառանգած՝ քաղաքականութեան՝ սկսաւ 2 դարից զկնի Հայոց ազգն իւր հետ ձուլել աշխատիլ, օգտուելով նորա պետական զօրութեան անկումից, ըստ որում և նկատելով որ Հայաստանեայց եկեղեցին հզօր խոչնդոտն էր իւր այդ տմարդկային ձգտման և անկաշառ՝ անընկճելի պահապան Հայոց, ջանահնար եղաւ քրիստոնէական սիրոյ և միաբանութեան թափանցիկ քողի տակ ծաղեալ, յարիւն և ի քրտինք մանելով վտանգել այդ անաղարտ եկեղեցու ժողովրդականութիւնն, ազգայնութիւնն և ճշմարտութիւնը. բնականաբար Քաղկեդոնի ժողովն, որպէս նորահնար վարդապետութեան մի հեղինակող, այդ ձգտման իրարանցման որորտակէտ դարձաւ: Վասն որոյ և այդ ժողովի պատմութիւնը հետաքննական

է նոցա համար, որոնց շահագրգռում է այն արիւնահեղ և սրանծալի մաքառումն, զոր վարեց մշտապէս Հայաստանեայց եկեղեցու հաւատարիմ հօտն իւր ինքնապահպանութեան համար Բիւզանդական ձգտմանց և անողորջ Հալածանաց դէմ:

Քաղկեդոնի ժողովում յեղաշրջուող խնդիրն է Քրիստոսի բնութիւնը. դորա վրայ առաջին անգամ խօսք բարձրացրեց Պօլսի Նեստոր պատրիարքը 428 թուին, չուղենալով յիրարկել Մարիամ Կոյսի նկատմամբ Աստուածածին բառը: Նորա դէմ հզօրապէս դուրս եկաւ Աղէքսանդրիոյ Կիւրեղ պատրիարքն, որին Նեստոր չկարենալով միայնակ ընդդիմադրել, հրաւիրեց հռովմայ Կոլեստին պապին իւր հետ Կիւրեղի դէմ դուրս գալու: Սակայն Կիւրեղ պահանջեց Կոլեստինից հին հաւատքին նախանձախնդիր լինելու և ինքն զրեց Նեստորի դէմ 12 տուն նղովք: Դորա դէմ զրեց Նեստոր 12 պատասխաններ: Կոլեստին ևս յարձակուեցաւ Նեստորի վրայ, հիմն ի վեր տապալելով նորա վարդապետութիւնը: Նեստոր խռովութեան սաստկանալը տեսնելով, սկսաւ իւր վարդապետութիւնից սակաւ առ սակաւ յետ քաշուիլ, ըստ որում պատրաստ էր իւր սկսալ քայլը բոլորովին ուղղելու, միայն թէ խռովութիւնը վերջանար. նա զրում էր իւր երկրորդ նամակում առ Կոլեստին. «Յրկաքանչիւր բնութիւնքն, որք բարձրագոյն և անշփոթ կապակցութեամբ պատուին ի մի անձնաւորութեան»¹. սակայն այս խօսքերը մերժուեցան Կոլեստինից, որ և զրեց նորան ի պատասխան այնպիսի մի նղովալիւր նամակ (Մանսի, IV, 1026), որ ոչ մի եպիսկոպոսի պատիւ բերել չէ կարող: Ընդ նմին և դուրսեց 430-ին մէկ ժողով և պահանջեց Նեստորից յետ

¹ «Utraque natura quae per conjunctionem summam et inconfusam in una persona unigeniti adoratur.» Մանսի. IV, 1024.

առնել իւր ասածները, սպառնալով նորան բանադրել: Նեստորի ժողովուրդը խռովեցաւ և զայրանալով Կիւրեղի գործունէութեան դէմ պահանջեց կայսրից մեծ ժողով կազմել: Կայսրն Թէոդոս Բ դժկամակաժ Կիւրեղից, հրաւիրեց 431-ի Եփեսոսի ժողովը, մտադրելով Կիւրեղին վայր գլորել: Կիւրեղ եկաւ 50 եպիսկոպոսներով և առանց Նեստորին և նորա մտակից անտիոքացոց բացաւ ժողովը 200 ժողովականաց մասնակցութեամբ, քննեց Նեստորի վարդապետութիւնն և հակառակ դանելով եկեղեցու հայրերի վարդապետութեան և Նիկիականին, միաձայնութեամբ բանադրեց նորան: Երբ ապա բացակայ եպիսկոպոսք եկան, Նեստոր միացաւ նոցա հետ, ժողով կազմեց կայսեր յանձնարարների յառաջմամբ և բանադրեց Կիւրեղին: Յաղթութիւնը գողցես հակուում էր առ Նեստոր, սակայն Կիւրեղ չյապաղեցաւ, զուժարեց վնասին ժողովը, յորում և կարգացուեցան գործերն, ընդ նոցին և հռովմայ Կոյնստինի և Կարթագինէի Կապրէօլոսի թղթերը (Մանսի IV, 1207): Ժողովը բանադրեց Նեստորին և գոհութիւն յայանեց Կիւրեղին և Կոյնստինին, որպէս «հաւատոյ պահակներին»:

Աղմուկը չդադարեցաւ. կայսրն աքսորեց Կիւրեղին, սակայն տեսնելով Կիւրեղեանց զօրութիւնը, կրկին վերադարձրեց նորան և Նեստորին նորա վիճակին փոխարինեց: Այժմ էլ Անտիոքացիք չխաղաղուեցան, սկսուեցաւ բանակցութիւն. սոքա չէին ուզում Նիկիականից զատ ինչ ծանաչել, սակայն ըստ կայսեր կամաց մէկ բացատրութիւն (Մանսի V, 303) տուին, որ խառնուրդ է ճշմարիտ հաւատքի և նեստորականութեան. դորա մէջ ասուած է որ Քրիստոս միացեալ մէկ բնութիւն ունի, միայն թէ նորա ստացած թշնամանքները վերաբերում են մարդկութեան, իսկ փառաւորումն աստուածութեան: Այս բացատրութեան ստիպուեցաւ Կիւրեղ ստորագրել մասնաւորապէս

կայսեր պահանջմամբ, սակայն շուտով բարձաթող արուեցաւ Եփեսոսի վճռի «տիեզերականութեան» հրատարակմամբ: Նեստորի գրութիւնք այրուեցան և նորա հետևողք իռչուեցան «Սիմոնեանք»:

Աղեքսանդրիոյ աթոռն իւր սուրբելահաւատ նախանձախնդրութեամբ հասել էր իւր փառաց և գերիշխանութեան կատարին: Կիւրեղին († 444) յաջորդեց Դիոսկուր քաջարի եպիսկոպոսն «խաղաղութեան և մաքառման» անձն, որ շարունակեց իւր աթոռի ժառանգական քաղաքականութիւնն, ըստ որում հակառակ լինելով պետական ձգտումներին և Կ. Պոլսի նորընձիւղ աթոռի զօրանալուն, ճգնում էր արքունեաց ձեռնահարութիւնն եկեղեցական գործերի մէջ յետ մղել: Դոյն այդ ձգտումն ունէր և հռովմ և երբ Նեստորով ընկաւ Կ. Պոլսի աթոռն, ամենքի նախանձը շարժեց Աղեքսանդրիոյ գերիշխանութիւնը: Բայց Կ. Պոլսի աթոռի թիկունքն էր կայսրն, ըստ որում ամենայն ժամ կարող էր զօրանալ. վասնորոյ և իրեք հզօրագոյն պատրիարքութիւններ կանդնած էին իրար դիմաց գերիշխանութեան համար զինուած: Այս անորոշ վիճակը հարկաւ պիտի լուծուէր, ուստի և խաղաղութիւնն երկար չտևեց:

Ընդհարման խնդիր տուաւ Եւտիքէս, Կ. Պոլսի վանականն: Եւտիքէս մաքառելով նեստորականութեան դէմ, ինքն ևս սուղուեցաւ Ապօղինարի վարդապետութեան մէջ, ըստ որում ասում էր թէ Քրիստոսի մարդկութիւնը սպառուել է նորա աստուածութեան մէջ, որպէս կաթիլ մի մեղր անսահման ծովում: Այս նկատելով Անտիոքաց Դոմնուս եպիսկոպոսը գրեց առ կայսր 448-ին. զանգատը ներգործութիւն ունեցաւ, երբ նորան ձայնակցեց Դորիլէոս մի եպիսկոպոս Եւսեբիոսը, բողոքելով Կ. Պոլսի պատրիարք Փլավիանոսին Եւտիքէսի դէմ: Եւտիքէսի վրայ յարձակուեցաւ երկուեալ Նեստորական՝ Կիւրոսի եպիս-

կոպոս Թէոդորէան (+ 457) և նորա վարդապետութիւնն ազանդակցաւ հրատարակեց. սորան աջակից էր Նեստորականաց միւս դուռնն՝ Եղեսիոյ եպիսկոպոս Իբանն (436—457): Փլավիանոս դժուարացաւ սկզբում իւր Հայեայքն որոշակի արտայայտելու, բայց յետոյ ձեռնարկեց գործը. նա միտք ունենալով իւր դահի յարգն ու վարկը բարձրացնել շտապեց, կազմեց 448-ին մէկ ժողով և հերքեց Եւտիքէսի վարդապետութիւնը: Իսկ Դիոսկուր, որ հին հաւատքի վրայ հաստատ մնալով ճանաչում էր իւր խնդիրը, խորտակեց իւր թշնամու՝ Թէոդորէոսի ազդեցութիւնն արքունիքում, որտեղ և օգնական դասւ հօր ներքինի Քրիստափիոսին (440—450) և Եւդոկիա կայսրուհուն, մանաւանդ որ այդ ներքինին պետական նախարար էր և զաւաճանելով պետութեան, ձգտում էր ոյժաւ Դիոսկուրին և ձնշել կայսեր՝ հեղինակութիւն ստանալու մօտք: Դիոսկուր իրաւունք ստացաւ «տիեզերական» ժողով կազմելու:

Հռովմայ Լէօ I ցայժմ վարանում էր Եւտիքէսի նկատմամբ իւր կարծիքն յայտնելու, զի վերջինս սակաւ առ սակաւ յաղաւելով իւր վարդապետութեան մօլոր կողմերը, ջանում էր զօրանալ իւր ատելի թշնամեաց դէմ, ըստ որում և մօտենում էր Դիոսկուրին: Լէօն զրութիւնը դժուարին էր. նա տեսաւ որ Աղեքսանդրիոյ տօթոն ընկձելով պետութեան արեւելեան եկեղեցիք, զօրանում էր հսկայական քայլերով, իսկ Կ. Պօլսի աթոռն արգէն թորշոմում էր. մարտի ասպարէզը մնում էր ուրեմն իւրեան և Դիոսկուրին: Ծրագիրն որոշ էր. պէտք էր հռովմայ դաշնակցութեան նշանակութիւնը բարձրացնել արքունիքում նորա բաժանման սպառնանքով: Այս ի հարկէ, յաջող ապագայ էր խոստանում. Լէօ սկսաւ բանակցութեան դուռը բանալ. նամակներ գրեց առ Փլավիանոս (Մանսի V, 1359), նորան իւր բարեկամն և ըն-

կերն անուանելով. գրեց և առ կայսրն և առ Կ. Պօլսի վանահայրերն, առ արեւելեանք, առ Յուլիանոս եպիս. Կոստան, և այլն, ամենայն կերպ իւր աջակցութիւնը խոստանալով: Սակայն նախատեսելով, որ Դիոսկուրի ազդեցութիւնն անխափան լայնանում էր, ջանադաւ ժողովը խանդարել: Այս նամակներէ 33-դը մէկ ղեղեցիկ օրինակ է թէ ինչպիսի ստախոսութեանց էր զիմում հռովմ իւր նպատակներին հասնելու համար: Նա կեղծում է իրերի այն վիճակը, յորում հրաւիրւում էր ժողովն, ասելով՝ իբր թէ կայսրը զիմել է իւրեան՝ Լէօն Եւտիքէսի վէճի պատճառով, որպէս Պետրոսի յաջորդին և իբր թէ ինքն Լէօ խիղցն Պետրոսի հաւատալեաց հիման վրայ պարզել է մարդեղութեան ճշմարիտ վարդապետութիւնն և Եւտիքէսին հերքել. ըստ այդմ, հետեցնում է սրամտութեամբ Լէօ, Եւտիքէս զաղապարտուած է և այլ հարկ չկայ նոյնը ժողովով կրկնելու: Բայց այսպիսի զբաւրտութիւնք անհեռանք էին մնում քաղաքական դրից պատճառով. այդու հանդերձ Դիոսկուր գումարեց 449-ին Եփեսոսի երկրորդ ժողովն, ինքն նախագահեց և հռովմայ պատուիրակներին առաւ երկրորդ տեղը: Լէօ նկատելով որ կրկին Աղեքսանդրիոյ աթոռը պիտի բարձրանար այդ ժողովով, չհաստացաւ պատուիրակաց առաքմամբ և գրեց իւր անուանի չարեացապարտ տուժարը: Մինչդեռ նա իւր գրութեանց մէջ յիշարկում էր՝ թէ «բնութիւնն Որդւոյն Աստուծոյ խառնումն է մարմնոյն»¹ «ընդ միոյ բնութեան խառնեցաւ միւսն», այժմ իւր այդ տուժարի մէջ փոխեց բոլորովին իւր հին վարդապետութիւնն, անտարակոյս, Դիոսկուրին հակառակ դտնուելու և ինքեան հեղինակութիւն տալու համար, վասն զի նա քաջ գիտէր, որ Դիոս-

1) „Dei filius natura carnis immixtus“; „naturae alteri altera miscebatur“. Serm. 34, 4:

կուր Կիւրեղի դաւանանքով է զինուած: Այդ տուժարը գրելուց յետոյ միայն մէկ ճանապարհ, մէկ ելք կար, այն է՝ կամ Դիոսկուր կամ Լէօ. Դիոսկուրի հետ կապուած էր հին վարդապետութիւնն, Աթանասի, Կիւրեղի և այլ եկեղեցական հայրերի գրութեանց վրայ հիմնուած. Լէօի հետ կապուած էր մէկ նոր վարդապետութիւն, որի հիմքը խախուտ էր և կատարածն անորոշ. մէկի անկումը, միւսին բարձրութիւն պիտի տար:

Արդ ի՞նչ էր այդ հին և նոր վարդապետութեանց հոլթիւնը. քանի որ Եփեսոսի 431-ի ժողովում Կիւրեղ Աղեքսանդրացու 12 նշովները հաստատուեցան և ամբողջ հռովմէական պետութեան համար ընդունեալ հրատարակուեցան և քանի որ այստեղ խօսքը լոկ այդ պետութեան եկեղեցեաց և ժողովների վրայ է, այդ խոսք պատճառով համեմատենք դոյն այդ եկեղեցեաց ս. հայրերի քարոզածն և նոյա ժողովով հաստատուած վարդապետութիւնը Լէօի տուժարի հետ:

Կիւրեղի 12 նշովների զխաւորներն են. 1) «Եթէ որ ոչ խոստովանեսցի՝ ի մարմնի բնութեամբ միանալ բանին Աստուծոյ Հօր, և մի Քրիստոս զնոյն հանդերձ իւրացեալ մարմնովն Աստուած միանգամայն և մարդ, նշովեալ լիցի»:

2) «Եթէ որ զմի Քրիստոս բաժանեսցէ յերկուս բնութիւնս յետ միանալոյն, և միայն մերձաւորութիւն և յարեւութիւն ասիցէ, իբրև պատուով և կամ ծոխութեամբ զօրութիւն գտեալ, և ոչ միութիւն բնութեամբ, նշովեալ լիցի»:

3) «Եթէ որ որոշէ զբանս աւետարանչացն, զոմանս ասել ի դէմն աստուածաբանութեանն և զոմանս ի դէմն մարդկութեան և կամ զանուանսն Փրկչին մերոյ որ ի զիրս, զաստուածափայելուչս աստուածութեանն, և զմարդկաբարսն մարդկութեանն յետ անձառ միաւորութեան, նշովեալ լիցի»: (Մանսի VI, 1082 և ըստ նախն. թարգմ.):

Նոյն Կիւրեղ զրում է և այլուրեք. «այլ ասեն հակառակորդքն, եթէ մի բնութիւն է մարմնացելոյ բանին Աստուծոյ՝ հարկ է ամենայնի շփոթումն ընդունել և խառնակումն, որպէս ծախեցելոյ և ի ներքս գողացելոյ մարդկայնոյ բնութեանն. և անգիտանան՝ որք զուղիղսն թիւրին, թէ ըստ ճշմարտութեան ասէ՝ «մի բնութիւն մարմնացելոյ բանին Աստուծոյ»¹:

Արդ մի բնութիւն էին քարոզում բոլոր հին հայրերն, ըստ որում և ասում էին թէ նոյնը չարչարուեցաւ, նոյնն անչարչարելի մնաց, նոյնը մեռաւ, նոյնն և կենդանի էր, նոյնը թաղուեցաւ, նոյնն և մնաց իւր աստուածութեան մէջ, վասն զի խաչուող, մեռնողն ոչ թէ բանն Աստուած էր սոսկապէս, այլ աստուածամարդն. և դաւանում էին «զնոյն Որդի Աստուծոյ, զնոյն և Որդի մարդոյ. զնոյն յերկնից, զնոյն յերկրէ. զնոյն չարչարելի, զնոյն անչարչարելի. ոչ զայլ որ և այլ և այլ»:

Իսկ Լէօի տուժարը ժխտում է «մի բնութիւն» ասել և դաւանում է երկու բնութիւնք, «եկեալք առ իրեարս ի մի անձնաւորութիւն». «Քանզի, զրում է նա, թէպէտև ի տէր մեր Յիսուս Քրիստոս մի անձն է Աստուծոյ և մարդոյ, այլ՝ այլ այն է՝ որով երկոցունցն ևս հասարակ են թշնամանքն, և այլ այն՝ որով հասարկ են փաստքն»:

«Զի երկոքին կերպարանքն գործեն հաղորդութեամբ միւսոյն զայն որ ինչ իւրն է, այսինքն բանն գործէ զոր բանին է, և մարմինն կատարէ զոր մարմնոյն է»:

«Որպէս զի որ մերոյ դարմանաց ի դէպ էր՝ մի և նոյն միջնորդն Աստուծոյ և մարդկան մարդն Յիսուս Քրիստոս, կարող լիցի մեռանիլ միովն և մի՛ լիցի կարող մեռանիլ միւսովն»:

¹ Քրիստոսի բնութեան վրայ Կիւրեղի գրածները Թարգմանուած են ի նախնեաց և ձեռնարկ են եղել վիճաբանութեան ընդդէմ հակառակորդաց:

Ուրեմն ըստ Լէօի, անարդուող, թշնամանու ողջ մարդկային բնութիւնն է, իսկ փառաւորութիւն, երկրպագութիւն աստուածային բնութիւնն. քաղցող, զարհուրող, մեռնողն այլ է, հրաշագործող, մարգարէացող, յառնողն այլ բանն Սաստուած գործում է իւրը, մարդն Քրիստոս կատարում է իւրը. բայց մի է դէմն Քրիստոս, միջնորդն երկուքին, որպէս Լէօ հարցնում է Եւաիքէսին. «որ այն բնութիւն բեւեռեալ կախեցաւ ի վերայ խաչափայտի և այլն»: Յայտ է որ տումարի քարոզածը Կիւրեղին հիմնովին և լիովին հակառակ է, ոչ միայն այնու, որ մերժում է մի բնութիւն ասել բանին մարմնացելոյ, այլ մանաւանդ այնու որ որոշում է նորա մէջ երկու բնութիւնք և միայն մերձաւորութիւն, հաղորդութիւն, յարելութիւն վերադրում նոցա, որով ի Քրիստոս երկուութիւն է շեշտուած իրապէս:

Բայց Բիւզանդական բոլոր հին հայրերն, որպէս ցոյց է տալիս Եփեսոսի 431 թուի ժողովի վճիռը, լիապէս միաձայն են Կիւրեղի 12 նշովներին. նոքա ամենքը ժխտել են երկու բնութեան վարդապետութիւնն, այսպէս, օր. Նագեանց ասում է. «Եթէ զանազանութիւն՝ աննմանութիւն, և եթէ աննմանութիւն՝ ոչ պարզութիւն, և եթէ ոչ պարզութիւն՝ ի բազմաց դրութիւն, որ լինի բազում դրութիւն»: Եւ մի ուրիշը «որ երկու բնութիւն ասեն՝ գտանի ըստ նոցա մտացն չորս տեսրս՝ ասէլ չորրորդութիւն և թէ այս մասունս յամառին, պարտին փառս տալ չորրորդութեան. և պարտ է նոցա ասել՝ փառք հօր և Որդւոյ և միւս Որդւոյ և հոգւոյն Սրբոյ»: Ս. հայրերի դրուածոց մէջ «երկու բնութեան» հետք բնաւին չէ կարելի գտնել, ոչ մի տեղ չկայ այդպիսի մի վարդապետութիւն: Սակայն Լէօ հիմնուած է միմիայն այն հռովմական եկեղեցու երէք հայրերի վրայ՝ Տերտուլիանոսի, Ամբրոսիոսի և Օգոստինոսի. սոցա վրայ էր յենուած և Նեստոր: Արդ Ամբրոսիոս († 397) և Օգոստինոս († 430)

Տերտուլիանոսի վրայ են յենուած († 220—), ուրեմն հնագոյն պատճառն այդ վարդապետութեան՝ է Տերտուլիան. բայց սա ևս երկու բնութիւն չէ ասում, սորա ասածն այլ է. սա յիրարկում է մէկ խօսք իրաւաբանական առաժույթեամբ և ոչ թէ իմաստասիրական-աստուածաբանական մտօք. այդ խօսքն է՝ «երկու գոյացութիւն ի մի անձնաւորութեան». արդ գոյացութիւն (substantia) անձնաւորական ինչ չէ, այլ տաակութիւն է, իսկ անձն գոյացական չէ (substantiell), առ իրաւաբանաց, այլ իրաւատէր, կարող ենթակայ, որ զանազան գոյացութիւնք կարող է ունենալ, ըստ որում և մէկ գոյացութիւն կարէ շատ ենթակաների ունեցուածքը լինել: Ընդ սմին Տերտուլիան յիրարկում է «մահ Սաստուծոյ» խօսքեր, սակայն «բնութիւն» բառը չենք գտնում դորա գրուածներում:

Յայտ է ուրեմն, որ այն հայրերն, որոնց վկայութեամբ Նեստոր ջանում էր իւր մոլորութիւնը հաստատել, այդպիսի բան չեն ասում: Նեստոր պնդում էր. «երկաքան չիւր բնութիւնքն—բարձրագոյն և անշփոթ կապակցութեամբ պատուին իմի անձնաւորութեան». նա մեռաւ և ահա Լէօ ըստ հռովմական քարտարութեան այդ 3 հայրերի անունները միայն տալով և առանց վկայաբերութեան ձգնում է իւր նեստորական մոլորութեամբ կործանել բազմաթիւ հայրերի և ընդունեալ ժողովոց վարդապետութիւնը:

Իրոսկուրին վիճակուած էր չղաւաճանել իւր նախնեաց: Սակայն նա չուղեցաւ իւր ներքին դժգոհութիւնը յայանել, այլ խոհմունքեամբ, զողոքս նշանակութիւն չտալով խթեց Լէօի դրութիւնն առանց կարգալու գործադրութեան մէջ: Ժողովի գործաւարութիւնն եղաւ ձիշտ ինչպէս սովորաբար Բիւզանդական միւս ժողովներին. Նիկիոյ և Եփեսոսի ժողովներն ընդունեալ հաստատուեցան վերստին և ապա սկսուեցաւ Եւաիքէսի գործը: Եւ

տիքէս, որ արդէն կամաց-կամաց թողել էր իւր մոլորութիւնք, որտանց թէ երեսանց նղովեց Նեստորին, Ապօղինարին, Մանէսին և Վալենտինին և ընդունեց Կիւրեղի պրութիւնք, ըստ որում ժողովը հաստատեց միաձայնութեամբ Կիւրեղի 12 նղովքները, բանադրելով երկու բնութիւն քարոզողներին, սակայն հռովմայ պատուիրակները հրաժարուեցան այս հաստատութեան ձայն տալու: Ապա Դիոսկուր առաջարկեց ժողովականաց, որ անձնիւր եպիսկոպոս դրաւոր բացատրէ, թէ արդե՞ծ Նիկիական վարդապետութիւնից դուրս ելողներին պատժել պէտք է: Այս խնդրին չընդդիմացան և հռովմայ պատուիրակներն, ըստ որում ժողովը պաշտօնանկ արաւ Կ. Պօլսի Ֆլավիան պատրիարքին և Դօրիլէոսի Եւսեբիոս եպիսկոպոսին, որպէս Նեստորականաց: հռովմայ պատուիրակները չեկան այլ ևս միւս նիստին. իսկ Բ. և Գ. նիստերում պաշտօնանկ արին Իբասին, Սաբինեան Պեռացուն, Թէոդորէտին (որ Կիւրեղի 12 նղովքներին հակառակորդ էր եղել ի պաշտպանութիւն Դիոդոր և Թէոդորոս երկաբնակաց). (Մանսի XI, 252), Դօմնուս Անտիօքացուն և այլ համախօհից. բոլոր այդ բանադրուածները, տեսնելով հռովմայ պատուիրակների դժկամակութիւնը, դիմեցին իսկոյն Լէօի բանակը, վերջնիս խնկարկելով և ներքողելով: Դիոսկուր հաստատելով հին հաւատալիքն, առանց որ և է փոփոխութեան խաղաղացրեց արեւելքն, իսկ Ֆլավիանոսին տեղ, որ ըստ պատմութեան կայսրական ռոտիկաներից ծեծուելով, մեռել էր, նշանակեց Ադեքսանդրիոյ երէց Անատոլիոսին: Ադեքսանդրիոյ անթուր փառաց ի փառս բարձրացաւ: Որպէս կայսրն Թէոդոս սկզբում հրամայել էր, զրելով առ Դիոսկուր. «Մենք կոչում ենք Քո երկիւղածութիւնդ, ըստ որում շնորհակալութեամբ յարգում ենք քեզ որպէս հօր և ձեր աշխատանքն իբրեւ մեր սեփականը նկատում, մէկ շրջաբերական պատրաստել հա-

ւատոյ բովանդակութեամբ... որ ոչ ոք չհամարձակուի այդ հաւատքին բան աւելացնել կամ պակասեցնել, կամ մեկնել, զի նա ինքն իւր մեկնիչն է և ամէնքին հասկանալի»... այդպէս և վճռեցին և ուրիշ ոչինչ, թէև ժողովականք պնդում էին օրինակ. այլուի Իբասն Անտիօքիայի մէջ... Դեւերը Քրիստոսին Աստուած են ճանաչել, Իբասն ոչ... Ով Իբասին չէ ատում, զի է: Ով Իբասին սիրում է, սատանայ... Նեստորիոսն և Իբասը պիտի միասին սցրուին... Պատրիարք, կանգնի՛ր ուղղափառութեան համար» Լայն: Ժողովի ելքն յայտարարուեցաւ կայսրին և հաստատուեցաւ: Դաւանական վէճը վերջացել էր. այլ ևս դորա վրայ հարց չկար. այժմ խօսքը զերիշխանութեան վրայ էր. որի համար վէճը նորոգել պէտք էր:

Տեսնելով որ իւր բանակը բաւապէս ստուարացել է, Լէօ անուանեց այդ ժողովն «աւագակաթողով»: Նա շտապեց մէկ ժողովով եղածը մերժել, ուստի և բանադրուեցաւ Դիոսկուրից: Լէօ խիստ երկիւղի մէջ իւր անթուր փառաւոր վիճակը նկատելով, որպէս պարզ երևում է նորա 43—72 նամակներէց, վասն զի, ինչպէս տեսանք, Եփեսոսի 2-դ ժողովն ուրիշ բան չէր արել, այլ միայն վերստին հաստատել էր Նիկիոյ և Եփեսոսի առաջին ժողովների հաւատալիքը: Ուրեմն Լէօ մերժելով Դիոսկուրի արածը, մերժում էր նաև Նիկիոյ և Եփեսոսի ժողովները. այս փառաւոր շահատակութիւն էր, զոր միայն արքունի սուրը կարող էր տպահովել: Այս լաւ գիտէր Լէօ, ուստի դիմելով հռովմայ կայսրական ընտանեաց (Վաղենտ. III) նամակներ զրել տուաւ առ Թէոդոս և աշխատեցաւ Իտալիայում ժողով մի գումարել տալ, ըստ որում ջանում էր ուղղել իւր սխալը, հաւատացնելով անդադար թէ ինքն ևս Նիկիոյ ժողովին էր հետևում. վասնորոյ և զգուշանում էր այժմ Եփեսոսի

վճռին հակառակ ինչ գրելուց, այլ միայն ուղղում էր Եւալքէսին բանադրել, որպէս աղանդաւորի և մանիքեցիութիւն էր վերագրում նորան: Սակայն Թէոդոս II չխաբուեցաւ և բացատրեց ի պատասխան իւր ազգականաց նամակներին, որ ժողովը վերականգնել է հին և խորտակել է Փրավիանոսի նոր վարդապետութիւնը. խաղաղութիւնը հաստատուած է, ապա ուրեմն և պէտք չկայ որ և է ժողովի:

Բայց Լէօն բախտը բանուկ էր. Թէոդոս մեռաւ 450-ին և իրերի վիճակը փոխուեցաւ: Պուլխերիան գահ բարձրացաւ, Մարկիանոսն ևս նորա թեւ մտաւ. Թէոդոսի բարեկամները սոցա թշնամիքն էին, ուստի և սկսուեցաւ նոր քաղաքականութիւն: Քրիստափիոս սպանուեցաւ: Լէօ սկսաւ իւր գործունէութիւնը. նա գտաւ արքունիքի թոյլ երակն, այդ Պուլխերիան էր. և ահա բացաւ Լէօ նամակների ճանապարհն և շուրջորթութեան լայնալիւր պարկը¹: Պուլխերիան ամենայն ինչ էր Լէօի համար, նորա աստուածուհին էր. նա բարձրացաւ այն անխախտութեան, որի ժառանգը պիտի դառնար Լէօ յաջորդն 19-դ դարում... Լէօ զրում էր 13 ապրիլի 451 թուին առ Պուլխերիան². «Խոստովանեցաք մեք, եթէ հաւատք քրիստոնէականք, քանզի Դուք ի պաշտպանութիւն նոցա պատրաստեալ կաք ի Տեսառէ, մնլորիլ ոչ կարեն»: Պուլխերիան բարեկամացաւ Լէօի հետ. Մարկիանոսի առաջ բացուեցաւ մէկ նոր ճանապարհ. արեւելքից փտանդ չկար. խօսքն Աղեքսանդրիոյ և հռովմայ վրայ էր, որոնք երկուքն էլ փտանդաւոր էին արքունիքի համար: հռովմը դնել Աղեքսանդրիոյ տեղ—անմտութիւն կլինէր, ուրեմն հարցն Աղեքսանդրիոյ «լինել և չլինել»-ի վրայ էր. «լինել» պի-

տի բաժանէր արեւմուտքը պետութեան միութիւնից. «չլինել» պիտի բանրձրացնէր նորան. միակ ելքն էր, նորա չլինելը Պուլխ բարձրացմամբ: Աղեքսանդրիան Դիոսկուրն էր, որ սերա ձուլուել էր առաքելական հաւատալեաց հետ. հռովմը Լէօն էր, որ անբաժան էր իւր տումարից. իսկ Պուլխը կայսրն էր իւր սրով: Եթէ ընկնէր Դիոսկուր, կորած էր և առաքելական հաւատալիքը. Լէօի անկումը, նորա տումարի անարգումն կլինէր. իսկ զոյանից մէկի բարձրանալն փտանդ էր պետութեան միութեան: Դիոսկուր առիւի էր Մարկիանոսի աչքում, աւելի ևս առիւի դարձաւ, երբ իւր յաղթութեամբ հպարտացած սկսաւ զրգուել Եգիպտոսի ժողովուրդը Մարկիանոսի դէմ, ուստի վերջինս զրեց Լէօին մի նամակ և նորան տուաւ այն գահերիցութիւնը, զոր Թէոդոս շնորհել էր Դիոսկուրին. ընդ նմին խոստացաւ նաև նորա խնդրած ժողովը գումարել:

Լէօն տեսաւ որ զործերը կարգի են և ամենայն ինչ իւր սրտովն է. սակայն այժմ էլ մէկ նոր ցաւ պաշարեց նորան. Թէոդոսի օրով նորա խնդրած ժողովն այժմ պէտք չէր և աննպաստ էր, փտանդաւոր էր իւր տումարին, ուստի և սկսաւ ջանալ դորա աւելորդութիւնը հաստատել (նամ. 82—86), ասելով թէ ինքն արգէն ինչ որ պէտք էր նամակներով արել վերջացրել է, ըստ որում և ինքն իւր համար դատում էր եպիսկոպոսներին, ներում էր ամենքին և հեռատեսութեամբ Կ. Պուլխի պատրիարքին իւր հրամանատարն էր հրատարակում: Նորա երկիւղն առաւել ևս սաստկացաւ, երբ նկատեց որ տումարի հաւանիկիական լինելը տարածուել էր ամենուրեք: Սակայն նորա բոլոր ջանքերը ժողովը խափանելու զուր անցան. կայսրը չխաբուեցաւ: Այս տեսնելով Լէօ սկսաւ իւր տումարն ապահովելուն աշխատել, ըստ որում զրեց¹ ամենայն կողմ,

¹ 79 նամակ... ² Cognovimus christianam fidem vobis... in difensionem ejus a Domino praeparatis non passe turbari.

¹ Նամ. 89—95:

որ ով Եւալքէսին նշովէ և Նիկիան ընդունէ, օրթոդոքս է: Միւս կողմից ևս հաստատում էր¹ Եփեսոսի ժողովի կիւրեղեան նշովքն, որպէս զի ինքեան նեստորական չհամարեն: Բայց Լէօն պաշարեց այժմ ևս մի այլ երկիւղ վասն զի նկատեց որ Մարկիանոս ձգտում էր Կ. Պօլսի պատրիարքութեան ղերիշխանութիւն տալ: Դորա դէմ կռուելու զէնք չունէր Լէօ—նա յաղթուեցաւ կայսեր կամոց զօրութեան տակ:

Մարկիանոս նշանակեց ժողովն ի Նիկիայ, որի հռուութիւնն կայսրից սարսափեցրեց Լէօն. սա դիմեց և խնդրեց ժողովը Կ. Պօլսին մօտիկ գումարելու: Այս խնդրին, որ կայսեր ևս հաճոյ էր, չմերժուեցաւ. ժողովը հրաւիրուեցաւ ի Քաղկէդոն 8 հոկտ. 451-ին: Հռովմ նշանակեց 4 պատուիրակ և քանի որ կայսրն Լէօն էր տուել նախագահութիւնը, վերջինս նշանակեց Պալասինուս եպիսկոպոսին: Լէօ բանեցրեց ամենայն զգուշութիւն. նա մինչև անգամ պատուիրեց իւր նուիրակներին բերել տալ Դիոսկուրին որպէս յանցաւորի և ոչ որպէս ձայնատու եպիսկոպոսի². այս արդէն բաւ է Լէօի երկիւղը հասկանալու:

Դիոսկուր հրաւիրուեցաւ ժողովին. կայսեր հրեշտակը ջանացաւ թոյլ չտալ նորան եպիսկոպոսաց հետ միասին դալու³. նա խորամանկութեամբ նստեցրեց Դիոսկուրին մէկ նաւում. իսկ միւս եպիսկոպոսաց մի ուրիշում և պատուիրեց նաւավարին, որ Դիոսկուրի նաւի ծովեզերքին հասնելուն պէս, միւս նաւը յետ վարեն: Սակայն չնայելով նորա աշխատանաց, Դիոսկուրի մէկ ուղեկիցը,

¹ Նամ. 93: ² Մանսի VI, 580: ³ Հանդէս եգիպտարան. (Ֆրանս.) 1882. էջ 22. Դիոսկուրի ծառը, զոր ասել է նա ի Գանգրա, լսելով ծերունի Մակարի խոստովանական մահն, արձանագրեալ Թէոպետոսի և Պետրոսի ձեռքով: Այդ ծառը կարդացուեւ է ամենայն տարի կոպտական եկեղեցում տօնախմբութեամբ:

Ծերունին Մակար, որ ս. Կիւրեղի հետ 431-ի Եփեսոսի ժողովումն էր, չուղեցաւ միւս եպիսկոպոսաց նաւը նստել. սա մէկ եռանդուն եպիսկոպոս էր, որ արդէն յայտնի էր, որպէս հաւատոյ քաջարի ղիմադրաւ և ինչպէս Դիոսկուրն է ասում՝ «եթէ հանուր երկիրը լիք լինէր հերետիկոսներով ու դեերով, կղառէր նորա աղօթքից. և եթէ ամբողջ աշխարհն բռնուէր սրերով ու նիզակներով, նա բնաւ չէր վախենալ այնոցիկ առաջ: Ծերունի շահատակը մտաւ իւր հայրապետի նաւը: Դիոսկուրի հետ էին նաև Թէոպետոս և Պետրոս: Այս փոքրիկ խմբի, առաքելական հաւատքի այդ քաջոգի ղիւցազունների հոգեկան արամադրութեանց արդիւնք մի էր ծերունի Մակարի երազը: Մինչդեռ նա ննջում էր նաւի մի անկիւնում, երևում է նորան ս. Աթանաս, բանում է դժոխքի դուռը, մասնացոյց անելով հրէշաւոր եռանդի մի (դրակոն), որի երախտում զանուում էր դժաշունչ տումարը, նորա յետևն ևս ձայն մի՝ «առ այս դիրքը, Պուլխերիա, և տուր Մարկիանոսին»: (Հանդ. եգիպ. 1882. 25):

Վերջապէս հասան Կ. Պօլիս և հրաւիրուեցան արքունիք առանձին մի ժողովի: Մակար կեղտոտ շորերում էր և երբ Պետրոս յիշեցրեց նորան զգեստաւորուիլ կայսեր ներկայանալու համար, նա պատասխանեց. «կայսեր սիրան առաւել կեղտոտ է քան իմ հագուստը. հաւատա՛, որդեակս, որ եթէ ևս կեղտոտագոյնն ունենայի, այն կը հագնէի, որպէս զի արժանանամ մի օր փառահեղ զգեստաւորուելու, երբ երթամ առ Ճմարիտ Թագաւորն Քրիստոս» (1883. 18): Դրան մօտ կայսրականք խանդարեցին Մակարին ներս մտնելու, որ և իսկոյն պատասխանում է անվրդով. «երեքտակ պարանը դժուար է կտրուում. եթէ ինձ արգելում էք մանելու, ահաւասիկ երեքն իմ զաւառից այնտեղ են, որոնք տեղեակ են հաւատոյ ուղղափառութեան առաւել քան ամենայն եպիսկոպոսք և ղի-

տունը»։ Սակայն նորա բացակայութիւնը զգալի էր Դիոսկուրին, ըստ որում և իսկոյն հրամայեց սա ներս թողնելու նորան, ասելով որ իւր թղթերը նորա մօտ են։

Դահլիճում ներկայ էին Մարկիանոս, Պուլխերիա, Մաքսիմոս Անտիօքացի, Սաեփաննոս Եփեսոսի, Անատոլիոս Կ. Պօլսի, Իւվենարն Երուսաղէմի և այլք։ Մակար ներս մտնելով հայհոյեց և նշովեց ամէնքին և ապա զնաց ու նստաւ եպիսկոպոսների յետեւ. «Մահն, ասում է Դիոսկուր, երեւում էր նորան քաղցր որպէս խնձոր և կամ հարսանիք, թերեւ ասում էր նա իւր սրտում «եթէ ես մեռնեմ Քրիստոսի՝ աստուածորդուն հաւատոյ համար—այդ մէկ նահատակութիւն կլինի» (1883. 19)։ Հարկաւ Մակարի հայհոյանքները կոպտերէն էին, իշխողներին անհասկանալի։

Մարկիանոս տեսնելով սոցա տրամադրութիւնը, հրամայեց Դիոսկուրին յայտարարել իւր դաւանանքն և հեռանալ. վերջինս պատասխանեց. «մեր հայրերի հաւատքն է մինչև այս ժամն, որին մենք հեռեւում ենք. դու ասում ես թէ ուղղադաւան չեն մեր այն հայրերն, որոնք մեզ հաւատք են աւանդել, այն է՝ Աղեքսանդր, Աթանաս, Թէոփիլոս, Կիւրեղ, Յուլիոսն Հռովմայ, Իննոկենտիոսն, Կոլեստին»։ ըստ որում և առաջարկեց լսել դոցա ասածները, քննել և դատել արդեօք ուղղադաւան են, թէ ոչ։ Այս խօսքերն արդէն ցոյց են տալիս թէ ինչ պատրաստութիւն էր տեսնում արքունիքում. լաւ յայտանիշ է մանաւանդ եպիսկոպոսներից մէկի խօսքը, ի պատասխան Դիոսկուրին, կայսեր հետ փոփախուց յետոյ, թէ «նախնիք այլ ևս չկան, տեսնում ես, որ մենք այժմ նոր մարդիկ ենք»։ ուրեմն նոր հաւատք էին ուզում այդ նոր մարդիկ նորապէս փրկուելու համար...։ Դիոսկուր հրաժարուեցաւ նոցա հաւատախախտման աջակցելու։ Բերին տումարը կարգալու, սակայն Դիոսկուր վեր թռաւ

և խլելով զայն, շարտեց մէկ կողմ, ասելով՝ «մի յառաջաբերէք այն մարդու խարդախութիւնն, ապա թէ ոչ կբանադրենք այս ամբողջ քաղաքն և կերթանք»։ Յանդուգն էր Դիոսկուրի արարքն, ուստի սպառնացաւ Պուլխերիան նորան ևս Ոսկեբերանի օրը ձգելու. սակայն նա չվախեցաւ, այլ յիշեցրեց այն տանջանքները, զորոնք քաշել էր Պուլխերիայի մայրը, Ոսկեբերանի աքսորողն և աւելացրեց. «Եթէ չես վախենում քո մօր գլխին եկածները տեսնելով, արա ի՞նչ կուզես և ինձ հետ»։ Դիոսկուր գոգցես սարսափ ձգեց թագուհու սիրան և ապա դառնալով առ ժողովը, բացատրեց քաջաբար, որ եթէ զինքն մերժեն և բանադրեն, բանադրած կլինեն և Ճշմարիտ հաւատքը, զոր դաւանել են իւր հայրերն։ Ասա միայն, որն է իմ հաւատքի մօլորութիւնը, գոչում էր նա խոյսցած առ կայսրն, մի՛ մեղանչիր, ո՛ր կայսր, Աստուծոյ դէմ, որի ձեռքին է քո շունչդ. հարկաւ դու անյապաղ երևալու ես նորա առաջ. մի՛ խախտիր այն հաւատքն, ո՛ր կայսր, զի ես որդի եմ աշխարհի զօրաւոր ուղղադաւան հայրերի, որոնցից ուսել եմ իմ հաւատքը։ Հեռացի՛ր աշխարհական. մի՛ մօտենար, քանի դեռ չես զլորուել, այն տեղին, յորում Աստուած ներկայ է»։ Սակայն լռութեան տրուեցան այս վեհաշունչ խօսքերը¹։

Այնուհետև սկսուեցաւ հաւատոյ վիճարանութիւն. Թէոդորեոս ասում էր որ իւր «հայրն Լէօ» վարդապետում է Քրիստոսի աստուածութեան և մարդկութեան անջատութիւն, ըստ որում ոչ թէ Քրիստոսի աստուածութիւնն, այլ մարդկութիւնն է չարչարում. նոյնպէս և

¹ Շնորհալին ասում է Եղեսիոյ ողբի մէջ. Աղեքսանդրիա...

Հիմն և արմատ ուղղափառաց,

Տարամերժող հերձուածողաց,

Էին գումարք հայրապետաց

Որ առ ի քոյդ նախագահի... II 5:

ոչ թէ նորա մարդկութիւնն, այլ աստուածութիւնն է փառաւորում: Այս լսելով Դիոսկուր սկսաւ բացատրել, որպէս ինքն ուսել էր Կիւրեղից, ըստ որում նա այնպէս գեղեցկաբարբառ օրինակներով բացատրեց այդ աստուածային խորհուրդն, որ եպիսկոպոսներն ոգևորուեցան, կրակուեցան և մոռանալով ամենայն ինչ, գոչեցին՝ «յիւրաւի, Դիոսկուրի հաւատքն է լաւը. նորա մէջ չկայ մոլորութիւն. խաբեբայութիւն է Ֆլավիանոսի հաւատքը. մենք հաւատում ենք, որպէս մեր հայրն Դիոսկուր... Աղատեցէք կայսեր այդ շների խարդախութիւնից»: (Հանգեգ. 88. էջ 23):

Թէև Լէօ բացէ ի բաց չթշնամանուեցաւ, այդու հանդերձ Մարկիանոս երկիւղով տեսնում էր գործի անյաջողութիւնը. նա այլ ելք չուներ. հունները սպառնում էին պետութեան արեմուտքին. Լէօին արհամարհել նոյն էր թէ արեմուտքը վտանգի մէջ ձգել: Նա արձակեց ժողովը. հէնց որ Դիոսկուր հեռացաւ, հրամայեց Մարկիանոս միւս եպիսկոպոսաց կրկին յետ կանչելու. ժողովը նորոգուեցաւ. սումարը կարգացուեցաւ և որոշուեցաւ զայն յառաջ տանելու. խօսուեցաւ նաև Մակարին կեանքից զրկելու վրայ: Այդպիսով ծրագրեցին Քաղկեդոնում կայանալք ժողովի գործունէութիւնն և ցրուեցան: Դիոսկուր գիտէր այս ամէնը, զի նորա հիւրընկալ Նիկիտասի որդին Միսայէլն արքունի ներքինի էր և ամենայն ինչ հաղորդում էր նորան:

Քաղկեդոնի ժողովը բացուեցաւ¹ և կայսրական յանձնակատարք նորա զլուխն անցան, իսկ առաջին ձայնի իրաւունքը տուին հռովմայ պատուիրակաց: Սոցա առա-

¹ Կոպտաց պատմիչն Մակրիցի ասում է, որ Դիոսկուր նախ քան այդ բերել է տուել կայսրից պատրաստուած դաւանագիր մի իրր ստորագրելու, գրել իւրը, նոցա բանադրել և յետ լղել:

ջին ջանքն եղաւ Դիոսկուրին զրկել ձայնաւորի իրաւունքից, որ դեռ Ճանապարհին հանդիսով բանադրել էր Լէօին և իւր ուղեկից եպիսկոպոսաց ստորագրել տուել (Մանսի VI. 1006), ըստ որում զրպարացելն թէ նա կայսեր դէմ է, ուստի և դատապարտեալ է. այդ յաջողուեցաւ նոցա և Դիոսկուր ստիպուեցաւ հակառակ Բիւզանդական սովորութեան, դատապարտելի նստարանի վրայ տեղ բռնել: Ժողովին հրաւիրել էին և բուն նեստորականաց, որոնք Լէօից արդէն պաշտօններ էին ստացել. երբ գոցանից Կիպրոսի եպիսկոպոս Թէոդորեա, Դիոսկուրի անողոք թշնամին, որի գրուածներից զգուշացրել էին հայոց Պրոկղ և այլք, երբ այդ կատաղի նեստորականը ներս մտաւ, սոսկալի աղմուկ բարձրացաւ. Դիոսկուր ևս յիշեցրեց ժողովականաց, ասելով. «Թէոդորեա նզովել է ս. Կիւրեղին, այժմ էլ Կիւրեղի՞ն էք ուզում արհամարհել»: Աղմուկը սաստկացաւ. ժողովականք գոչում էին. «դուրս ձգեցէք այդ հրէային, Աստուծոյ այդ հակառակորդին և մի՛ կոչէք նորան եպիսկոպոս»: Գոչիւնները և յիշոյները շարունակուեցան մինչև որ կայսրականք նկատեցին՝ «անօգուտ և անվայել է եպիսկոպոսաց այդպիսի ամբոխային գոռիւնը...» և դժուարութեամբ կարողացան լռեցնել: Սակայն լռեցրին նոցա, առանց Թէոդորեաին դուրս անելու. սա ևս տեղ բռնեց ժողովականաց մէջ, որպէս ձայնաւոր:

Թէ որոնք էին արքունի միջոյները ժողովի գործերն ըստ ծրագրին վարելու համար, տեսնում ենք նոյն իսկ ժողովի առաջին ժամին: Եպիսկոպոսներից ոմանք անշուշտ ստիպուած սկսան զրպարտել Դիոսկուրին, որ իբր թէ վերջինս ուժով լինի նոցա ստորագրել տուած Եփեսոսի Բ. ժողովի վճիռն, սակայն Եղիպտոսի եպիսկոպոսք պատասխանեցին՝ «գուք հէնց մեր առաջ էք ստորագրել, հէ ինչու՞ ձեր կղերականք գոչիւններ են հանում», ըստ

որում երբ նոքա չկարողացան ապացուցանել այդ ամբաստանութիւնը, սկսան անամթաբար ներողութիւն խնդրել, ասելով որ սխալական մարդիկ են, սխալմամբ են ստորագրել և որ իւրեանց համոզմունքն արդէն փոխել են և այլն: Քանի ահաւոր էր կայսրական խրատելիւն, որ եպիսկոպոսք արածիցն անգամ վախենում էին... Իսկ հռովմայ 4 պատուիրակներից մէկն՝ Յուլիանոս Կոստային, թողած իւր 3 ընկերներին, մտել էր եպիսկոպոսաց մէջ նոցա լեզուները վարելու:

Մինչդեռ հռովմէականք առանց ակնածելու հրապարակում էին Լէօի տուժարը միայն և ուրիշ ոչինչ չէին ուզում ճանաչել, կայսրականք ջանում էին այնպէս տնել որ երկու հակառակ կողմերն ի մի յարուին, երկուքն ևս գոհ մնան: Երբ կարգացուեցաւ Կիւրեղի թուղթն առ Յովհանն Անտիոքաց, ամենեքեան գոչեցին՝ «պատիւ Կիւրեղին, մենք հաւատում ենք որպէս նա». սակայն հռովմէական նիւթողք ձայների մէջ խառնեցին թէ Փլավիան ևս օրթոդոքս է. սորանով թուի թէ տակաւ տակաւ ուզում էին բարձրանալ առ Լէօ. այս միայն փորձ էր: Այս նկատեց Դիոսկուր և պահանջեց իսկոյն կարգալ Փլավիանի զրութիւնն և ամբողջապէս քննել. սակայն գործավարք զանխլացան այդ: Դիոսկուր կրկնեց. «Փլավիան իրաւապէս է դատապարտուած, զի նա ևս յետ միաւորութեան երկու բնութիւն էր պնդում: Ես կարող եմ Աթանասից, Կիւրեղից և Գրիգորից ապացուցանել, որ միաւորութիւնից յետոյ պէտք է խօսել միայն բանի մէկ մարմնացեալ բնութեան վրայ: Ես մերժուելու եմ ս. Հայրերի հետ, սակայն պիտի պաշտպանեմ նոցա վարդապետութիւնն և ոչ մի կէտում չպիտի շեղուիմ նոցանից» (Մանսի VI, 679—683): Բայց գործավարք արգելեցին նորան խօսելու: Խօսքն այժմ նեստորականաց էր պատկանում. Դարիլեոմի Եւսեբիոսն, որ զեռ Կ. Պօլսի 448 թուի ժողո-

վում հարցնում էր Եւտիքէսից՝ «խոստովանում ե՞ս երկու բնութեան գոյութիւնը նաեւ մարմնանալուց զինի», պատուաւոր տեղ էր բռնել: Սակայն գործավարաց ջանքն էր նեստորի անունը հանել գործից. և իրաւ, նեստորի հետեողք իսկ, որոնք տառիկ էին ժողովականաց աչքում, իւրեանց վարդապետի անունը քթի տակ նզովելով, փոշի փչեցին ամէնքի աչքերին: «Նեստոր» անունը նզովուեցաւ. այդ մէկ խոչընդակն հարթուեցաւ:

Բայց ժողովականք պնդում էին, որ ինքեանք ևս Կիւրեղի պէս են հաւատում և ուրիշ բան չեն ուզում: Տուժարականք տեսնելով իրերի վատ ընթացքն, սպառնացին կայսրականաց՝ ժողովը թողնելու, եթէ տուժարը յառաջ չբերուի: Կայսրականք ջանալով գործին լռիկ կ'ը տալ, հրամայեցին եպիսկոպոսաց՝ զրով տալու իւրեանց դաւանանքն ըստ երէք ժողովոյ՝ Նիկիոյ 325-ի, Պօլսի 381-ի և Եփեսոսի 431-ի և ըստ եկեղեցական հարց՝ Գրիգորի, Բարսեղի, Աթանասի, Նիլարիոսի, Ամբրոսիոսի և Կիւրեղ Աղեքսանդրացու. ընդ նմին ծարպիկութեամբ աւելացրին, որ նամակ մի ևս ստացուած է Լէօից ընդդէմ Եւտիքէսին (տուժար): Վերջին կէտը զրգոհութիւն պատճառեց տուժարականաց, որոնք ուզում էին տուժարի անպայման հրատարակումն, ըստ որում Սևաստոպօլի եպ. Կիլիկոպիոս տուժէր. «Եւտիքեան խնդրի լուծումն արդէն տուած է հռովմայ արքեպիսկոպոսից, զոր և նոքա ամէնքը ստորագրել են: Դորա բաւարարութեան համաձայնում են ամէնքը»: Բայց ոչ էին այդ ստորագրողք. ոչ էին այդ ամէնքը. հարցնող չկար: Հարկաւ կայսրականք չէին ուզում դորանով զործը վերջացնել, զի այդ մէկ նշան կ'լինէր Լէօի անկախ հեղինակութեան: Մինչդեռ հռովմէականք պատրելով էին ուզում տուժարը ժողովականաց զլինի կապել, կայսրականք տուժում էին որ դորանով բաւական չեն, այլ ուզում են որ

բոլոր պատրիարքներն անձնիւր 1—2 եպիսկոպոսով ժողովուէին, հաւատքի վրայ խորհն և հետեանքը զրով բերեն, որպէս զի տարակուսանքի տեղիք չլինի. հասկանալի է թէ այդ ինչ ժողով և զրութիւն պիտի լինէին: Այդու հանդերձ հռովմէականներից Սարգիսի եպ. Ֆլորինցիոս նկատեց «յամենայն դէպս այդ ժողովը պիտի մի նոր դաւանանքի համար շատ ժամանակ ունենայ, սակայն ինքս ևս կարծում եմ, որ Լէօն զրութիւնը բաւ է»: Այս խօսքերն անլուր մնացին: Կարդացին Նիկիականը, որից յետոյ հռովմէականք գոչեցին «այդպէս է ուսուցել Կիւրեղն, այդ է դաւանում Լէօ»: Հոպա երևան ելաւ յանկարծ մէկ նոր հաւատամք «Պօլսական» անուամբ, որ իբր թէ Կ. Պօլսի 318 ժողովումն է հաստատուել. մէկ կողմից Կիւրեղին և Լէօն, միւս կողմից ոչ զոր չնդովելու և պետութեան հերձուածողաց հաշտեցնելու խնդիրն էր այս: Այդ մի փոփոխութիւն է Եպիփանոսի մասնաւոր հաւատամքի: Դորանով պիտի վերացնէին այն հակասութիւնն, որ աղետներ էր Նիկիականի և ժողովի որոշելիք դաւանանքի մէջ: Մինչև 450 թիւը պատմիչներից ոչ ոք չէ յիշում այդ իբր Կ. Պօլսի հաւատամք¹: Ահաւասիկ այդ հաւատամքը.

«Հաւատամք ի մի Աստուած հայր ամենակալ արարիչ երկնի և երկրի, ամենայն երեւելաց և աներեւութից. և ի մի տէր Յիսուս Քրիստոս, Որդի Աստուծոյ միածին, որ ի հօրէ ծնեալ յառաջ քան զամենայն յաւիտեանս. լոյս ի լուսոյ, Աստուած ճշմարիտ յԱստուծոյ ճշմարտէ, ծնեալ և ոչ արարեալ, համագոյ հօր, որով ամենայն եղև. որ վասն մեր մարդկան և վասն մերոյ փրկութեան էջ յերկնից և մարմնացաւ ի հոգւոյն սրբոյ

¹ Սոկրատ V, 8. Սոցոմ. VII, 7. 9. Թէոդորետ V, 8. Գրիգ. Նազ. նամ. 102:

և ի Մարիամայ կուսէն և մարդացաւ խաչեցաւ վասն մեր ընդ Պիղատոսիւ Պոնցիոսի և չարչարեցաւ և թաղեցաւ և յարեաւ յերիւ աւուր, ըստ գրոյ. և ել յերկինս և նստաւ ընդ աջմէ հօր և գայ միւս անգամ հանդերձ փառօք դատել զկենդանիս և զմեռեալս, որոյ թագաւորութեանն վախճանն ոչ լիցի: Եւ ի հոգին սուրբ, տէր և կենդանարար, որ ի հօրէ ելանէ, որ ընդ հօր և ընդ Որդոյ երկրպագի և փառաւորի, որ խօսեցաւ մարդաբէիւք: Ի մի սուրբ, ընդհանրական և առաքելական եկեղեցի: Խոստովանիմք մի մկրտութիւն ի թողութիւն մեղաց: Ակն ունիմք յարութեան մեռելոց և կենաց հանդերձելոյն յաւիտենից: Ամէն»¹:

Մեր նպատակից դուրս է քննել այս հաւատամքը. բաւ է նկատել որ այդ հաւատամքը Նիկիականից շատ հեռու է և թշնամանող: Այդ իսկ հաւատամքը կարդացուեցաւ և ոչ որ չյիշեցրեց որ Պօլսի ժողովը հաւատամք չէ ունեցել: Այս էլ անցաւ: Կարդացին նաև Կիւրեղի երկու զրութիւնք: Ըստ ոմանց (Մանսի. VI, 962) կարդացել են և տուամարն, ընդ նմին Իլլիրիկումի և Պաղեստինի եպիսկոպոսք յայտնել են որ տուամարի մէջ նեստորականութիւն կայ: Այս հարկաւ անդիւրեկան է եղել, մանաւանդ երբ ոմանք ժամանակ են խնդրել՝ որ ժողովը տուամարի վրայ հանգիստ խորհրդակցէ: Այս լսելով կայսրականք յանձնարարեցին Անատօլիոսին ընտրել «պիտանիներին», որպէս զի սոքա առանձինն ուսուցանեն, խելքի բերեն տուամարի նկատմամբ տարակուսողներին: Եպիսկոպոսներին ուսուցանել... Այս սարսափեցրեց տարակուսողներին, ուստի և գոչում էին. «Ամէնքս էլ սխալուել ենք, ողորմեցէք ամէնքին. այս ասում ենք օրթոդոքս կայսեր. եկեղեցին երկպառակուել է» և այլն: Եւ ահա կայսրականք ո-

¹ Տես. Hahn, Bibliothek der Symbale, § 73 և 75. Hort-ի հետազոտութիւնն այդ հաւատամքի վրայ. և այլն:

րոշուած յայտարարեցին որ մէկ յանձնաժողով գումար-
ուի դաւանանքն կազմելու համար. մասնաժողովի գլուխն
էր Անատօլիոս պատրիարք:

Ժողովականք օրստօրէ սակաւանում էին. Գ. Նիս-
տում 600 ժողովականներից ներկայ էին միայն շուրջ
երկու հարիւրը: Բայակայ էին նաեւ կայսեր յանձնակա-
տարք: Նիստը բացուեց Կ. Պօլսի սարկուազ Էտիոս. այս
մնացորդները հրաւիրեցին Դիոսկուրին, որ և հրաժար-
ուեցաւ, ասելով որ կգայ եթէ կայսրական յանձնակա-
տարք և միւս եպիսկոպոսք ներկայ լինեն: Նոքա թողեցին
այդ ամէնը մի կողմ և սկսան յառաջ վարել Դիոսկուրի
ամբաստանութիւնը. եպիսկոպոսները յարուցանում էին
զգուշի գանգատներ փողոցային մանրամասնութեամբ. դա-
տապարտեալը ներկայ չէր և դատապարտողք արիացել
էին անդուռն բերանով յարձակուելու եկեղեցու այն մեծ
հերոսի վրայ: Այս ինքնիշխան ամբաստանութիւնից յե-
տոյ ժողովը գրեց առ Դիոսկուր՝ «սուրբ և մեծ և ընդ-
հանուր ժողովն... առ Դիոսկուր: Ծանիր որ դու սրբա-
զան կանոններն արհամարհելուդ և ժողովին ստուենգանե-
լուդ համար և որովհետեւ, բացի քո միւս պակասութիւն-
ներից, ժողովի երկոց հրաւիրման չհետեցար, ի 13 հօկա.
եպիսկոպոսաց սուրբ և ընդհանուր ժողովով պաշտօնանկ
եղած և ամենայն հոգեւոր գործերից հեռացած ես» (Ման-
սի. VI, 1038): Ժողովն այստեղ զգուշանում է Դիոս-
կուրին որ և ամբաստանութիւն գրել, բացի նորա ան-
հնազանդութիւնը. սակայն դոյն ժողովը յայտարարեց
կայսեր, հազար ու մէկ զրպարտութիւնք բարդելով Դի-
ոսկուրի վրայ:

Արդէն Գ. Նիստը զբաղեցաւ միայն դաւանանքով.
Անատօլիոս ջանացաւ հին դաւանանքը կանգուն պահելու
և երբ մասնաժողովի արդիւնքը բերաւ «յերկուց բնու-
թեանց» մէկ բնութիւն (Մանսի VII, 97) հաստատելով,

հռովմայ պատուիրակները սպառնացին հեռանալ. սակայն
յառաջ բերին և մէկ ճարտարարուեստ դաւանագիր: Ժո-
ղովը չկամեցաւ այդ ընդունել, այս տեսնելով հռովմայ
պատուիրակները սկսան գոչել թէ ինքեանք ևս Կիւրեղի
պէս են դաւանում, բայց երբ Պաղեստինի եպիսկոպոս Ա-
նանիաս առաջարկեց նոցա այդ հրապարակով խոստովա-
նելու, նոքա զանց արին այդ ամէնը: Չնայելով ստիպ-
ման, զոր գործ էին դնում եպիսկոպոսների վրայ, այդ
դաւանագիրը չընդունուեցաւ. բանն այնտեղ հասաւ որ
սպառնացին ժողովը Խալիւս վերատանելու. Եպիպոսոյիք
գոչում էին ողորմագին. «մենք կուզենայինք այստեղ ձեզ-
նից, քան թէ այնտեղ սպանուել. թեղ այժմ մի արք-
եպիսկոպոս նշանակուի Եպիպոսոսում և ապա ստորա-
դրենք և ձայնակցենք ձեզ: Գլխաւոր մեր ալեւոր զլինին:
Պօլսի Անատօլիոս զիտէ որ Եպիպոսոսում ամենայն եպիս-
կոպոս պարտ է լսել Աղեքսանդրիոյ եպիսկոպոսին: Գլխա-
ւոր մեզ, մենք առաւել սիրով կմեռնենք կայսեր և ձեր
ձեռքից քան տանը. կուզէք վերցրէք մեր վիճակները»...
Այս խօսքերը պարզ ցոյց են տալիս թէ ի՞նչ սարսափ
էր տիրում ժողովականաց. «զխալէք մեր ալեւոր զլինին...
մենք առաւել սիրով կմեռնենք կայսեր և ձեր ձեռքից,
քան տանը», գոչում էին այն ծերունիները. ինչպիսի բռն-
ութիւններ էին գործ դնում, որ այդպիսի աղաչական
բացականչութեանց տեղիք էին տալիս... Սակայն ժողո-
վականաց ընդդիմադրութիւնն ուժգին էր. նոքա ընդու-
նեցան պատրիարքի գրութիւնը, հռովմականից խոյս տա-
լով, ըստ որում և բացականչում էին. «ով սորան հա-
կաճառում է, նետորական է. այդպիսիք կարող են հը-
ռովմ գնար»: Վճռական ճգնաժամ էր. սկսան եպիսկո-
պոսներին մի-մի առանձնացնել: Այդ ժամանակ Եւաթիքեանք
ևս մէկ խնդրագիր մատուցել էին կայսեր յիշեցնելով՝ որ
քրիստոնէական եկեղեցին երկպառակուում էր և միայն հե-

Թանուք էին որ խաղաղութիւն էին վայելում: որ կայսրը պէտք է ժողովի ժամանակ եկեղեցականներին բռնահարելն ու պատժելը, պաշտօնից զրկելը կամ ուժով ստորագրել տալն և այլն արգելէ (Մանսի VII, 66): Եւտիքեանք մեր-ժեցին ամենայն ինչ, միայն Նիկիան և Եփեսոսն ընդունելով: Սոքա էին որ համարձակապէս ցոյց տուին անվայելուչ վիճակն, անարդար պատժումները, բռնութիւններն, զորոնք զործ էին դնում ժողովականաց վրայ նոր դաւանադիրը ստորագրելու համար, և միայն սոքա են լինում որ ժողովից չեն փախչում և ընդդիմադրում են մինչև վերջին վայրկեան:

Վերջապէս յայտարարեցին թէ հին հաւատալիքը պէտք է պահել յանձնաժողովի կողմած նոր բացատրութեան հետ, այլ և մէջ սարգեցին Կիւրեղի և Լէօի գրութիւնք, իբր իրար համաձայն: Երբ այդ ամէնը ներկայ սակաւթիւ ժողովականներին ստորագրել էին տալիս, բերին նաեւ եւտիքեանց մօտ, որոնց առաջնորդից պատասխան ստացան. «ես մնում եմ Նիկիականին հաւատարիմ: դուք կարող էք մեզ դատապարտել և աքսորել. արդէն Պողոսն ասել է, ով «աւետարանեցէ ձեզ աւելի քան զոր աւետարանեցաքն ձեզ, նզովիալ լիցի»¹. եթէ Եւտիքէս չէ հաւատում, որպէս ընդհանուր ժողովը, նզովեալ լինի»: Ստորագրութիւնը վերջացաւ:

2. Նիստին եկաւ նաեւ կայսրը Պուլխերիայի հետ ձեւականութեան համար և լսեց ժողովականներից ի հարուած Լէօի եկեղեցապետական ձգտումներին. «կեցցէ Մարկիանոս, նորոգն Կոստանդիանոս, նորոգն Պողոս, նորոգն Դաւիթ»... «Մարկիանոս Կոստանդիանոս է նորոգ, Պուլխերիա նոր չեղինէ»: Մարկիանոս հասել էր իւր փառաց կատարին, երբ լսեց բիւզանդական հնադարեան քաղաքակա-

¹ Գաղ. Ա. 8:

նութեան ճարտար արտայայտութիւնն իւր մէջ մարմնացած և առ ինքն ուղղեալ. «դու ես քահանայապետ և կայսր միանգամայն, յաղթող ի պատերազմի և վարդապետ հաւատոց»¹: Ահաւասիկ ամբողջ ժողովի գաղտնեաց ճարտարախօս յայտարարը:

Կայսրը ձեռք բերաւ իւր ուղածը, սակայն միայն պարտամուրհակով, ըստ որում Թանդ պիտի վճարէր յետոյ...

Թէ քանի խախուտ էր Քաղկեդոնի զրութիւնն, երևում է այն հրովարակներից, որոնք հրատարակուեցան փետր. 7, մարտ. 13 և յուն. 28 452 թուին². դրա արգելում էին ամենայն վէճեր հաւատքի վրայ, որպէս զի չմասնունին գաղտնիքները հրէից և հեթանոսաց. եւտիքեանք և ապօղինարեանք զրկուեցան հոգեորական ունենալուց, իսկ նոյա ժողով գումարելու և եկեղեցի շինելու իրաւունքը վերապահուեցաւ կայսեր, հակառակդի ունեցածը յարքունիս զրաւելու սպառնալիքով: Եւտիքեանք և Դիոսկուր աքսորուեցան: Լէօ բերկրանաց մէջ ծփալով գովեստներ էր որ շուայում էր Մարկիանոսի գլխին (Նամ. 104). բայց այդ խաբուսիկ էր, շուտով լսեց որ Պուլխի 3-դ կանոնը կատարեալ ընդարձակութեամբ մտել է Քաղկեդոնի կանոնաց մէջ, որպէս 28-դ, զոր ջանացել էին հռովմայ պատուիրակները խափանել ժողովի վերջին նիստում, սակայն անզօր էին գանուել: Լէօ չէր կարող երազել, որ նորա խորտակել տուած Աղեքսանդրից տեղ այժմ Կ. Պոլիսը պիտի բարձրանար և առաւել վառնաւոր դառնար իւր ակնկալութեանց: Նա խաբել էր և խաբուած էր. ապաշաւեցաւ (Նամ. 100, 114. 115—117). նա կորեց իւր յարաբերութիւնն Անատոլիոս

¹ Դորն այդ սկզբունքն արտայայտուեցաւ կոշտութեամբ այդ իսկ ժողովի 17 կանոնում: ² Մանսի VII, 476. 477. 501.

պատրիարքից (Նամ. 119. 129) և դիմեց վերստին Աղեքսանդրիայ և արեւելք և յիշեցրեց որ պատրաստ է նոցա պաշտպանելու: Սակայն նորա նամակները չհասադրգուցին նոցա, զի ամենեքեան կատաղել էին տուժարի դէմ:

Քաղկեդոնի ժողովը նոր խռովութիւն յարոյց — չարագոյն քան երբէք. նոյն Կ. Պօլսում, կայսեր քթի տակ բորբոքուեցան ուժգին խրատումներ: Իւվենալ եպիսկոպոսը ստացել էր իւր հաւատադրժման հատուցումն, Եղիսաղէմի աթոռը. ժողովուրդը փտարանջեց և հալածեց նորան. վարիչն էր և Պետրոս եպիսկոպոսն Քաղայի, որին մտակից էր Եւդոկիա այրի կայսրուհին: Իւվենալ եկաւ Պօլիս օգնութիւն խնդրելու. Կոմէս Դորոթէոս զօրքով մտաւ Պաղեստին, կոտորեց արեղաներին, դուրս քշեց նորահաստատ պատրիարք Թէոփոսիոսին և արեան ճահճում, անմեղ դիակաւոյտի վրայ հաստատեց անօրէն Իւվենալին: Ասում են թէ տուժարը բերել են Աբու Ներման ծերունու մօտ, որ և տարել է ս. Հայրերի շիրիմներին հարցրել, թէ ընդունելի է այն և ձայն մի դուրս է եկել գերեզմաններից. անիծուի անաստուած Լէօն, այդ հոգեգողն, որպէս իւր անունն է ցոյց տալիս. անիծուի նորա պիղծ տուժարը. անիծուի Մարկիանոս և անաստուածն Պուլխերիա, Քաղկեդոնն և նորա հաւատամբն և ամենեքեան, որոնք նորան հնազանդւում են, անիծուի, ով ի Քրիստոս յՈրդին Աստուծոյ յեւ միաւորութեան երկու բնութիւն է խոստովանում (Renaudot hist. patr. 120). այս գեղեցիկ արտայայտութիւն է ժողովրդի տրամադրութեան: Խռովութիւնը շարունակուեցաւ անխափան մինչև 453 թիւը:

Առաւել սոսկալի էր Աղեքսանդրիոյ խռովութիւնը: Ժողովուրդը չէր ուզում ճանաչել կայսրահաստատ պատրիարք Պրօտերիոսին, որին դարձեալ օգնական ուղարկուեցաւ զօրքը. սակայն կատաղած ամբոխը յարձակուեցաւ նորա

վրայ, փախցրեց ի Սրապիոն և հրդեհեց այդ տաճարն ի սարսափ արքունեաց (Եւաղր. II, 5): 2000 զինուոր ուղարկուեցաւ վերստին. Փլօրուս կուսակալը կողոպտեց և բռնեց բոլոր հասարակական վայրերը, կտրեց ցորենի փոխադրութիւնը յԵգիպտոս, ճանապարհը Պելուզիոն ձգելով: 454-ին մեռաւ քաջահաւատն Դիոսկուր և իւր մահով իսկ ոգևորեցրեց ազգին: Կ. Պօլիսն ևս խռովեցաւ և Անատօլիոս անցաւ հակառակորդաց կողմ, այնպէս որ նոյն իսկ Լէօ դիմեց և զրգուեց կայսեր (Նամ. 143) փճաբար գործելու նորա դէմ: Պուլխերիան մեռել էր 453-ին. Մարկիանոս ևս կռուելով յարիւն և յապաժոյժ հակաքաղկեդոնականաց դէմ, մեռաւ 27 յուն. 457-ին, թողնելով բոլոր տանջանքը յաւսահաստուած Լէօի վրայ: Վերջինս զրգուեց (Նամ. 149. 150. 152) Լեոն կայսեր և նորա նախարարին Եգիպտոսը կարգի բերելու: Այդ ժամանակ Տիմոթէոս Էլուրոս, գահընկէց անելով Պրօտերիոսին, ինքն բարձրացաւ հաւատքի թշնամիներից վրէժխնդիր լինելու. կրկին զօրք եկաւ օգնութեան. խռովութիւնն այնպէս սաստկացաւ, որ Պրօտերիոս 6 արբանեակների հետ սպանուեցաւ եկեղեցու մէջ: Տիմոթէոս իւր բարեգործութիւններով զրաւեց ժողովրդի սէրը (Մանսի VII, 524—), սակայն հակառակ կողմի 13 եպիսկոպոսաց չընդունելով, առիթ տուաւ նոցա՝ կայսեր դիմելու: Կայսրը մտածեց չարիքի առաջն առնելու համար ժողով գումարել, սակայն Անատօլիոս վախենալով արդէն հաստատած 28 կանոնը վաճառի ենթարկելուց, խանգարեց այդ և խորհուրդ տուաւ հրամայել բոլոր եպիսկոպոսաց զրութեամբ յայտարարելու, թողնել Տիմոթէոսին պատրիարք, թէ ոչ: Տիմոթէոս մնաց պատրիարք: (Ջաքարիա հռետոր. IV, 5):

Լէօ սկսաւ գանգատուել Անատօլիոսի դէմ, որ իւր եղբայրն չէր գործում հակաքաղկեդոնականաց դէմ և անուանեց նորան ժամավաճառ (Նամ. 151. 155): Լէօ

շարունակեց թղթերով զրգռել կայսեր (Նամ. 148—152), սակայն վերջինս թողեց Կիւրեղեանց իշխելու: Գրեց քաղաքապետութեամբ և ի հռովմ Տիմոթէոսի պատրիարքութեան նկատմամբ, որին հովանաւորում էր արքունիքում Ասպար սրտորիկը: Լէօ վարանում էր պատասխանելու. անցաւ մի տարի և ապա գրեց 2 նամակ 458-ին 17 օգոստ. իւր հաւատարիմ Դոմէցիանոս և Գեմինիանոսի հետ, յորդորելով պաշտօնանկ անէլ Տիմոթէոսին, պատժել «հերետիկոսաց» և այլն: Կայսրն յղեց նորա թուղթը Տիմոթէոսին նորա կարծիքն ևս լսելու համար (Ձաք. IV, 6. Եւաղր. II, 10): Տիմոթէոս, այդ զարգացած և արի եկեղեցականը գրեց մէկ հրաշալի պատասխան հիմն ի վեր տապալելով հռովմայ վարդապետութիւնը (Ձաք. IV, 6): Այս նամակը ձգեց կայսեր վտանգաւոր գրութեան մէջ: Մեռաւ Անատոլիոս 458-ին և իրերի վիճակը կրկին փոխուեցաւ: Նորան յաջորդեց Գեննատիոս, բուն քաղկեդոնականը (—471). Տիմոթէոս 459—460-ին զօրքով գահընկէց եղաւ և յաղթական երթով անցաւ Գանդրա, որանդ մի ժամանակ Դիոսկուրն էր. Բերիւդոսում մեծ փառքով հանդիպեց նորան Ստաթէոս եպիսկոպոսը: Գանդրայում շարունակեց իւր զործն, ուստի և հեռացուեցաւ ի Քերսոն (Ձաք. IV, 9. 10): Սակայն կայսրը մտախոհութեան մէջ էր. ամբողջ պետութեան մէջ խռովութիւնը չէր խաղաղում. թէ ճնշումն, թէ արեան նախճիրը չէին սաշտափեցնում հաւատքի հաւատարիմներին: Լեոն I մրտաժուժ էր քաղկեդոնականութիւնը հիմնովին կործանել, որպէս յղոյց ևն տալիս նորա նամակները: Եզրիպտացիք զրգռուած իւրեանց պաշտած փառաւոր նախնեաց հաւատալիքի խափանումից, և Կ. Պօլսի պատրիարքի առաջնութեան վրայ, ձգտում էին անկախութեան: Պամփիլիայի ժողովը գրեց կայսեր Քաղկեդոնի դէմ, առաքելով ճշմարիտ հաւատալիքն և խորհուրդ տալով թողնել

Քաղկեդոնը միայն վէճի համար և ոչ ժողովուրդ ուսուցանելու (Մանսի VII, 573—): Նոյնպէս Քաղկիոս 500 եպիսկոպոսաց ստորագրութեամբ նդովեց 476-ին Քաղկեդոնի ժողովն և այրեց նորա որոշումները:

Մեռաւ Լեոն 474-ին և ահա Քաղկիոս կայսրն հրատարակեց իւր հռչակաւոր էնկիկլիկոնը 476-ին, նդովեց Քաղկեդոնի ժողովը, Լէօի տուժար և հակառակորդաց յառաջ քաշեց, Տիմոթէոսին և Անտիոքայ Պետրոս Փուլլիոն կրկին գահ բարձրացնելով: Բայց Պօլսի պատրիարք Ակակիոսի (471—89) օգնութեամբ գահընկէց եղաւ Բաղիլիսոս, աւելն անցաւ 477 Ձենոն: Իսկ Լէօ իւր մեծագործութեանց «պատակը» չվայելեց. գոնէ այս չարիքները չտեսնելու բախտն ունեցաւ. նա մեռաւ ցաւերի մէջ 461 թուին...: Նորա զործած չարիքները չկարեցան տանել նորա յաջորդները...: Ձենոն հրատարակեց 482-ին հենդիկոն, որ խորատկեց Քաղկեդոնը, վերականգնեց Կիւրեղէ 12 նդովքներն և վերադին հաստատեց Նիկիան: Այդ ժամանակ հռովմայ Ֆելիքս II անարգեց հենդիկոնը և բանադրեց Ակակիոսին, ըստ որում բաժնուեցան Հին և նոր հռովմը 484—519:

Միւս կողմից Աղեքսանդրիոյ Պետրոս Մանլոսի (483—90) յարաբերութիւնը Ակակիոսի հետ կրկին սաստկացրեց ատելութեամբ լի ժողովրդի խռովութիւնն, որ շարունակուեցաւ Անաստաս կայսեր ժամանակ ևս: Զօրապետ Վիտալիան բարձրացաւ Կիւրեղեանց օգնութեամբ կայսեր դէմ: Սակայն հռովմայ միութիւն անհրաժեշտ էր. այդ միտքը ստիպեց Յուստինեանոսին և Վիտալեանին Քաղկեդոնն ընդունելու. Կիւրեղեանց դէմ օքնելու եկան հռովմայ պատուիրակներ, որոնք ջնջեցին այդ հակառակորդաց անունները «սրբութիւնից» և սկսան 519 թուից փակել Աթէնքի, Անտիոքայ, Աղեքսանդրիոյ եկեղեցական դպրոցներն և ամենայն խուժաղուժ միջոյններով ժողո-

վուրդը ձնշել: Այս յաջողեցաւ նոյա, սակայն ճնշուած ժողովուրդի բողոքը չբարձուեցաւ. հաւատարիմ ձայնը դեռ շարունակուի էր հնչել աւերակաց և գերեզմանաց մէջ... Քաղկեդոնի ժողովը չտիրապետեց, զի Պօլսի եկեղեցականք անգամ գիտակ էին որ այդ ժողովը դաւաճանել էր ճշմարիտ հաւատքին, ուստի դուրս ելաւ առաջին սքոլաստիկոսը Ղեւոնդիոս Բիւզանդացին (485—543) և աշխատեցաւ իմաստակօրէն «անձն» և «բնութիւն» բառերը նոյնա-նիշ հրատարակել և համաձայնեցնել Քաղկեդոնը Կիւրեղի նղովքների հետ: Յուստինիանոս ևս աշխատեցաւ թողնել իւր նախորդների անյաջող բռնութիւնք և ծարտարութեամբ հին հաւատալիքը յառաջ քաշել: Նա հրա-ւիրեց զանազան կողմերը վիճաբանելու: 531-ին, քննեց և հաստատեց թէ ժողովը դարձուածքով իմն մի մարմնա-ցեալ բնութիւն է խոստովանել. կեղծեցին նաև ժողովի արձանագրութեան մէջ «յերկու բնութիւնս» խօսքերը— «յերկուց բնութեանց» շինելով, որ մնաց ցայժմ, իսկ լատիններէն *in duabis naturis* իբր ապօղինարեաններից կեղծեալ յայտարարեցին (Մանսի VIII, 817—): Եւ ապա հրովարտակներ հանեց և զինքն Կիւրեղան հրատարակեց, առանց Քաղկեդոնի ժողովը վերացնելու: Կայսրուհին ևս սկսաւ բացարձակապէս պաշտպանել Կիւրեղեանց, ըստ որում նորա սենեակում աշխատում էին «երկիւղած վարդապետութեան» յաղթութեան օգնելու: Այնուհետև Կ. Պօլսի պատրիարք նշանակուեցաւ ջերմ Կիւրեղեան Անթիմոս և արքունիք մտաւ Սեբրոս, որոնց ջանքով լիովին ընկաւ Քաղկեդոնը: Արքունիքի գործունէութիւնն զարգացաւ այս ուղղութեամբ, որ նկատելի է մանաւանդ «որ խաչեցար» ի վէճի ժամանակ, ըստ որում հռովմայ նուիրակները հակառակ էին դուրս եկել այդ խօսքերին, թէև այդպէս է յիրարկուած կտակարանում և ամենահին հայրերի գրուածներում: հռովմայ հորմիզդաս (514—23)

չուղեցաւ իւր նուիրակաց արածը մերժել, և սկսաւ կայսեր պահանջներից խոյս տալ, սակայն Յովհան I (—526) կատարեց Յուստինեանի պահանջն, ընդունելով այդ խօսքերի գործածութիւնը:

Բայց խաղաղութիւնը չէր վիճակուած Բիւզանդին. կրօնական հալածանքներն և կոտորածները պիտի շարունակուէին. նորա սուրբ պիտի աւերէր եկեղեցիքը, վանքերն ու կուսանոցներն, այլադաւաններին ճանապարհ հարթելու համար... 536 թուին անձամբ եկաւ հռովմայ Ագաբետ պապան, ջանացաւ և կարողացաւ Անթիմոս պատրիարքին զահրնկէց անել տալ և Կ. Պօլսի մի ժողովում հաստատեցին նոր պատրիարք Մենասի նախա-զահութեամբ երկու բնութեանց վարդապետութիւնն, ընդ նմին և նղովեցին Անթիմոսին և պետութեան խաղա-րարներին: Ի յիշատակ այս քաջագործութեան մնաց Ագաբետ ի Կ. Պօլիս (+ 536):

Սակայն 543-ին նղովեց հրովարտակով Թէոդորի, Թէոդորեոսի և Իբասի քաղկեդոնական գրութիւնք և այդ նղովքն ստորագրեցին ստիպեալ 4 պատրիարքներն՝ Պօլսի, Անտիոքայ, Աղեքսանդրիոյ և Երուսաղէմի, նեղը ձգելով քաղկեդոնականաց: Նորա և յաջորդ կայսրների քաղաքականութիւնն էր Քաղկ. ժողովը չնղովել, սակայն հին հաւատքն իբր նորա վարդապետութիւն հրապարակել: Ուստի և խռովութիւնն այժմ ընդարձակուեցաւ քաղկեդոնականաց ընդլիմութեան ևս հանդիպելով¹: Այդ խռովութիւնը վերջ չունեցաւ մինչև Բիւզանդի անկումն: Այս թուուցիկ հայեացքը բաւարար ուրուագիծ մի է անվերջ իրարանցման պատմութեան:

¹ Բիւզանդեան 553-ի Ե-դ ժողովում ձեռքեց Յուստինեանոս Քաղկեդոնականութիւնն ի մի բնութիւն վերածելով, և հռովմայ պատերազմին հանդիպեց:

Մամիոփեհեր. Քաղկեդոնի ժողովը դումարուեցաւ ոչ թէ դաւանական խնդրի առթիւ, այլ անձնական և քաղաքական շահերից զրդուած, զի բնութեան խնդիրը վերջացած էր եփեսոսի 431 ժողովով և վերստին նոյն քաղաքում 449-ին: Ժողով կազմողը Մարկիանոսն էր—որ ջանահնար եղաւ Կ. Պօլիսը բարձրացնել, սակայն պետութիւնն չպառակաւ: Ժողովի դումարման հակառակ էր հռովմայ Լէօ I: Թէ ինչ և թէ ինչպէս պէտք է ժողովը դործադրուէր, նախապէս ծրագրել էր կայսրը. որոշուած էր հին և նոր վարդապետութիւնը յարակից հաստատել, բայց դուրս չեկաւ. հռովմայ վարդապետութիւնը յառաջ տարուեցաւ: Բոլոր հին եկեղեցականք Քրիստոսի մէջ մի բնութիւն են քարոզել. նոյն իսկ Լէօ I այլ բան չէ քարոզել, մինչև այն շահադիտական խնդրի յարուցուիլը: Լէօի տուժարը վարդապետում է նոյնն, ինչ որ Նեստոր դրել էր իւր վերջին նամակներում, այնպէս որ Նեստոր նշովուելով, նշովում էր այն վարդապետութիւնը, զոր նախ նա և ապա Լէօի տուժարն է քարոզել:

Ժողովում Դիոսկուր ուղղադաւան պատրիարքին նստեցրին դատապարտեալի նստարանի վրայ հերետիկոս Նեստորականաց դանդառի պատրուակով, որ հակառակ էր Բիւզանդական հին սովորութեանց: Դիոսկուր արքունի ժողովեց յաղթանակով էր դուրս եկել, Քաղկեդոնում և նորա գաղափարակիցները շատ էին, սակայն նորա ձայնը խեղդեցին, առանց նորա ասածները հերքել կարենալու: Նորան վախեցնել ջանացին և ուղեցան մի այլ ժողովում, որին ներկայ չէին արքունի օստիկանք, բռնահարելու, բայց յաջողութիւն չունեցան և ամբաստանեցին նորան կայսեր առաջ, առանց Դիոսկուրի ներկայութեան: Եպիսկոպոսները ստիպուել էին նորան ամբաստանելու, իսկ երբ չկարեցան ապացուցանել, սկսան ստորաբար ներողութիւն խնդրել: Ժողովը չուղեցաւ ներս թողնել Նեստորականաց,

սակայն կայսրականը զանխլացան նոյա գոչիւնները: Շատ խաբէկանքների անյաջողութիւնից յետոյ, չլսեցին ժողովականաց խօսքին, որոնք պնդում էին Կիւրեղի նշովքները նորոգել և նոր բան չաւելայցնել: Ժողովում կեղծեցին հին արձանադրութիւնը և հնարեցին մէկ նոր հաւատամք Կ. Պօլիս ժողովի անունով: Տուժարի ընթերցումը կասկած յարոյց և չընդունուեցաւ, որպէս Նեստորաւիտ գրութիւն: Կայսրականը սարսափեցրին կասկածալ եպիսկոպոսներին, հրամայելով առանձնապէս նոյա խելքի բերել: Սյնուհեակ Անատօլիոս ջանացաւ հին վարդապետութիւնը ներս սպրդել, բայց անյաջող: հռովմայ պատուիրակների սպառնալիքից վախեցած, յառաջ բերին արգէն պատրաստ մի այլ դաւանագիր: Ժողովը չկամեցաւ այդ դաւանագիրն ընդունել. հռովմականք դռնեցին որ ինքեանք ևս դաւանում են Կիւրեղի նման, իսկ երբ նոյանից պահանջեցին այդ հրապարակապէս ասելու, նոքա խոյս տուին: Սակայն դաւանագիրը ստորագրել տուին եպիսկոպոսներին առանձին առանձին թէ բռնութեամբ և թէ խոստումներով. ստորագրողք հազիւ թէ ժողովականաց չորրորդ մասը լինին: Տուժարն ևս կցուեցաւ դաւանագրին, ընդ նմին և Կիւրեղի նշովներն, որ հակասական է: Կայսրը հանդիսացաւ միահեծան քահանայապետ և վարդապետ հաւատոյ, իսկ Կ. Պօլիսը բարձրացաւ հակառակ Լէօի ամենայն բաղձանաց: Թէ ժողովի դործը, թէ նորա վարդապետութիւնն ապահովուեցան կայսրական սրով: Սարսափելի հալածանքներ յարոյց կայսրն, որ տւեց մինչև Բիւզանդիոյ անկումն. այդ ժամանակի ընթացքում Բիւզանդիոյ կայսրներից շատերը ջանացին խափանել այդ ժողովը, սակայն չյաջողեցաւ...

Ի վերջոյ եղբափակենք, գնելով այստեղ հռչակաւոր դաւանագէտ հարնակի խօսքերը.—«Խորտակուեցաւ, ասում է նա, արեւելեան եկեղեցու հաւատքը...: Բանին

Աստուծոյ քրիստոսաբանութեան կազմաձևը փշրուեցաւ. (Նեստորի) «երկու անձինք»-ն որոշապէս չնդգոյնուեցաւ... ոչ աստուածութիւնն է յինքն ձգել զմարդկութիւնն և ոչ մարդկութիւնն է աստուածութեան վեհութեան բարձրացուել, այլ պարզապէս անձի մէջ են, ըստ որում մարդկային և աստուածային բնութիւնք մի ջն որդաբար միանում են մէկ անհատի մէջ: Այդ ոչ մի երկիւղած հռոմ¹ որ Աթանասի և Կիւրեղի դպրոցն է գնացել, չէ կարող որպէս իրաւացի միջինն ճանաչել. այդ նոյն իսկ 433 թուի խառնաձեւը չէր. այդ մէկ ժխտումն էր քրիստոսաբանական բանաձեւն ըստ փրկչաբանութեան խիստ զարգացնելուն: Եւ հէնց այդ իսկ կաղ է: Եթէ մարդկութիւնը Քրիստոսի մէջ աստուածացած չէ, այլ նորա մէջ նորա մարդկութիւնը միայն անձի միջոցով կապակցուած է, ի՞նչ արդիւնք կարող է այդպիսի կապակցութիւնը մեզ համար ունենալ...: Մերկ, բացասական 4 որոշումները (անշփոթ, անբաժան և այլն) որոնցով ասուելու է ամենայն ինչ, հիմնովին մոլար են ըստ զգացմանց յունաց դասական աստուածաբանների: Դոքա զըրկուած են ջերմ, թանձրացեալ բովանդակութիւնից. դոքա այդ կամուրջն, որ հաւատացելոց հաւատն է, այդ կամուրջն որ ձգուած է երկնից յերկինս, դարձնում են մէկ զիծ, որ սղաղոյն է քան այն մագն, որի վրայով իսլամութեան խոստովանողք անդամ մի դրախտը գնալու յոյս ունին: Արդարեւ կարելի է ասել. քաղկեդոնականութիւնը պահեց միայն նուազագոյն (minimum) արեւելքի պատմական այն հասողութեան, որ կար Քրիստոսի անձի նկատմամբ, այնու՝ որ նա փրկադործութեան վարդապետութեան հետեւողութիւնք անհետացրեց, որով և սպառնացաւ աւետարանի Քրիստոսին լիովին զնչացնել: Իսկ հայերն, որոնք այդ դաւանանքն ընդունեցան, այդ չմտածեցին—բռնադատուելու թուլութիւնն ունեցան,—բայց եթէ

մտածած լինէին, թանգագոյն կլինէր այն վճարը, զոր նորա այդը համար վճարեցին. վասն զի մէկ աստուածաբանութիւն որ հիմնական հարցերում սոսկ բացասականի վրայ է յենում, ինքն ինքեան դատապարտում է: Անպատ է նաև ասել թէ ժողովը միայն խորհուրդը հաստատեց և այդու ծառայութիւն մատուց հռոմոնց եկեղեցու և աստուածաբանութեան շահերին: Ճշմարիտ խորհուրդն երկու բնութեանց էական միութեան մէջ է և եթ... իսկական խորհուրդը յետ մղուեցաւ, մէկ կեղծ խորհրդից...: Իսկ այն դրութիւնն, որ հիմակ ուղղադաւան պիտի համարուէր... մէկ անձն իրապէս երկու է դարձնում, ըստ որում և ուրանում է հին հաւատը¹:

1 Միքայէլ Մեծն պատմում է, որ Պետրոս եպիսկոպոս Գազացին զրեց Հայոց. «Ի Քաղկեդոն ուրացան զՔրիստոս, դուք պինդ կացէք ի հայրենի հաւատդ՝ որ շնորհեցաւ ձեզ ի Տեառնէ և աշխարհիդ ձեր. զի որպէս երբեմն սերմն մարդկութեանս այդուստ սփռեցաւ ընդ աշխարհ, նոյնպէս առ ձեզ պահեցաւ սերմն ուղղափառ հաւատդ. և ի ձէնք տարածելոց է ընդ բազումս: Ողջ լերուք յանստան վէմն Քրիստոս, որդեակք իմ»:

մար քաջապէս մեռան և յաղթապանձ սլացան նախնեաց
ս. զողբ:

Մազդէզն ընկճուեցաւ Հայաստանեայց եկեղեցու վե-
հօլթեան առաջ, թէպէտ և «անարին» և «անաստուածն»
Մարկիանոս, որպէս ասում է Եղեշէ, Հայոց անկումն էր
նիւթում: Անցաւոր թշնամիք կարէին այժմ կարճամտաց
և ինքնադրուժ ժամաբոյժներին լքութիւն պատճառել և
ի կորուստ մատնել, սակայն Հայաստանեայց եկեղեցու վե-
հօլթիւնն և Հայ ազգի փառքն յաւիտենականութեան
վրայ է Հիմնադրուած և նոցա պահակք են աղնիւ և
աստուածային հոգիք: Դարեր շարունակ պիտի փշրուէին
զարգարուն խեցեր, Հայաստանեայց եկեղեցու անշուք ժայ-
ռերին ընդհարուելով, և այդ ընդհարումն պիտի նորա
որդոց խելամուտ անէր օտարի խարդաւանաց և խաբէու-
թեանց: Ներսէս - Սահակեան դարոցն ուսոյց Հայաստանեայց
եկեղեցու գաւթում Հայկեան որդոց և պարզեց նոցա այն
ցաւերն, զորոնք կրեցին Բիւզանդի մախանքներից և ահա
Վահան Մամիկոնեան դրաւ իւր յոյսն իւր սրի վրայ,
լաւ ճանաչելով «զթուրութիւնն և զխաբէութիւնն Յու-
նաց» «թէ որպէս նախնեաց մերոց ուխտեցին երգմամբ և
ստեցին» (Փարպ. ԿԶ. 362). վասնորոյ ընկաւ Վարդան
արեան դաշտում և բարձրացաւ յաղթաբարձ ճապաղեաց
շեղջակոյտի վրայ՝ նորա զուգակիցն Վահան իւր սակա-
ւաձեռն քաջերով: Այդ երեսնամեայ պատերազմի շրջանը
կնքեց հրաշախօսն Յովհան Մանդակունի (469—479 տե-
ղակալ, 479+487) իւր ոսկեգործմ խօսքերով առ իւր
հօտն. «եկեղեցւոյ սիրիչք, առաքելոցն որդիք, Գրիստոսի
արեան գինք, մի՛ ծառայեցուցանէք զոգիս ձեր երկիւղի
մարդկան. տուք զկայսերն՝ կայսեր, և զԱստուծոյն՝ Աս-
տուծոյ: Յեկեղեցիս օրհնեցէք զԱստուած և զտէր յաղ-
բերացն Իսրայէլի: Ահա սիրեցէք զեկեղեցիս, և սիրեցայք
յեկեղեցւոյ. զթաղաւորս՝ քաղցրացոյց եկեղեցի, զգաղանս

ընտելացելոյց, զգայլս՝ գառինս արար, զքեզ պայծառա-
ցոյց, զթշնամիս ճշմարտութեան ամաչեցոյց» (Փար. 551):

Հայաստանեայց եկեղեցին Հանգիստ շունչ մի առաւ
և սկսաւ իւր պայծառութեան աշխատիլ: Արդէն երբ ս.
Սահակի մահից զինի Բ. Թարգմանիչք դարձան, որբ
նկատեցին ինքեանց, բայց չվհատուեցան հալածանաց մէջ.
ողբացին այն. «ո՛վ այսուհետեւ զմերս յարգեսցէ զու-
սումն, ո՛վ ուրախացի ընդ առաջադիմութիւն աշակեր-
տիս, ո՛վ զհայրականն բարբառեսցի զուարճութիւն, մա-
սամբ յաղթահարեալ յորդոցս». սակայն առայժմեայ էր
այս ողբն և պարտաւորացումն զործունէութեան, առ որ
և քաջախիւրում էին խրախոյս ձայնն ի ներքուստ լսելով.
«բայց զօհութիւն զարգարողին զնոսա, Աստուծոյ հոգ-
ւոյն. զի թէպէտ և մարմնով Հրաժարեցին ի մէնջ, այլ
իմաստութեամբ հոգւոյն առ մեզ են: Թէպէտ և քաջ սեր-
մանողքն ննջեցին, այլ սերմանեալն ի նոցանէ ինքնին
բերէ զպտուղն ըստ բանին Տեառն մերոյ Յիսուսի: Թէ-
պէտ և ի տեսութեանց մերոց անջատացան, այլ անտրոհ
աղօթիւքն առ մեզ են» (Խոր. III, ԿԲ. և Կարինեանի
ուղղադր.): Նոցա նմանիլ, նոցա շաւղով ընթանալն էր
իւրեանց երախտադիտութիւնն և սփոփանքն: Գրչով խոր-
տակեց սուրբ ամօլ իւր ահեղագոյն թշնամոյն և ահա
սոքա ևս գրչով պիտի զլորէին թշնամու դիտումները՝
դէպի մահուան խորխորատը վարելով: Եւ ահա ժամանակի
հերձուածք ու հերիտիկոսութիւնք հրապարակական աղ-
բիւսի վրայ նետուեցան Մամբրէի, Մովսէսի, Դաւիթ Ան-
յաղթի, Եղեշէի, Եգնիկի և այլոց երկաթէ թիաղներով:
Ճշմարտութեան ուսուցումն—այս էր Ե. դարու իմաս-
տուն վարդապետաց ջանքն ու ճիգը. ժողովրդին ճանա-
չեցնել Հայաստանեայց եկեղեցու վարդապետութեան էու-
թիւնը հակընդդէմ ամենայն մոլորութեան, այս էր նոցա
սրբազան խնդիրը, փան զի Հայն անպատճառ պիտի սիրէ

իւր ազգն ու եկեղեցին, եթէ ճանաչէ նոցա ճշմարտապէս: Աւանիկ քաջազրիչն եղնիկ արշաւում է մինչև թշնամու սիրան՝ եղծելով խաւարային աղանդները: Ահա և Գիւտ (459 — 479) «յուսաւորապէս ուսուցանէր բոլորն՝ դակ ժողովուրդ. որոյ բանք իւր՝ նման յորդառատ անձ-րեւի զամենայն լսողի ծաղկեցուցեալ պաղաքներէր զոգիս» (Փարպ. ԿԲ.): Աւանիկ և Անյաղթն Դաւիթ փառաբա-նում է խաչն ու խաչեցեալն ըստ հրամանին այդ վեհա-խրոստ հայրապետին «ղե բարձրի հերետոտաց հերձուածն, և խեցցի յազարակաց փուշք, և որոմն սատանայական սերմանց, որ ի մարդ յուսան և ոչ յԱստուած»: Ահա և մատթեն եղիշէ, վերաբանելով Քրիստոսի մարդեղութ-թիւնը պատմական ճակարի մէջ, տապալում է հակառա-կորդաց երկաբանութիւնը, շեշտելով. «յարութիւն էր մար-դոյ և Աստուծոյ. մարդոյ ըստ բնութեան, Աստուծոյ ըստ տարաբնութեան. և երկոցունց միացելոյ՝ ոչ ևս այնուհետև էրկու թուին, այլ միական դոյականին» (Ճառք. 306): Աստ գեղազրոյցն Մամբրէ անձրեւում է իւր շանթերը հակառակորդաց վրայ և ոգևորուած իւր վարդապետութեան ճշմարտութեամբ, գոչում է առ Նես-տոր և առ նորա աշակերտն քաղկեդոնական. «ամաչեալ Թէոփորիտոն, մի՛ ամբառնար զաչսդ յերկինս, Նեստորիտո, քանզի կոյր աչօք էք ի միաբանութենէ ա. երրորդու-թեանն. վասն կորստեան ձերոյ միաբանեցէք պատմել զա-մօթալից վարդապետութիւն: Ոմն, ասեն, կարդայ՝ և ոմն լսէ. ոմն աղաչէ՝ և ոմն աղաչի. ոմն խանդաղատի, և զոմն ի խանդաղատանս ածէ...» (Ճառք. 50.): Բայց մեր հրա-շաբանը գնում է և իւր դատակնիքն արեւմտեան բոլոր խռովութեանց վրայ, վերաձայնելով. «ընդ անբաւելի մե-ղօք անկեալ այնորիկ են՝ որք յանբաժանելի բնութիւն բաժինս արկանեն. իբրև անդ ոչ են ձեռնհաս առնել խռովութիւն, ինքեանք յանձինս իւրեանց խռովեալ տաղ-

նապին, ի մարդկանէ հայհոյին և յԱստուծոյ դատապար-տին և ջնջին ի դպրութենէ կենաց» (51. 71.): Անդ ալ-դային և աստուծային դործունէութեան մէջ լեզուի և գրչի աշխատանքից դադար չառնելով հանգերձ, պայքա-րատենչն Մովսէս Խորենացի՝ արածով չէ շատանում և ասպարիղի կարօտով ողբում է. «այժմ մարտք ի ներ-քուստ և արհաւիրք արտաքուստ. արհաւիրք ի հեթա-նոսաց և մարտք ի հերձուածողաց, և խորհրդականն չէ ի միջի՝ որ խրատէր և յարդարէր ի պատեւրազմ»:

Բայց հերիք. չերկարաբանենք. սակայն յիշելով պի-տի յիշել թարգմանչաց դուլիս դործոյն, որպէս համայ-նական աշխատութիւն՝ այն բաղմամբատակ դրուածքն, որ դարեր շարունակ հայոց վարդապետաց ջատագովական սեղանի զօրդն է կազմել. դրութիւն մի, որի մէջ ջան-քով ժողովուած են քրիստոնէական եկեղեցեաց առաքե-լական հայրերի խօսքերն ի հաստատութիւն հայաստա-նեայց եկեղեցու հաւատաց առանձական խնդիրների—«վիա-յութիւնք վասն ուղղափառ հաւատոց» կամ պարզապէս «գիրք վկայութեանց»¹, որից յարաժամ օգտուել են հայոց եկեղեցականք կոռուբանական յաղթական հանդիսում:

Եւ ի՞նչ սկզբունքով էին առաջնորդում այս մե-ծաշան գործոց նուիրեալ անմահ թարգմանիչք և նոցա փառակից ժառանգները: Ինքեանք իսկ թող պատասխա-նեն: Եթէ մի կողմից հիմնաքար է եղել քրիստոնէական ազատամտութեան մի դադափար՝ «ընչ պէտք են խընդ-րել և բանակոխել լինել. հաւատալն է օգտակար և պաշ-տելն և երկրպագել լուութեամբ.» միւս կողմից զգացել են բարոյական կենսազին պարտիք մի՝ ճշմարտութեան ամբութեան աշխատիլ, որպէս ասում էին առ հակառա-

¹ Մատենադարան ս. էջմիածնի № 1945. երկամաղիր - մագա-ղաթ: Օրինակը առ J. B. C. Pitra, Anal. Sacra. P. IV.

կորդք՝ «Եթէ զցանկ հարցն ոչ էիք պատառեալ և բաժանեալ զմի Տէրն՝ և զՔրիստոս և զԱստուած ի զանազանութիւնս՝ ոչ աշխատութեամբ ընդդէմ ամբողջութիւն ցանկոյ և փականս պիտոյ էր դնել. զի և վասն ախտից դեղք» (Ասող. III, ԻԳ.): Այդ անմատչելի փականքներով և տոչորիչ տեղերով հարուստ էր Հայաստանեայց եկեղեցին և պատրաստ՝ հիմն ի վեր տապալելու թշնամու հոգեկորուստ մոլորութիւնք և ախտերը:

Հայոց այս քաջարի գործունէութիւնն օրէցօր զօրանում էր, քանի աճում էր թշնամու խարդաւանանքը: Ե. դարու Բ. կիսում Հայաստանը լիապէս պաշարուած էր հերձուածողներով. մէկ՝ Եդեսիայումն էր նեստորականութիւնն եռում նեստորի մոլի աշակերտ Իբասի (+ 457) ուսուցմամբ, որ Քաղկ. ժողովում արգարացաւ և վերստին իւր վիճակն ստացաւ իբրեւ ջերմ քաղկեդոնական. մէկ՝ բաղմիցս յիշուած՝ հռչակաւոր Թէոդորէան էր, հաստատուելով ի Կիւրոս Եփրատի վրայ, իւր եռանդուն դպրոցով խռովութեան կրակը վառ պահում (+ 457). մէկ՝ Մծբինի կատաղի եպիսկոպոսն Բարսումա (435 + 489) արիւնքոռուշտ մաքառմամբ հնձում էր Պարսից տէրութեան, մանաւանդ ասորի քրիստոնէից, և նոյն իսկ Հայաստանի հեռաւոր անկիւններին սպառնում: Եւ ի՞նչ էր դոցա գործունէութիւնը: Ապականել ամբողջ արեւելքն և, որպէս գրում է ականատեսն Յակոբ Սրճեցին շուրջ 515 (+ 521), 45 տարի շարունակ նիւթում էին այդ մախողք, թարգմանելով երկրաբանութեան հիմնադիր Դիոգորի (+ 394) գրուածները խաղաղ ժողովրդի մէջ խառնակութիւն ձգելու համար: Դիոգոր, Թէոդորոս Մոպսուէստացի (+ 428) և նեստոր յարաժամ նիւթ էին տալիս թէ Բարսումայի նեստորապաշտ դպրոցին և թէ Թէոդորէանի և Իբասի քաղկեդոնական ձեմարանին, Անտիոքայ անընդհատ հոսանքի տակ աճելով: Չնայելով որ

Հայ իշխանաց սայրասուր թրերը պաշտպան էին թէ Մաղղեղանց և թէ դոցա յարձակմանց դէմ, այնու հանդիւժ այլ էր ժամանակն և պահանջը մեծ: Ժողովուրդը սոսկում էր օտար վարդապետութեան դիմաց և կոսկածանօք էր նայում նոյն իսկ առ այն վարդապետք, որոնք արեւմուտքում էին ուսել: Բիւզանդ տարուբերում էր. մերթ ընկնում էր Քաղկեդոն և մերթ բարձրանում, մերթ նդովում էր ի հռչակս աշխարհի և մերթ օրհնաբանում արեւմուտքի անկեանց մէջ: Աղեքսանդրիան - Կապադովկիան հռչակաւոր դպրոցն, որի հաւատարիմ պահակներ էին Կոպտերն, Հայք և Ասորիք, սարսեցնում էր կայսրներին: Հալածուեցան Կոպտերը, հալածուեցան Ասորիք, Հայք ապահով էին քաղաքականապէս և շուտով իւրեանց կազդուրիչ ձայնը լսեցրին հալածուող եղբայրք:

Երբ մոզերը վառուեցան և Յովհան Մանդակունու օրհնութիւնն իջաւ Հայոց վրայ, պատերազմի համար ապրող և արեան նախճիրի վրայ, զինուորաց շարքում կաքաւող այդ ս. Հայրապետին հետեցաւ քաջաբազուն Բաբէկն (487 + 492), որ իսկոյն արծուի աչքերով դիտեց Հայաստանի շուրջն և վճռեց ճշմարտութեան ձայնն «ի վերայ լերինն բարձու հռչակել, լսողներին խրախուսել և խուլերին լսեցնել: 488-ին գումարեց Վաղարշապատի ս. ժողովն Աղուանից Շուփհաղեշէ և Վրաց Գաբրիէլ կաթողիկոսաց աջակցութեամբ, եղծեց ու զեղծեց քաղկեդոնականաց վարդապետութիւնը, խստիւ հրամայեց բոլոր ժողովրդին ոչ մի հաղորդակցութիւն չունենալ նոցա հետ՝ ոչ բարեկամութիւն անել և ոչ աղօթել. «բայց միայն գնել ինչ և կամ գնոց տալ՝ որպէս ընդ հրէից:» Երեք երկրների բաղմաթիւ եպիսկոպոսք ստորագրութեամբ և հրդմամբ պարտաւորուեցան հաստատ ֆեալ յաւիտեան այդ ուխտին, ըստ որում այդ ուխտագրութիւնը պահւում էր Հայոց Վեհաբանում ի յիշատակ այդ սխրագոր-

ծութեան (Ուխ. 80. 86. 136. Մովս. Կաղանկ. II, 10 է.):
Ըստ երեւոյթին աստ որոշեցին «որ խաչեցարն» աւելաց-
նել սրբասացութեան ի հաստատութիւն իւրեանց հա-
ւատոց¹:

Հարկաւ այս մեծ գործ էր և անհրաժեշտ էթէ ժա-
մանակի իրերի վեճակն ու հետեող պատմութիւնն ի նկատ
առնենք: Աստուածային ճշմարտութիւն է, որ կրօնական
իրերում անհնար է անխստապահանջ կամ զինող լինել:
Աստուածային են հաւատալիք ու եկեղեցական անօրի-
նութիւնք, աստուածային-անանցական պիտի լինին, վասն-
որոյ և աստուածային արթնութեամբ պիտի պահպանուին
և յարգուին, ապա թէ ոչ կկորցնեն իւրեանց էութիւնն
և կարեւորութիւնն: Այդ է պատճառն, որ չայք ոչ մի
զոհաբերութիւնից չեն խուսափել, էթէ բանը հաւատա-
լեաց և եկեղեցուն է վերաբերել, որոնց զրկում կրթուել՝
անուել՝ պաշտպանուել են: Նոքա հասուն խստութեամբ
են վարուել ոչ միայն ամենամեծ, այլ նոյն իսկ արտա-
քուստ աննշան երեցող խնդիրներում, զի եկեղեցական
հարցերում մեծ և փոքրի, ծանր ու թեթեւի խտրութիւն
չէ եղել և չկարէ լինել: Սակայն Վաղարշապատի ս. Ժո-
ղովք Հիմնական մի խնդրի հետ գործ ունէր, որ կազմում
է քրիստոնէութեան ուղեղն ու ծուծն, առանց որի ճշ-
մարտութեան քրիստոնեան դադարում է քրիստոնեայ լինե-
լուց և որի առաքելական անփոփոխ դաւանութեամբ
մարդս փրկուիլ կարէ: Ծշմարիտ է, չայաստանեայց եկե-
ղեցին ժառանգական ազատամտութեամբ քարոզող է իւր
սկզբունքի՝ թէ ամենայն ազգ կարէ փրկուիլ, որպէս ու-
ղում է, սակայն բնաւ խոյս չէ տուել վատաբար իւր
պարտաւորութիւնից՝ իւր հաւատարիմ որոյց քարոզե-
լու՝ որ չայն փրկուելու է ս. Գրիգորի, ս. Ռատակէսի,

¹ Տես, Վարդ ս. Սարգիս. Գլ. 32 (առ Կոտեղերիոսի):

ս. Վրթանէսի, ս. Յուսիկի, ս. Ներսէսի, ս. Սահակի և
նոցա անմահ ժառանգների հետ, նոցա հաւատալիքն իսկ
լաւարի ինքնազիտատութեամբ դաւանելով, այս է եղել
չայոց 16,00 ամեայ սրբագործութեամբ սկզբունքն, որ պիտի
պատմութեամբ մեզ ներկայնայ:

Պահ մի պարզենք այդ խնդիրը: Արդէն տեսել ենք
որ չայոց հակառակորդք քարոզել էին սխեւ ի Քրիստոս
երկու բնութիւն ի մի անձն, երկու կամք և երկու ներ-
գործութիւն: Մէկ է անձնաւորութիւնն, այսինք մէկ է
Յիսուս Քրիստոս՝ միջնորդն Աստուծոյ և մարդկան, սա-
սայն երկու են նորա կամքերն, մէկն աստուածային բնու-
թեան և միւսն մարդկային բնութեան, երկու են նաեւ
ներգործութիւնք, մէկ աստուածային բնութիւնից և միւսն
մարդկայինից. ըստ որում հրաշք է գործում Քրիստոսի
աստուածային բնութիւնն ու կամքն, իսկ քաղցում է,
ծարաւում է, թքւում, անարգւում է նորա մարդկային
բնութիւնը. կենդանի է մնում և յառնում նորա աստ-
ուածային բնութիւնն, իսկ չարչարւում է, խաչւում է,
մեռնում է, թաղւում է նորա մարդկային բնութիւնը:
Ուրեմն գործողք տարբեր են և երկու են, միայն թէ
աստուածային բնութիւնն, որպէս հզօրագոյնն՝ իշխում է
մարդկայինին, որպէս տկարագոյնին՝ վրայ: Եւ քանի որ
մէկ անձն է Քրիստոս, մէկ Քրիստոս Յիսուս է, այդ պատ-
ճառով առում է թէ Քրիստոս հրաշք գործեց, Քրիս-
տոս Աստուած է, Քրիստոս մարդ է, Քրիստոս մեռաւ,
Քրիստոս չարչարուեցաւ և այլն, ըստ որում ոչ թէ Քրիս-
տոս Աստուածն է չարչարւում, խաչւում, թաղւում, մեռ-
նում, այլ Քրիստոս մարդը. նաեւ ոչ թէ Քրիստոս մարդն
է հրաշք գործում, բժշկում, յառնում, այլ Քրիստոս
Աստուածը, միայն թէ այդ աստուածութիւնն և մարդ-
կութիւնն կապակցեալ մէկ անձնաւորութիւն են կազ-
մում: Ընդ սմին երկու բնութիւնք մնում են Քրիստոսի

անձի մէջ անշփոթ և անբաժան: Այսպէս են դաւանում Հայոց Հակառակորդք:

Այժմ Հետեաբանենք տեսնենք, ի՞նչ է դուրս գալիս:

1. Եթէ իւրաքանչիւր բնութիւն կամեցող ներգործող է ըստ ինքեան, ուրեմն անձնաւորութիւն է, զի անանձնաւոր բնութիւնը չէ կարող գործել. ուստի և երկու անձն կայ ի Քրիստոս. որ չարաչար նետորականութիւն է:

2. Բանն Աստուած՝ այսինքն աստուածութեան մի անձնաւորութիւնը՝ մարդացաւ, անփոփոխ մնալով: Եթէ Քրիստոսի մարդկային բնութիւնն անձնաւորութիւն չէ, ուրեմն Քրիստոս անկատար մարդկութիւն ունի: Ուր և Հին Հերետիկոսկութիւն է:

3. Եթէ մարդկային բնութիւնն անձնաւորութիւն է, պարզ է որ կամ պիտի սուղուէր աստուածութեան մէջ, որ եւտիքականութիւն է. կամ պիտի յարակցուէր նորա Հետ մէկ երրորդ անձնաւորութեան մէջ, ուրեմն Քրիստոս երեք անձնաւորութիւն ունի, որ կլինի պսակաւոր նետորականութիւն:

4. Եթէ Քրիստոսի անձնաւորութիւնն աստուածային է, որպէս այժմ ասում են, որ 2-դ կէտի լրացուցիչ Հետեւութիւնն է, ուրեմն մարդկութիւնը սուղուել է նորա մէջ և սոսկ աստուածութիւնը չարչարուել է խաչի վրայ. այս ևս պսակաւոր եւտիքականութիւն է:

5. Հոսկ Հապա, աստուածային բնութիւնն ոչ մի փոփոխութեան չէ ենթարկել զմարդկայինն, այլ զայն ծառայեցնում է ինքեան, որպէս զմեքենայ: Այդպիսով Քրիստոսի անձն ոչ թէ միութիւն իմն է, այլ երկու տարրոշ բնութեանց կապակցութիւն: Բանն Աստուած չէ իւրացնում մարդկային բնութիւնն և իւր զգայարանը դարձնում, այլ իւրաքանչիւր բնութիւն մտնում է յինքեան, պահելով իւր գոյակերպութիւնը: Աստուածութիւնն յինքն չէ ձգել զմարդկութիւնն և մարդկութիւնը

չէ վերամբարձել աստուածային բարձրութեան, այլ երկուքն ևս պարզապէս մնացել են Քրիստոսի անձնաւորութեան մէջ, այսինքն՝ աստուածային և մարդկային բնութիւնք կապակցուել են միջնորդով՝ Քրիստոս անհատի մէջ: Այս այսպէս լինելով և վերեւի Հետեւութիւնք ճշմարտելով, ձգում է այդպէս Հաւատացողին զանազան տատամսումների մէջ և լքեցնում: Եթէ Քրիստոս երկու բնութիւն ունի, և չարչարուողն, խաչուողը, մեռնողը նորա մարդկային բնութիւնն է, իսկ Հրաշագործողը, փառաւորողը, յառնողը նորա աստուածային բնութիւնն է, ուր է մնում այլ ևս Քրիստոսի մեծագործութիւնն. ուր է մնում նորա աստուածային զթութիւնն առ մարդիկ: Զիջաւ Աստուած և չնոնարհուեցաւ, ուրեմն չբարձրացրեց մեզ. չմարդացաւ Աստուած և մեզանից մինը չեղաւ, ուրեմն չաստուածացրեց մեզ. չմիացաւ Աստուած մարդուն Հետ էապէս և երկինք չտարաւ նորան, ուրեմն չփրկեց մեզ: Եթէ նա չմարդացաւ և որպէս ճշմարիտ և միազոյ աստուածամարդ չարչարանք և մահ յանձն չառաւ, այլ ևս ի՞նչ մեծ բան է, եթէ մարդ մի չարչարուեցաւ և զհոգեցաւ իւր զաղափարի Համար, որպէս Պողոս, Յովհաննէս, Բարդուղիմէոս և այլն. մի՞թէ սոսկական մարդու մահը կարէ աղաւթել իւր նմանեաց. եթէ այդպէս է, ուրեմն ամենայն նահատակ պիտի պաշտուի, որպէս վերկիչ և ամենայն մարդ կարէ Փրկիչ-Քրիստոս դառնալ: Իսկ եթէ մարդկային ինքնազոյ բնութիւն մի ծառայել է աստուածային տնօրինութեան իբրեւ մեքենայ՝ Յիսուս անհատի մէջ, ուրեմն աննպատակ էր և խաղ բանին Աստուծոյ աշխարհադրող մարդանալը, վասնորոյ և մարդադաւան են, ոյք Յիսուսի մէջ մարդկային ինքնազոյ բնութիւն մի երկրպագում են:

Բայց տակաւին այլ է վարդապետում Հայաստանեայց ս. եկեղեցին ի սկզբանէ մինչև ցայսօր: Նա ուսու-

Հայ. եկեղ. և Բիւզ. Ժողով. պար.

ցանում է «անճառ միութիւն ի Քրիստոս», այսինքն ըստ ամենայնի միութիւն՝ մի բնութիւն, մի կամք, մի ներգործութիւն, մի անձն, մի դէմք: Թէ հայոց հաւատամբն և թէ հայոց եկեղեցու ս. հայրերն, այն է մինչև Ե. դարու վերջն, որպէս տեսանք ևս, այդ են քարոզում: Նոցա են յենում հաւատարմութեամբ և մնացեալ դարերի հայոց հայրապետներն, որպէս պիտի տեսնենք:

Բայց յառաջաբերենք քանի մի վկայութիւնք ի լրումն վերնոց: Հայաստանեայց եկեղեցու առաքելական հայրն ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ ասում է. «Զի որ ի մարմինն հաւատացին՝ ծանոյց նոցա զաստուածութիւնն իւր. և որք ի մարմնոյն զթեյին, ուրացան զբնութիւն նորա: Քանզի միտցաւ ի մարմնի բնութեամբ, և խառնեաց զմարմինն ընդ իւր աստուածութիւնն» (Ագաթ. Լէ. տես. և ԼԹ. Խ. ԿԱ. չԶ. չԵ.):

«Այլ և ինքն իսկ Տէրն փառաց որ ամենայն զօրութեանց և զօրաց արարիչ է և պարզելիչ, յորժամ կամեցաւ ցուցանել զաներևոյթ սէր իւր առ ազգս մարդկան, որ չարչարելին էր և վշտառին, որ աշխատելին էր. և նովին հօգւով միաւորեալ առ Աստուած բանն՝ մտաւորն և բանաւորն, խառնեալ ի մարմին ըստ աւետարանական Բանին, զի «Բանն մարմին եղև և բնակեաց ի մեզ...» «Զգեցաւ զնոյն մարմին և զհօգի, և խառնեաց ընդ աստուածութիւն իւր յազգս անբաւ սիրոյն իւրոյ, և զամենայն կիրս մարդկայինս կրեաց բայ ի մեղաց» (Յաճախ. էջ. 147. 190. տես. և 148. 16.):

Ս. Գ. Լուսաւորչի ասածներին յար և նման երգում է հայաստանեայց եկեղեցում, Մովս. Խոր. շարականի մէջ. «Ծնար ի կուսէ անճառ միութիւն, անբաժանելի և միշտ գոյով ոչ մեկնեցար ի հայրական ծոցոյ» (Կան. ծն. Քսի. առուր.):

Առօրեայ խոստովանութեան մէջ ևս ամենայն հայ

կրկնում է. «Եղև Աստուածն կատարեալ՝ մարդ կատարեալ. հօգւով և մտօք և մարմնով. մի անձն, մի դէմ և միաւորեալ մի բնութիւն» (Ժամագիրք.):

449 Թուի Արտաշատի եպիսկոպոսական ս. Ժողովը գրում է. «Եւ որ արար զաշխարհս, նոյն եկն և ծնաւ ի ս. կուսէն...: Էր Աստուած ճշմարտիւ, և եղև մարդ ճշմարտիւ. ոչ ի լինելն մարդ՝ կորոյս զաստուածութիւնն, և ոչ ի կալ մնալ Աստուած՝ աղաւաղեաց զմարդկութիւնն. այլ նոյն և մի: Այլ քանզի ոչ կարէաք տեսանել զանտեսանելին և մերձենալ յանմերձենալին, եկն եմուտ ընդ մերով մարդկութեամբս, զի և մեր մտցուք ընդ նորա աստուածութեամբն: Ոչ անարգանս ինչ համարեցաւ զգնուել զիւր ստեղծուած մարմինս, այլ մեծարեաց իբրև զաստուածաստեղծ զիւր զօրծ: Ոչ առ սակաւ սակաւ շնորհեաց ինչ սմա զանմահութեան պատիւն, իբրև զանմարմին Հրեշտակաց, այլ միանգամայն զբոլոր բնութիւնն մարմնով՝ շնչով և հօգւով զգեցաւ, և միաբանեաց ընդ աստուածութեանն. միութիւն, և ոչ երկուութիւն. և այսուհետև մի դիտեմք զաստուածութիւնն. որ յառաջ էր քան զաշխարհս, նոյն և այսօր» (Եղիշէ. 64—65):

Պէտքից աւելի եղան այս Հիմնական պիտառութիւնք. ամփոփենք հայաստանեայց եկեղեցու վարդապետութիւնը Քրիստոսի բնութեան վրայ: Բանն Աստուած իջնելով կոյսի արգանդը, թանձրացաւ, մարմնացաւ, մարդացաւ և ծնաւ աստուածամարդ, այսինքն՝ Աստուած կատարեալ, նոյն ինքն՝ մարդ կատարեալ, ըստ որում և խոստովանում ենք ի Քրիստոս, մի աստուածամարդկային բնութիւն, մի աստուածամարդկային ազատ կամք: Աստուածամարդկային բնութիւն է այն, որ յերկուց է, յորում կայ որ ինչ աստուածային է, կայ որ ինչ մարդկային է. դոցա ոչ մէկի վրայ իրապէս չկարէ առանձինն խօսք լի-

ներ, այլ խօսեալ է այդ միաւորութեան վրայ: Ընդ նմին բանն Աստուած մարդանալով, չայլայլուեցաւ, այլ «զոր էրն՝ ոչ ի բաց թողլով, եղև՝ զոր ոչն էր:» Բանն Աստուած իջնելով ի մարդկութիւն, չփախուեցաւ, զի նա անբովանդակելի է. չանարգուեցաւ, այլ «մնալով ի բարձրութեան, զտաւ նոյն ինքն ի խոնարհութեան»: Բայց քանի որ Քրիստոս ներկայանում է իւր զործունէութեամբ երբեմն որպէս կատարեալ մարդ և երբեմն որպէս կատարեալ Աստուած, ուստի նա կատարեալ մարդ է և միանգամայն կատարեալ Աստուած: Զորօր. հրացիալ երկաթը սոսկ հուր չէ, այլ երկաթ է, ըստ որում և լոկ երկաթ չէ. հուրն և երկաթն ոչ որոշուում են իրարից և ոչ շփոթուում են իրար հետ. ոչ հուր է իւր յատկութիւնն երկաթին տալիս, ինքն զոկուելով, և ոչ երկաթն է իւր յատկութիւնը հրին տալիս, ինքն սպառուելով, այլ երկուքն էլ մնում են միասին միաւորուած հրերկաթի մէջ: Հուրը կերպաւորում է զերկաթը և երկաթը տեսակաւորում է զհուրն: Գործն ևս ոչ սոսկ մէկինն է, այլ միաւորութեանն, որ և ծեծուողն է՝ և ոչ թէ հուրն, որ անշօշափելի է. միայն թէ հուրը մաքրում է զտում երկաթը ժանգից և աղնուտոյնում:

Նմանապէս և Քրիստոս. նորա աստուածամարդկային բնութիւնն է զործող. նա եթէ ուզում է, զգալապէս յառաջ է քաշում իւր մարդկութիւնն, իսկ եթէ ոչ, յետ է քաշում դոյն իւր աստուածութեան տեղի տալիս, մինչ զործն պատկանում է ոչ Բանին պարզապէս և ոչ մարդկային բնութեան սոսկապէս, այլ միաւորութեան: Նոյն այդ աստուածամարդը քաղցեցաւ, ծարաւեցաւ, հրաշագործեց, բուժեց, չարչարուեցաւ, խաչուեցաւ, մեռաւ, յարեաւ: Խաչուեցաւ, մեռաւ որպէս մարդ, զի այդ մարդուն է յատուկ, ըստ որում Աստուած անչարչարելի է. իսկ հրաշագործեց, յարեաւ իւր կամքով, որպէս Աստուած,

զի այդ Աստուծոյ է միայն կարելի: Մեռաւ որպէս մարդ իւր հոգին փշելով, սակայն նա կենդանի էր, որպէս Աստուած: Ինքն անչարչարելի էր, բայց զթութեամբ բազմաչարչարելի եղաւ:

Եւ ինչո՞ւ այսպէս: Զի նա եկաւ մեզ փրկելու համար. մարդն մեղսագործ էր. Աղամայ անհնազանդութիւնը բաժանել էր մարդուն Աստուածանից և զժողովի որդի դարձրել. եկաւ բանն Աստուած, իջաւ յանարգութիւն, բռնեց մոլորեալ մարդուն, զրկեց, սղջագուրեց, միացաւ նորա հետ և Աստուած մնալով՝ մարդ եղաւ, ապակաւորեալ մարմինն անապականացրեց և որպէս մարդ ապրելով, ապրեցաւ որպէս Աստուած, ազատ մեղքերից և «սկամայ և անգոսնելի» կրքերից: Տուաւ զինքն մարդու փրկութեան համար, ըստ որում կրեց ամենայն չարչարանք, որի սկիզբն էր իւր մարդանալը. խաչուեցաւ և մեռաւ մեզ համար և յառնելով որպէս աստուածամարդ՝ բարձրացաւ իւր վեհութեան, յորում միշտ էր, որպէս Աստուած: Իսկապէս միանալով մարդուն հետ, եղաւ ճշմարիտ միջնորդ, որով վերստին միացանք Աստուծոյ հետ: Ինքն Աստուծոյ որդի էր ծննդեամբ, մենք Աստուծոյ որդիք դարձանք՝ որդեգրութեամբ: Ինքն իջաւ յանարգութիւն մարդկային բնութեան հետ միանալով, մենք ևս բարձրացանք նորա շնորհեալ համարձակութեամբ առ աստուածութիւնն ճախրելով: Ինքն էապէս անչարչարելի, սակայն ի սէր իւր որդոց իբրեւ մարդ չարչարուեցաւ, մնալով անչարչարելի: Ինքն չարչարուելու պէտք չունէր, բայց կրեց մեր չարչարանքն մեր թուլութեամբ և կամքով, ըստ որում և իրաւապէս փրկեց մեզ՝ ըստ մեզ՝ մեր դատապարտութեան մշտական չարչարանքից: Ինքն իջաւ յերկիր և մենք տարուեցանք յերկինս: Ինքն անմահ է և մեռաւ, մենք մեռեալ էինք և անմահացանք: Ինքն Աստուած է և մարդացաւ, մենք մարդ էինք՝ աստ-

ուածացանք: Ընդ սմին աստուածային զթուփիւնն ան-
չափ է. մենք այս անցաւոր երկրում, սակայն ջրով ի
հոգին սուրբ սրբուելով, Քրիստոսի շաւղով ընթանալով,
շնորհօքն նորա, իւր մարմնոյ և արեան հաղորդուելով,
նորա ճշմարիտ համայնքում ապրելով, որին պարգեւել է
ս. հոգու ներկայութիւնը, մեր պատկերն անարդող մեղ-
քերից զղջալով և հեռանալով, քրիստոսաբար մեր եղ-
բարց հետ վարուելով, ենք և կլինենք երկնքում, որպէս
աստուածամարդն Քրիստոս Աստուած երկնքումն է:

Ը.

«Մտերիմ և քաջասիրտ հաւատով զա-
նարժան իրս հալածել և արժանաւոր
օգտիւր զշահան ժողովել, ուստի անուն
քաջութեան և պարծանաց լերկրի Թո-
ղուլ:»

ԳՐ. ԼՈՒՍԱՆՈՐԻՁ.

Լաւ ըմբռնելով հայաստանեայց եկեղեցու այդ խընդ-
րի մեծութիւն, կղզանք նորա հռչակաւոր նահատակների
մեծափառութիւնն, որով անմահացան հայրապետք, ան-
բաժան իւրեանց եպիսկոպոսներից, վարդապետներից, իշ-
խաններից և ամենայն ժողովողականներից: Այդ ուխտ էր
համօրէն, ուխտ էր ազգային, բայց և համաշխարհային,
զից յոք իւրեանց հետ չէին, հակառակ էին, յոք հակառակ
չէին, իւրեանց հետ էին լինելու: Երեք ազգերի այս մե-
ծագործութեան ձայնը հասաւ Ասորոց, որոնք Բարսու-
մայի անօրէնութիւնների զիմաց սատար և սփոփանք
հայցեցին Քրիստափոր Ա-ից (515—?), յիշեցնելով առա-
քելական խօսքը՝ «զուք որ կարող էք, զակարութիւն ար-
կարացն բարձէք», ըստ որում և հայոց կաթողիկոսն,
որին պատմիչը փիլիսոփայ է կոչում, թղթեր գրեց և
քաջալերեց (Թովմ. Արժ. II, բ. Միք. Մեծ. 313.), բայց
Ներսէս Բ. Աշտարակեցու (545—556) օրով Ասորիք
կրկին օգնութիւն հայցեցին հայոց աթոռից: Թէ ինչպիսի
ջերմեռանդութեամբ էին վերաբերում առ այդ առաքե-
լական ս. աթոռն, երևում է թղթերի հասցէից, որ է

այս. «լաւաց, ճշմարտից և աստուածասիրաց հովուաց արդարոց և հարանց հովեորաց, որ էք լոյս աշխարհի և սիւնք հաւատոյ. քարոզիչք արդարութեան և աշակերտք առաքելոց, ընկերք սրբոց և բարեկամք արդարոց, սիրելիք Քրիստոսի և պահապանք խաչին նորա, Տէր ներսէս...» Նոքա բաղմամբիւ ստորագրութիւններով նկարագրելին ուղղափառութեան համար իւրեանց կրած նեղութիւնք, ապաւինելով չայոց «յեա Աստուծոյ»: Ուղարկելին և Սարեբայ վանքի երէց Աբդիսոյին, եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն խնդրելով: Ներսէս Բ. հրաւիրեց 551-ի Դէնայ մեծ ժողովն՝ Մովսէս Խորենացու հռչակաւոր աշակերտ Պետրոս Սիւնեաց միտրապօլաի, Մամիկոնեանց Աբրահամ եպիսկոպոսի յաջորդ Ներշապուհի և նորընծայ «Ասորոց ուղղափառաց եպիսկոպոսի» հետ, բաղմամբիւ եպիսկոպոսաց և իշխանաց միաձայնութեամբ ջրեց ու մրեց թշնամեաց վարդապետութիւնք. նգովեցին Քաղկեդոնն և երկու բնութիւն ասողներին և հաստատեցին «մի բնութիւն բանին մարմնացելոյ.» ընդ նմին և եպիսկոպոսաց և իշխանաց «տանուտէրաց և աղատաց և համօրէն ժողովրդականաց» ստորագրութեամբ ուխտեցին՝ ամենայն ոյժով ընդդիմադրել երկաբնակներին, մաքառել նոցա դէմ և այլն: Եւ որպէս զի բնաւ հոռոմներին չկարօտին, վերացրին նաև նոցա թուարկութիւնն և կարգիցին չայոց եկեղեցական թուականը: «հաստատեցին» և «որ խաչեցարն» որպէս կատարեալ ամփոփումն փրկագործութեան և կրկնութիւն չայոց հաւատամքին: Ապա չայոց այդ մեծ հովիւն գրեց և քաջալերեց Ասորոց՝ չվհատիլ ս. գործում, ընդ նմին անվահեր մաքառման ողի ներշնչեց իւր եկեղեցու հաւատարիմների սիրտը ¹:

¹ Զարբ. Պատ. հայ. տպ. 1886. 398. Նախն. Թարգ. 272. յոյն պատմիչ մի ժամանակակից Combefis, hist. monoth. Paris 1648, 272. Աս. II, Բ. Օրբել. ԻԱ. ԿԶ. Վարդան I, տես. և Յուշիկը. Բ. 311:

Մինչդեռ քաղկեդոնականք մտած խառնակում էին երկրի մթին անկիւնները, մանաւանդ Սիւնեաց, Վրաց և Աղուանից կողմը, Յովհաննէս կաթուղիկոսը († 572—73) թղթով հրամայեց Սիւնեաց Վրթանէս եպիսկոպոսին և Միհր Սրտաշիր իշխանին նշույլել և մերժել հերձուածողաց և բնաւ հագորդ չլինել նոցա, զի նոքա են «պղտորիչք եկեղեցւոյն Քրիստոսի յայժմու ժամանակիս յամենայն տեղիս»: Սակայն և պատուիրեց, որ ով դանուայ և զնեստոր, զԹէոփորիտոս և զՔաղկեդոն գրութեամբ նշովէ «ամենայն կամօք իւրովք» ընդունել ապաշխարութեամբ, զի «դուռն ողորմութեան Աստուծոյ խոստովանողաց և ապաշխարողաց հանապազ բաց է» (Կաղանկ. III, ԻԳ. Օրբ. ԻԲ. Կիր. 113. Յոյն պատմ.): Սոյն այս զգուշութեան աղաղաւ գրեց մէկ նամակ ևս Աղուանից Աբաս կաթուղիկոսին, յորդորեց արթուն մնալ հերձուածողներից անվնաս կենալու համար, ընդ նմին պատուիրեց յղել 3 եպիսկոպոս առ ինքն յուստնիլ ուղղափառ փարդապետութեան, «զի մի՛ ոք կորիցէ ի հովուաց կամ ի հօտից»: Աբաս ժողովեց իւր վիճակի եպիսկոպոսք և «յոյժ քննութիւն առնելով», «հալածեաց ի տանէն Աղուանից զվարդապետս կրօնին այնմիկ՝ զԹովմասն և զԵղիայն և զԲնտոն և զԻբաս և զայլս ընդ նոսին զնմանոցս նոցին արար տարաբնակ ի հեռաւոր վայրս» (Կաղանկ. II, Է.):

Մինչդեռ չայք զբաղուած էին եկեղեցական ներքին գործոց, հա՛ փրթաւ Պարսից կատաղութիւնը չայոց վրայ, զի Խոսրով Անուշըռուան տեսնելով որ Բիւղանդ քրիստոնեայ իմն գոլով հալածում էր միւս քրիստոնեայ ազգաց, խելքի բերուեցաւ մոզերի ջանքով և սկսաւ բրիչ զնել չայոց եկեղեցու շոշափելի պարիսպների տակ: Ելաւ հրաման և մոզերը զիմեցին ի Դուին կրակատուն շինելու. չայք զայրացան, ահսնելով որ իւրեանց մարմնաւոր հնազանդութիւնն ի չարն էր գործադրում և ահա ձայն

բարձրացրին. «քրիստոնեայք եմք մեք և ծառայք արքայից արքայի, այլ յիրս հաւատոյ մարդոյ ումեք լսել ոչ կարեմք»... և երբ Պարսիկները բռնութեան դիմեցին, ժողովուրդեցան քանի մի հազար քաջեր Վարդան բեղշխի առաջնորդութեամբ և 571-ին ջարդեցին Պարսից, սպանեցին Սուրէն մարդպանին և խոյս տալով դէպի արեւմուտք, Բիւզանդի օգնութիւնը խնդրեցին: Նոյն միջոցին մահը յափշտակեց Յովհաննէս կաթողիկոսին և Դենայ արեան նախճիրի վրայ աթոռ բարձրացաւ Մովսէս անվեհեր հայրապետը: Պարսիկները դեռ քանի մի տարի կռուի ձախառներ յարդարեցին հայա-յունական զօրաց դէմ և հուսկ ապա Խոսրով կենաց վերջում նկատեց չայոյ հաստատամտութիւնն և ցնցուելով քրիստոնեայ մկրտուեցաւ (?). նա ազատութիւն տուաւ չայոյ, ասելով իւր հօր Կաւառի նման, «խրաքանչիւր ոք զիւր հաւատս կալցի, և զչայս նեղել ոք մի իշխեսցէ, ամենեքին մեր ծառայք են, մարմնով մեզ ծառայեցին. վասն հոգւոցն, որ զհոգին դատէ՝ նա գիտէ» (Սեբ. Ա. Բ. Յով. Եփես. II, 19. 20... Յովհ. Կթ. ԺԶ. Ասող. II, Բ. և այլք):

Մովսէս կարգի բերաւ չայ-տումարը Տարոնի Աթանաս եպիսկոպոսի ջանքով (Յովհ. Մամ. 8. Յով. Կթ. ԺԶ): Նա երկար չաշխատեցաւ եկեղեցու բարեկարգութեան, զի նոր հալածանք մի էր սպասում նորան: Իրերի վիճակը շուտով փոխուեցաւ քաղաքական հանգամանաց ներքոյ, որից կախումս էր ազգերի բախան, ըստ դէպքից օգտուելու իմաստութեան: Երբ Պարսից Որմիզդն 579-ին սպանուեցաւ, նորա անչափահաս յաջորդն Խոսրով Ապուրուէզ օգնութիւն հայցեց իւր թշնամի Մորիկ կայսրից, ընդգէմ իւր ապստամբ Վահրամ զօրավարին: Վահրամ խորհուրդ տուաւ չայոյ միանալ իւր հետ և զգուշացրեց նոցա՝ որ երկու հարեան ազգերի բարեկամութիւնը կլինի չայոյ համար անբախտութիւն: Սակայն չհաւատացին,

թէ և Յունաց և Պարսից բարեկամութիւնը Դ. դարում ևս մեծ թշուառութիւն բերաւ Արշակունեաց զլիսին: Մորիկ օգնեց. հայա-յունական զօրքը միացաւ Պարսից հետ և Մուշեղ Մամիկոնեանի մասնակցութեամբ ջարդեց Վահրամին: Խոսրով ապահովուեցաւ: Հայաստանի մեծ մասը մնաց Մորիկի ձեռքը: Տփլիս, Գաննի, Աղատ գետ, Մասիս, Առեսան տւան, Վան ծով, Ընծաքիսար, Մծրին, սահման դարձան: Ապա Մորիկ ձեռք տուաւ Խոսրովին և առաջարկեց իւր մասի չայոյ դէպի արեւելք տանելու, իսկ ինքն իւր մասինը — Թրակիա, որպէս զի հայաստանը «մէջ տեղից» բարձուի: Ինքն ևս սկսաւ այդպէս պահպանել չայոյ. կողոպտելով զիւրերն, ստիպում էր Կիւրոս զաղթել (Սեբ. Զ. Յովհ. Եփես. VI, 15. 34). խաչ ու խաչուառով հանդիպող չայոյ «լքութեամբ ընկենուին զխաչն ի գետին, և մերկացուցանէին զեկեղեցականն և զաշխարհականն սպանանէին և գերէին, և զհաւատաւոր կուսանան խայտառակէին. և զզինոս կանանցն ականջօքն կորզէին, և ի չկարեն հանել զապարանջանն՝ զձեռնն կտրէին և կորզէին, և այլ բազում չարիս գործէին. և առեալ տաւր՝ դարձան ուրախութեամբ որպէս ի մեծ յաղթութենէ» (Միք. մեծ. 274), այսինքն ճիշտ այնպէս էին վարում չայոյ հետ, որպէս Ասորոց և Կոպտերի, որոնց չարչարանաց նկարագրութիւնք մարդու փշաքաղեցնում են: Կայսրների աշխատանքն է եղել հպատակ ազգերին դաւանակից պահել զիւրաւ ի մի ձուլելու համար, և երբ օրըստօրէ վեհ և անդունդ բացուեցաւ նոցա և Յունաց մէջ, դիմեցին զէնքի ոյժի: Իսկ չայք քանի որ Պարսից իշխանութեան ներքոյ էին, խաղաղ էին և ապահով, անցաւ Մորիկի իշխանութեան տակ թէ չէ, ինքն ըստ ինքեան ընկան Ասորոց և Կոպտերի բախտի մէջ: Բիւզանդ, որ առաջ ուխտելով օգնութիւն խոստանալով չայոյ, վատաբար յետ էր քաշում և նոցա

Պարսից սրի տակ թողնում, այժմ սկսաւ բացերես բնաբարձ անել իշխանական յեղեր և հայաստանն անհայաբնակ անել: Մօրիկ ձեռք մեկնեց և հայոց եկեղեցու դէմ, երբ մարմնաւոր հաւատարմութեամբ առ կայսրն հռչակուած իշխան Մուշեղ Մամիկոնեան՝ հաւատոյ գործում հաւատարիմ մնաց միայն իւր եկեղեցուն և խորշեց կայսեր հետ հաղորդուելու, յիշեցրեց նորան ընդ նմին, արդարապէս «ձշմարտութիւնը հայոց վարդապետաց մօտ որոնելու»: Մօրիկ իսկոյն կոչեց Մովսէս կաթողիկոսին, հարկաւ ոչ թէ ձշմարտութիւնն ուսանելու, այլ բռնահարելով իւր կամքի ոյժը Մուշեղին ցոյց տալու: Սակայն վեհախորխտ հայրապետը պատասխանում է. «քաւ լիցի ինձ ընդ գետն Ազատ անցանել, կամ զթխեալն ի փռան ուտել, կամ ի ջերմոյ արբենալ» (Յոյն պատմ.): Զայրացաւ Մօրիկ, հրաման հանեց Քաղկ. ժողովն հայոց եկեղեցիներում քարոզել, երկառուկեցրեց իւր բաժնի հայ եկեղեցականաց և նոցա անջատելու և թուլացնելու համար, Դենայ զիմաց Աւան զիւղում մէկ հակաթոռ կաթողիկոս դրաւ, Յովհան եպիսկոպոսին¹, «որ այր ձշմարիտ և արդար էր և առաքինի ի վարս, և բնաւ ոչինչ շեղեալ զինի քաղկեդոնականաց աղանդիցն, սակայն հակաթոռ գտլով՝ յերկուս հատուածս ձեղքեալ լինէր միատարր միութիւն հայրապետական աթոռոյն» (Յովհ. կաթող. Ժէ): Այս շատ վնասեց հայոց. սկսուեցան վէճեր դահերիցութեան վրայ, որից անշուշտ հետեւեցաւ և Վրաց անջատուիլը հայաստանեայց եկեղեցու դաւանակցութիւնից և դաշնակցութիւնից:

¹ Սեբ. Թ. Յոյն պատմ. Կաղանկ. II, ԽԶ, ԽԷ, Ուխտն. ԼԲ, ԼԷ, և այլն:

Թ.

«Մեր՝ որպէս ընկալաքն երկրպագութեամբ պատուել զս. երրորդութիւնն, առանց Թերահաւատութեան ունիմք և կալցուր մինչև յաւիտեան, խորշելով յամենայն եղբօրէ, որ յայսմ ստահակ իցէ:»
ԱՌԲԱՅԱՄ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ.

Վրաց բաժանումը հայոց եկեղեցուց խմորուեցաւ սակաւ առ սակաւ, սակայն նրբութեամբ: Բիւզանդացիք գործում էին շարունակ հայաստանեայց եկեղեցու դէմ մէկ կողմից հալածելով, միւս կողմից ներքին կոիւնէր յարուցանելով: Եկեղեցականաց այս ու այն կողմ քաշքշուելը սովորական էր, զի բռնութեամբ մոլորեցնելն ու ազատամտութեամբ ազաշխարհիւն ընդունելը հակադրութիւնք էին հայոց և հոռոմոց եկեղեցիներում: Այդպիսի վիճակում զժուարին պիտի լինէր սրտով դարձօգն ու ծպտեալ կեղծաւորն որոշել իրարից, և այդ էր որ յաճախ աներանելի էր անում իրերի դրութիւնը: Այդպիսի մի հանգամանքի հետեանք էր և հայոց և Վրաց յարաբերութեան կծուիլը (Ուխ. II.): Ոմն Կիւրոն, ձուլուած քաղկեդոնական դադափարներով, կրթուած Բիւզանդական

դպրոցում, դալով Մովսէս կաթողիկոսի մօտ, զիմակա-
ւորուեցաւ և ընդունուեցաւ Հայոց եկեղեցու զիրկը: Հա-
պա խնդիր բարձրացաւ Վրաց կաթողիկոսութեան. սո-
վորաբար Վրաց եկեղեցին, որպէս մէկ ձիւղ և եղբայր
Հայաստանեայց եկեղեցու, իւր ընտրեալ կաթողիկոսք Հաս-
տատել էր տալիս Հայոց աթոռին: Հայք իւրեանց բնա-
ծին ազատամտութեամբ բնաւ չէին ձգտում բռնանալ
Վրաց վրայ, այլ ընդհակառակն միջոց էին տալիս նոցա
ինքնուրոյնութեան զարգանալուն: Երկու այդ երկրներ
զրացիութիւնը, ժողովրդի ազգակցութիւնը, մշտական
շահակցութիւնը, պատերազմական աջակցութեան կա-
րեւորութիւնն և բարեկամական խնամութիւնն միացած
էին պահում այդ երկու ազգերին: Այդ խառն ժամանակ
իշխանաց մէջ զԺգոհութիւն մտաւ կաթողիկոս ընտրե-
լու միջոցին և ահա զիմեցին առ Մովսէս կաթողիկոսը,
կարգադրութիւն խնդրելով: Այս տեսնելով Կիւրոն, ազա-
ւանքով ձեռնադրուեցաւ Վրաց կաթողիկոս, մանաւանդ
որ որպէս ծննդեամբ վրացի յարմարադոյն էր: Երկար
չտեւեց և Վրաց իշխանք խաբուելով Բիւզանդի կեղծ ու
պատիր խոստումներից և զրգուելով Հայաւստանայց ա-
թոռի գահերիցութեան դէմ Կիւրոնի մասնահարութեամբ,
սկսան խորշել Հայերից և ինքնազլութեան ձգտել, ինք-
նազլութեան, որ երբէք չէր կապտուել: Կիւրոն կռուան
դտնելով իշխանաց ինքնասիրութիւնը, Հակուեցաւ առ
Բիւզանդ և քաղկեդոնականք պաշտօններ ստացան Վրաս-
տանում: Մովսէս կաթողիկոս խիցյն զգուշացրեց նորան
մէկ խրատական նամակով և որովհետեւ այդ ժամանակ
Պարսից տղղեցութիւնը հզօր էր, Կիւրոն թերեւ նաեւ
ախնաճելով ծերունի կաթողիկոսից, ամօքեց նորա կաս-
կածանքը մէկ խոնարհ թղթով: Սակայն կարճ ժամանա-
կից յետոյ իրերի վիճակը փոխուեցաւ: Ծերունի կաթո-
ղիկոսը մեռաւ 602 (?). Բիւզանդացոյ աղղեցութիւնը

զօրացաւ արեւելքում, օրրստօրէ զարդանալով 593-ից
դէնի, և երբ Կիւրոն հաստատապէս բանակցութիւն սկսաւ
Բիւզանդի հետ, սկսաւ կամաց կամաց հալածել Յուր-
տաւայ Հայալեղու համայնքը. Այնտեղից փախաւ Մովսէս
եպիսկոպոսն և զիմեց Վրթանէս Գերթողին, որ ըստ
Հայաստանեայց եկեղեցու ս. կարգին տեղապահութիւն վա-
րել էր Հայրապետի կենդանութեան միջոցին և յայնժամ
ևս շարունակում էր հաւատարմութեամբ գործերն իւր-
եանց ընթացքի մէջ պահելու, և Սմբատ Բագրատունուն
եղելութիւնը յայտարարելով: Նա զրգուեց Սմբատին զէնք
առնելու և Վրաց պատժելու, սակայն Սմբատ չարաւ այդ,
թէ և չմերժեց վերջնականապէս. թէ Սմբատ և թէ Վրթ-
թանէս քանիցս թղթեր գրեցին առ Կիւրոն և յորդորե-
ցին չպառակտել դարաւոր բարեկամութիւնը, չհալածել
Յուրտաւայ եկեղեցին, որ երկու ազգերի համար սիրոյ
միջավայր մի էր, այլ քնալ Հին հաւատքով միացած ի
բարօրութիւն ընդհանուր շահերի. ընդ նմին Վրթանէս
Հիմնում էր իւր խրատները հանդուցեալ Հայրապետի
թղթի վրայ:

Այդ բանակցութիւնն երկար տեւեց և վճռական եւք
չունեցաւ, զի Կիւրոն երկղիմի քաղաքականութիւն էր
բանեցնում՝ մերթ Բիւզանդիոյ կողմը բռնելով և մերթ
Պարսից: Վրթանէս տեղապահի մի թուղթը զայրացրից
Կիւրոնին, որ և յանդուգն պատասխանով երեւցաւ ա-
ռանց զիմակի. սակայն Վրթանէս իրաւունք չհամարեց
գործին ելք տալ նոր կարգադրութիւն անել կամ ժո-
ղով գումարել. ուստի և սպասեց կաթողիկոսի ընտրու-
թեան, որ հակաթոռութեան պատճառով ուշանում էր:
Սմբատ տեսնելով եկեղեցու անմխիթար վիճակը, զոր լա-
ւայնելու հոսր չկար Մօրիկի և Պարսից Խոսրով Ապ-
րուէզի բարեկամութեան պատճառով, սպասեց և ի զուր
չսպասեց: Երբ Պարսիկները Մօրիկի մահից զէնի (602)

ոտքի ելնելով, օրըստօրէ զօրացան, Սմբատ ժողովեց 607 թուին Պարսից բաժնի եպիսկոպոսներն ի Դուին, կրկին և կրկին բանադրեց Քաղկեդոնականութիւնն և մէկ ստորագրութիւն առաւ նոցանից ի նշան այդ որոշման հաստատութեան. ինքն Սմբատ հաւատարիմ իշխանն ևս առաւ նոցա մէկ ձեռնարկ իւր աջակցութեան: Սմբատ այդ ստորագրութեամբ հակիրճ զրոշմեց չայաստանեայց եկեղեցու այն հիմնական սկզբունքն, որով չայ աշխարհականք և եկեղեցականք ձեռք ձեռքի տուած են ընթացի. նա զրեց պարծանքով. նշովեմբ զնշովեալն ի ձէնջ, որպէս և երանելի հարքն մեր նշովեցին զնշովեալս ի ձերոց հարցն: Եւ օրհնեմք զօրհնեալն ի ձէնջ՝ որպէս և հարքն մեր օրհնեցին զօրհնեալն ի ձերոց հարցն երանելեաց և վարդապետացն աշխարհիս: Եւ յայս ուղղափառ հաւատոյս վերայ հաստատուն և անշարժ կացոյւք ի կեալ և ի մեռանիլ ընդ ձեզ (Ուխ. II, ԼԲ. ԼԳ.): Այս քաղցրաբարբառ ուխտագրութիւնից յետոյ ընտրուեցաւ Ապրահամ եպիսկոպոսն ի կաթողիկոսութիւն (տես և Սեր. Ժէ.):

Աբրահամ Ա. Սմբատի խորհրդով և Յուդաուայ եպիսկոպոսի յորդորանօք, Կոմիտաս եպիսկոպոսի պատգամաւորութեամբ (Յովհ. Մամիկ. էջ. 8) քանի մի թրդ-թագրութիւն ևս ունեցաւ Կիւրոնի հետ, սակայն անհետեանք, զի ըստ երեցութիւն Վրաց իշխանք ևս հակուել էին Բիւզանդի կողմը: Բայց Բիւզանդի բռնութեան զօրութիւնն ևս շուտով կոտորուեցաւ ի չայաստան. Խոսրով Ապրուէկ զայրացած զէնք բարձրացրեց Մօրիկի մահուան վրէժն առնելու. կարճ միջոցում Բիւզանդեան զաւառք անցան Պարսից ձեռքը. Յովհան հակաթոռն ևս գերուեցաւ շուրջ 611-ին և ի գերութեան մեռաւ: Աբրահամ իսկոյն տարածեց իւր համատարած աթոռի թերզէպի չայաստանի անկիւնք: Արեւմտեան եպիսկոպոսք ժո-

ղովուեցան ի Դուին և խնդրեցին «խառնել զէնքեանս ի միաբանութիւն եկեղեցւոյ Ճմարիտ հօտին Քրիստոսի», յանձն առին ամենայն ապաշխարութիւն հայրենի սրբաւորանի զիրկն ընդունուելու համար: Տուին հաւատարմութեան ստորագրութիւն մի, նշովելով Քաղկեդոնն և տումարն և այլ հերձուածք և ընդունուեցան եկեղեցու հարազատ հօտի մէջ (Ուխ. 63—65. Յոյն պատմ.):

Խոսրով մեծամեծ նուաճումներից յետ գերութեամբ և աւարով զարձաւ. յայնժամ եկան առ նա Կոմիտաս Մամիկոնէից և Մատթէոս Ամատունեաց եպիսկոպոսք հայոց վեճակի վրայ յայտարարելու: Խոսրով լսելով կրօնական վեճերը, թերեւս Սմբատի խորհրդով մէկ ժողով զումարեց իւր հպատակ քրիստոնէից և Երուսաղէմի գերեալ Զաքարիա հայրապետի և այլ իմաստնոց մասնակցութեամբ, իսկ նախագահութիւնը Սմբատին յանձնելով, սկսաւ քննել քրիստոնէից դաւանանքը: Դուրս վճռելով հրէից և Ասորի բուն նեստորականաց և քրիստոնէից հարկերը բաշխելով, նա ցուցեց իւր արդարասիրութիւնն Քրիստոսի նկատմամբ:

Խոսրով հրամայեց Զաքարիա հայրապետին և ուղեկից իմաստնոց Ճմարիտ հաւատքը խոստովանելու, որոնք և չայոց հաւատոյ Ճմարտութեան վկայեցին, ասելով որ Քաղկեդոնը հակառակ է Բիւզանդիոյ երեք ժողովոց: Դոցա վկայութիւնը համաձայն զտնուեցաւ նաև Կաւատ և Խոսրով արքաների քննութեանց արձանագրութեան, որ կնքուած մնում էր արքունիքում: Հեթանոս արքան ևս իւր կարճ մտքով բացատրեց երկու բնութեան վարդապետութեան տրամաբանական անտեղութիւնը. «յայտ է եթէ և զմեզ պարտ է յերկուս բաժանել, երկուս ասել թագաւորութիւն և ոչ մի. զի եթէ զբնութիւն ոք քննէ՝ և ես յերկուց բնութեանց եմ՝ թէպէտ ի հօրէ և ի մօրէ, թէպէտ ի հոգւոյ և ի մարմնոյ:» Այս

քննութիւնից յետ հրամայեց իւր քրիստոնեայ հպատակաց չայոց հաւատքը դաւանելու, իսկ այդ հաւատալիքը զրել ու կնքել տալով, արքունիքում պահեստի տուաւ¹։ Սակայն դեռ իւր հրամանն իրագործել չառաւ, ուղղեց իւր զօրքերը չերակլէսի դէմ, որ արդէն մտել էր Պարսից նուաձաժ երկրները։ Պատերազմի կլքն անորոշ էր և առկախեալ ազգերը սպասում էին—իւրաքանչիւրը փափաքելով անշուշտ իւր բաղձալուոյն յաղթանակին։

Իսկ Սբրահամ նկատելով Բիւզանդի վորանալը, հրատարակեց շուրջ 614-ին ի զգուշութիւն իւր հօտին այն հռչակաւոր շրջաբերականը, զոր ժողովով պատրաստած ունէր և սպասում էր քաղաքական վիճակին։ Նա ցոյց տուաւ Բագկեղոնի շեղուիլը Բիւզանդի միւս Յ ժողովներից, յառաջ բերաւ տումարից քանի մի կէտեր, բացատրեց և եղծեց և ապա վերստին կրկնելով այն նշովքն, զոր զրել էին իւր նախորդք, արգելեց որ և է մօտաւոր յարաբերութիւն քաղկեդոնականաց հետ, որ իրարանցումի միջոցին վտանգաւոր էր²։ Իրեց և Աղուանից յորդորելով առ հաւատոյ նախանձախնդրութիւն, որոնք մտորւում էին արուեստախօս թշնամեաց բաղմադիմի բանահնարներից։ Շփոթ էր տգէտ եկեղեցականաց վարդապետութիւնն, որպէս Կիւրոն ևս նոցա կարգում գրում էր թանձրամտաբար. «Մեք և զայս ունիմք հաւատ և զայդ օրինաց, և աստ հաղորդ եմք և անդր», ուստի և գեղեցկապէս շեշտում է Սբրահամ. «Իթէ որդիք այնց հարց եմք, որք ոչ անդանազան յառաքելոյն են, հաւատ գնոցին ուսուցանել՝ պինդ կալցուք. և մի՛ ջուր ընդ բունն խառնելով՝ զնմանութիւն անխարդախ կաթինն արասցուք»։ Նա կարեցաւ պինդ պահել Աղուանից և հզօր

ձեռքով միացնել չայոց ի մի փարախ. այդ արդէն նշան է, թէ քանի հզօր էր նորա բազուկը, քանի արի նորա ոգին, բայց քանի ծանր էր իրերի վիճակն, որ նոյն այդ զօրաւոր ձեռքը չյաջողեց խանդարել Վրաց անմիտ ձրգառմներն, որոնք խրամաւեցին այդ երկու ցեղակից ազգաց նախնեաց սրբազործուած հանձարեղ քաղաքակաւութիւն թէ՛ «պիտոյ է մի հօգի ի կապ և ի զօդ ամենեցուն, որպէս և ոք յիւր մարմնի ուսցի ճշմարտապէս»։ Յարուեցան հոգւով առ զօրեղազոյն աղգն ի կորուստ իւրեանց... Վրաց պէս չայոց դաւանակից մի այլ փոքրիկ ազգ ևս զրացի, Թ. դարում Փարսման ոմն Կալազեցի քահանայի նենգութեամբ բաժանուեցաւ չայոց եկեղեցուց և անհետ կորստեան մատնուեցաւ, որի տնունն է միայն մնում՝ Ծագն կամ Ծոնդէացիք, այն ևս չայոց պատմութեան մէջ և եթ (Ուխ. 25. Մխիթ. Սյրիվ. 69)։

Պատերազմաց այդ անորոշ միջոցին վախճանուեցաւ Սբրահամ Ա. նորան յաջորդեց իւր սիրելին, Կոմիտաս Մամիկոնէից, «որ, ըստ Յոյն պատմ., Բագկեդոնի ժողովն ատելով և նշովելով գերազանցեց իւր բոլոր նախորդաց»։ Կոմիտաս ձեռք մեկնեց հեռաւոր անդերն իսկ և նորա հռչակը ձգեց Երուսաղէմի հայրապետ Մոդեստոսին (629—33)՝ մտիթարութիւն հայցելու (Սեբ. ԻԵ. Ասող. 214)։ Ինքն ևս զրեց զանազան բացատրութիւնք Բագկ. հաւատոյ դէմ, որոնք դեռ ևս զրչազրաց մէջ են. նորա գործունէութեան մասնակից էր Յովհան Մայրափանեցի եռանդուն եպիսկոպոսը։

Երբ 628-ին Սեպտ. Կաւատ Բ. յաջորդեց Խոսրով Ապրուէզին, մարդպանութիւն տուաւ Սմբատ Բազրատունու որդի Վարադաիրոցին և չայաստան ուղարկեց, որ թափուր գտաւ չայոց հայրապետական աթոռն և ժողով գումարելով ընարեց Գրիստափոր Բ.-ին (Սեբ. ԻԸ.

¹ Սեբ. ԼԳ. Ասող. II, Բ. Միք. Մեծն էջ. 286. Ուխտ. 102։

² Ուխտանէս. էջ 132.—Մովս. Կաղանկ. II, խէ, խԹ։

Յկ. ԺԷ.): Սա իւր Հայրապետութեան Գ. տարին մասնակից համարուեցաւ իշխանական աղմուկներին և զահրնկէց եղաւ. ըստ որում ընտրեցին Եզրաս եպիսկոպոսին ի կաթողիկոսութիւն, որ դեռ Կոմիտասի օրով ա. Գրիգոր եկեղեցու փակակալն էր և «էր այր խոնարհ և հեղ, որ ոչ կամէր զոք ցատուցանել, և ոչ ելանէր ի բերանոյ նորա բան տգեղ» (Սեբ.):

Ժ.

«Ոչ պարծիմք զմեզ սուրբս լինել, այլ սակայն ոչ անխտիր ի հաղորդութիւն դիմեմք. այլ ահացեալք՝ բազում երկիւղիւ մեկուսանամք:»

ԵԶՐԱՍ ԿԱԹՈՒԴԻԿՈՍ.

Տեսանք որ Հայաստանեայց եկեղեցու եռանդուն հովուապետք արգելեցին որ և իցէ մօտիկ յարաբերութիւն քաղկեդոնականաց հետ, վճռելով՝ «որ ոք անխտիր հաղորդեսցի կամակից լինելով անհաւատութեան նոցա (քաղկեդոնականաց), նզովեսցի հոգւով և մարմնով, և ամենայն կենցաղով իւրով որոշեսցի յեկեղեցւոյն Աստուծոյ, և եղիցին խաւարաբնակ և յաւիտենից հրոյն կերակուր որ զհրամանս զայս արհամարհեսցեն» (Կաղանկ. III, ԽԷ): Այս նզովը կրկնուել է շարունակ քանի մի դար ժողովներով: Ըստ այդմ ոչ մի հայ չպիտի հաղորդուէր քաղկեդոնականի հետ, լինէր դա Հայոց թէ օտար եկեղեցում: Բնական էր ուրեմն որ եթէ Հայ մի հիւրասիրում էր քաղկեդոնականի մի, կամ նորանից հիւրասիրում և եթէ նորա հետ հաղորդում էր, նորա անունն ելնում էր իբրեւ քաղկեդոնական և ժողովուրդը հալածում էր նորան: Այս այնքան խիստ էր որ Մօրիկի հետ բարեկամութիւն անող

Խոսքով Ապրուէզ Հեթանոսին անգամ քաղկեդոնական էին անուանում (Չեն.): Ուստի Հայոց առաջնակարգ անձինք վախենում էին հռոմաբնակ քաղաքները գնալ, երկիւղալով զըպարտուելուց: Զոր. Յովհանն պատմաբանը չուղեցաւ Կ. Պօլիս գնալ, այդ իսկ պատճառով, որպէս վկայում է ինքն (ՄԵ.). «Թէպէտ և ստէպ ստէպ հրաւիրակն կոչէր սիրալիր կամօք երթալ ի պալատն առ կայսր, սակայն ես ոչ կամեցայ, զմտաւ ածեալ թէ՛ զուլէ գացի ոք, և ընդ ակամբ հայեսցի զանդ երթալն իմ ի քաղկեդոնիտան յարակցել ինձ համարեալ...» Այսպիսի նրբութեան էր հասել իրաց վիճակը, վասնորոյ շատերի անուէն էր այդպէս ելնում, սակայն ուշիմ քննութիւն է պէտք պատմական իրողութիւնը տալու զըոյցներից զատելու համար:

Արդ քննենք Եղրաս կաթողիկոսի պատմութիւնը: Ականատեսն Սեբէոս գրում է (ԻԹ.). «Եկն ապա զօրավարն Յունաց Մէթ Գնունին ի հայաստան երկրէն, և յինքն կալաւ զամենայն երկիրն ըստ ասացելումն սահմանին: Ասէ յկաթողիկոսն յեզը՝ երթալ նմա յերկիր սահմանացն և հաղորդել օրինօք ընդ կայսեր. ապա թէ ոչ՝ արասցուք մեզ այլ կաթողիկոս. և դու կալ զեշխանութիւնդ քո ի Պարսից կողմանէ: Իսկ կաթողիկոսն իբրեւ ոչ կարաց թողուլ զերկիր իշխանութեան իւրոյ՝ խնդրեաց ձեռնարկ հաւատոյ ի թագաւորէն: Եւ վաղվաղակի առաքեցաւ նմա տումար գրեալ ձեռամբ թագաւորին, և նզովեալ զնետոր և զամենայն հերձուածոս: Բայց ոչ էր նզովեալ զժողովն Քաղկեդոնի: Եւ զնաց կաթողիկոսն յերկիրն Ասորեստանի, ետես զթագաւորն և հաղորդեցաւ ընդ նմա օրինօք: Եւ խնդրեալ ի թագաւորէն պարզեւ զաղն Կողբայ, և առեալ զպարզէն դարձաւ մեծաւ շքով ի տուն իւր: Եւ ապա յայնսհետէ նստէր ի մէջ բանակի Յունաց, մինչև զօրավարին հաճոյանալ

ըստ կամաց նորա: Կարգէր զկարգս զինուորացն և բաշխումն շտեմարանաց ի վերայ ամենայն երկրին:»

Գրեթէ բառ առ բառ նոյնն է պատմում և Թ. դարու պատմիչն Յովհանն կաթողիկոս. նոյնն է պատմում և Ժ. դարու գիտնականն Ասողիկ, որ և վկայութեան հարկ չկայ, մանաւանդ որ ժամանակակիցներ չեն: Բունը նոյնն է մնում մինչև անգամ յետին ժամանակի գրողաց, կոպիտ սխալներով արժանիքը կորցրած զըոյցը (գործ. ԻԷ.):

Արդ ըստ բոլոր պատմութեան Եղրաս դատապարտւում է նորա համար որ հերակլի հետ հաղորդուել է: Եղրաս ոչ Քաղկեդոնի ժողովին ձայնակցել է, ոչ այլ դաւանանք է ընդունել և ոչ իւր հաւատքը փոփոխել: Արդարեւ Եղրասին կարելի է փոքր ինչ արդարացնել, երբ ի նկատի ունենանք որ վախենում էր հակաթուութիւնից, սակայն պէտք է խոստովանել որ նա իբրեւ կաթողիկոս պարաւտուր էր ոչ մի սպառնանքից չվախենալ և նոյն իսկ ամենաթեթեւ խնդիրներում անսասան մնալ և ոչ թէ, հակառակ ժողովոյ հրամանին, հերակլի հետ հաղորդուել: Բայց բոլոր պատմիչները վկայում են միաձայն, որ Եզը սկզբում չէ կամեցել հաղորդուել և ապա երբ ստիպուել է, հերակլից դաւանանք է պահանջել. հերակլ տուել է իւր գրաւոր դաւանանքն, յորում Քաղկեդոնի անունը չէ եղել և «ամենայն հերձուածոք» նզովուած է եղել: Եզը կարգացել է այդ դաւանանքն և ապա հաղորդուել: Քաջայայտ է ուրեմն, որ Եզը չարափառ ինչ չէ գտել թղթի մէջ, ըստ որում և հերակլի դաւանանքն ուղղագրաւան է երեւցել նորան: Իսկ եթէ հերակլի դաւանանքն այնպէս է գրուած եղել, որ Եզը սխալ է հասկացել և հերակլին ուղղագրաւանի տեղ ընդունել, այն ժամանակ ևս Եզը հաւատարիմ է մնացել հայաստանեայց եկեղեցու ս. ժողովներին, զի նա չէր կարող մարդու սիրտը

կարգալ: Վասնորոյ Եղբ արդարանում է ըստ ամենայնի պատմութեան վկայութեամբ:

Սակայն մենք չենք շատանալ այդ անտարակոյս դրութեամբ. յառաջ վարենք մեր քննութիւնը: Մեր առաջ ծագում են քանի մի հարցեր իրողութիւնը լիովին պարզելու համար. 1) Հերակլի անձն. 2) Եղելութեան հանգամանքները. 3) Հերակլի թղթի որպիսութիւնը, և ապա թէ 4) Բուն իրողութիւնն և նորա հետեանքը:

Ճշտենք ուրեմն այդ կէտերը: Հերակլ իւր գործունէութեան մէջ միացած էր Կ. Պօլսի Սերգիոս պատրիարքի հետ. վերջինս յակոբիկեան ծագումից էր և ջանում էր Քաղկեդոնի աղմուկները վերացնել: Շուրջ 618-ին հակաքաղկեդոնական ոմն Գէորգից վկայութիւնք խնդրեց մի կամքի ապացուցութեան համար (Մանսի. XI, 744), և ապա ուղեկցեց Հերակլին դէպի արեւելք: 626-ին հանդիպեցաւ Հերակլ Փոքր Ասիոյ Լադերի՝ հակաքաղկեդոնական եպիսկոպոս Կիւրոս Փաղեացուն և բարեկամացաւ, ըստ որում Սերգիոսի մի գրութիւնը գրաւեց նորան: Նոյն Սերգիոս թուղթ գրեց առ Պօղոս ոմն Սեւերիանոս և պնդեց մի կամք և մի ներգործութիւն, յենուելով Պօլսի եպ. Մեննասի և Հռովմայ Վիրգիլիոսի թղթոց և Թէոդոր Փառանի վրայ: 629-ին Հերակլ Ասորոյ Հերապօլսումն էր, որտեղ խօսակցեց նոցա պատրիարք Աթանասի հետ, որ Եգիպտոսի հակաքաղկեդոնական Անաստասի բարեկամն էր: Հերակլ տուաւ իւր դաւանանքն Աթանասին և նշանակեց նորան պատրիարք Անտիոքայ, յուսարով այդպէս միացնել Ասորոյ Անտիոքայ հետ:

Այդ դաւանանքի դէմ գրեց Լիւստրայի Եւբուլոս եպիսկոպոսը: Նոյնպէս Մաքսիմոս վանահայրը Հերակլի գաղտնի քարտուղարը թղթեր էր գրում ընդդէմ Հերակլին և ի պաշտպանութիւն քաղկեդոնականութեան: 630-ին նշանակեց յիշեալ Կիւրոսին պատրիարք Աղեքսանդրիոյ

և պատուիրեց նորան այդ թշնամի երկրի միութեան աշխատիր: Կիւրոս իբրեւ ջերմ հակաքաղկեդոնական, սիրով ընդունուեցաւ և կարճ միջոցում խաղաղեցնելով Ժողովուրդն, իւր հաշտարարութեան պայմանները յայտարարեց (633-ին) Սերգիոս պատրիարքին. ըստ որում ասում է, որ հիմնուելով կայսրի և պատրիարքի առում զաւանդրութեան վրայ (Մանսի XI, 562), հաշտեցրել է կուսակցութիւնք և հաստատել նոցա ի մի դաւանաք: Ապա յառաջ է բերում այդ դաւանանքը, զոր հակառակորդք ընդունել էին, որի մէջ յիշում են. «ով չէ խոստովանում յերկուց բնութեանց մէկ Քրիստոս, մէկ որդի, մէկ մարմնացեալ բնութիւն բանին Աստուծոյ, որպէս ս. Կիւրեղ ուսոյց, անփոփոխելի և անայլայլելի, որ մեր տէր Յիսուս Քրիստոսն է երրորդութիւնից մէկը. նդովեալ լինի»: «Ով չէ նդովում զԱրիոս, զԵւնոմիոս, զՄակեդոն, զԱպօղինար, զՆեստոր, զԵւաիքէս և այլն և այն ամէնքին, որոնք ս. Կիւրեղ Աղեքսանդրացու 12 նդովքներին հակաձառում են և չեն ուղղուել. նդովեալ լինի»: Արդ կայսրի և Սերգիոսի դաւանանքը բնաւ չէ յիշում Լէօի տուժարը կամ Քաղկեդոնի Ժողովն և թէպէտ դաւանադրութեան բոլոր մասերում բացարձակ մի բնութիւն չէ քարոզում, այնու հանդերձ բացարձակ մէկ կամք և մէկ ներգործութիւն է ուսուցանում, ջատագովում է մէկ բնութեան վարդապետութիւնն և մինչև անգամ նդովում է այն «ամէնքին որոնք ս. Կիւրեղ Աղեքսանդրացու 12 նդովքներին հակաձառում են և չեն ուղղուել»: Հարկաւ այդ դաւանանքն ընդունեցին Եգիպտացիք, զի իւրեանց ուղածն ևս այդ էր, ըստ որում պարծանքով խրոխտում էին, ասելով. «ոչ թէ մենք Քաղկեդոնին, այլ Քաղկեդոնն է մեզ յարակցել, զի մէկ ներգործութեամբ մէկ բնութիւն է ի Քրիստոս խոստովանելը» (Թէոփանէս. էջ 330):

Նոյն իսկ Հռովմայ հոնօրիոսը մէկ կամքի ջատագով

դուրս եկաւ. իսկ Սոփրոնիոս փանականը գալով Եղիս-
տոս, սկսաւ կռուել Կիւրոսի դէմ և Սպողինարեան կո-
չել նորան. ապա նշանակուելով Երուսաղէմի պատրիարք
(633-ին), անդադրում ջատագով ելաւ երկու բնութեան
ևսայն (Մանսի XI, 461—509): Իւր մաքառումը վա-
րում էր Կիւրոսի դէմ, զործելով նաև ի հռովմ Դորայի
Ստեփան եպիսկոպոսի միջոցով, բայց ոչինչ չյաջողեց:
Անյայտանի է, որ ճերակի բոլոր զործակիցք հակաբաղ-
կեղոնական էին. նոյն իսկ հռովմ դաւաճանել էր իւր
նախորդ՝ Լէօ I-ին: Քաղկեդոնի ժողովի անունն անգամ
չէր յիշում ճերակի, այլ միայն ս. Կիւրեղի 12 նշովքը.
մինչև անգամ բացարձակապէս մէկ կամք և մէկ ներգոր-
ծութիւն էին քարոզում և ինքեանց ուղղութեամբ էին հրա-
պարակում: Այլ և 638-ին պրեյ Սերգիոս մի հրովարտակ
(«էկթեղիս») հրամայելով մէկ կամք դաւանել, որ և
հրատարակեց ճերակ նորա մահից զինի: Այդ ընդունուե-
ցաւ հռովմայ Սեբրինոսից ևս (640.), բայց նորա յա-
ջորդ Յովհան IV-ից նշովուեցաւ: Քանի մի տարի յետոյ,
որպէս պիտի տեսնենք, ժողովով նշովուեցան Սերգիոս,
Կիւրոս, Պօղոս, Պետրոս, Թէօդօր Փառանի և հռովմայ
ճանորիտ I պապը, միայն ճերակէս ազատուեցաւ, զի մա-
հուան անկողնում յայտնել էր որ իւր հրովարտակի գրո-
ղը Սերգիոսն է եղել և ոչ ինքն (Մանսի. XI, 9.): Նշով-
ուեցաւ և Էկթեղիսը, վասն զի Սերգիոս երկու կամք
անկարելի է համարում (Մանսի XI, 534), իսկ մէկ տա-
ռածմարդկային կամք ուսուցանելով, հասկանալի է որ
չկարէ երկու բնութեան վրայ խօսք լինել, մէկ բնութիւ-
նից միայն կարէ մէկ կամք լինել:

Այս բացայայտ պատմութիւնից յետ այլ ևս հարկ
չկայ Եզրի զործը կրկնել, բայց անենք և այդ ճերակ: Իւր
թշնամեաց սիրաւը դրաւելով իւր արդարատիրութեամբ,
եկաւ Սերգիոսի և այլ եպիսկոպոսաց հետ ի Կարին,

հրաւիրեց նաև Եզրին. վերջինս հրաժարուեցաւ գնալ և
թղթով պատասխանեց Յովհան Մարդաբետական (Մայր-
ովանեցի?) և Մաթուսաղայ Սիւնեաց եպիսկոպոսաց հետ
(Օրբ. ԻԸ.): Թուղթը հարազատ է երևում և կասկածելի
տեղիք չէ տալիս. բերում է ապացոյցներ ճայոց ուղղա-
փառութեան նոյն իսկ Բիւզանդի հայրերից, ճերակի հրա-
ւիրական թուղթն ուղղագաւան է համարում, ասելով
«քննութեամբ գտաք ըստ ամենայն հարցն ճշմարիտ և
ուղիղ խոստովանութեամբ»: Սակայն նկատում է որ
Քաղկեդոնի ժողովը չպիտի յիշուէր, զի նորա առաջնորդը
Թէօդօրիոս և Իբասն էին «ղուգախտացողքն Նեստորի»:
Յոյց է տալիս որ հնազոյն հայրերը զործ են ածել «Ասա-
ռած խաչեցաւ» խօսքերը, նոյնպէս և առաքելաբ. ճեր-
քում է Քաղկեդոնի դաւանանքն, որ որոշում բաժանումն
է մտցնում Քրիստոսի մէջ. յիշում է որ Քաղկ. դաւա-
նանքը հաստատուելով Լէօի տուժարի վրայ «որպէս ի
վերայ խարխարեալ և շարժուն հիման զիւրն շինէ շի-
նուած»: Պնդում է որ ճայք երբէք չեն ուղեցել հաղորդ-
ուել քաղկեդոնականաց հետ և դատապարտում է ան-
խտիր հաղորդուիլն և վերջացնում է. «վեառիքէս և
զնմանիս նորա՝ զառաջին և զվերջին հերձուածոցս, նշո-
վեալ եմք և նշովեմք. բայց զժողովն որ զբաժանեալ բը-
նութիւնսն պահէ, և ոչ տայ ասել՝ «Աստուած խաչե-
ցեալ», որպէս և այլք բաղումք ի հոռոմոց, յորոց ոմանք
և ի մերմէ կողմանէ թիւրեցան, ոչ կարեմք ընդունել, և
ոչ ընդ այնոսիկ, որ փոքրկացուցանեն զմարմին և զարիւն
ճեռոն՝ հաղորդել զի ոչ ունիմք պղպիսի սովորութիւն»:
ճերակ ձեռք չվերցրեց. եկաւ Մժէժ Գնունին և ստիպեց
Եզրին գնալու, սպառնալով հակաթու կաթուղիկոս նշա-
նակել: Յովհան Մայրափանեցին չուղեցաւ ուղեկցել, ուստի
Եզր վերցրեց իւր հետ Տարսնի Եպիփան եպիսկոպոսին,
զույց և Թէօդօրիոս Քոթենաւորին և զնայ Կարին 633

Թուին: Սյդտեղ առաջագրեց չերակլ իւր դաւանանքը նղովի ձեով, որտեղ Քաղկ. Ժողովի մասին այլ ևս խօսք չկար. ուրեմն չերակլ այդ էլ հանել էր իւր դաւանանքից: Եզր քննեց և այժմ հարկաւ ուղղադաւան դտաւ զայն, զի չերակլ մի առ մի նղովել էր բոլոր հերձուածները: Հապա հիմք չունենալով չերակլին արհամարհելու, հաղորդուեցաւ նորա հետ, խնդրելով ստացաւ Կողբի աղահանքը, Ժողովրդին և հայ զինուորաց զրութիւնը բարւոքեց և դարձաւ: Մաթուսաղան նորա կողմն էր. նորան չղատապարտեց և Յովհան Մայրապանեցին, ասելով որ վախից է հաղորդուել (Յոյն պատմ.), բայց հաւանական է որ նա իւր ծայրայեղ հաւատարմութեան պատճառով հալածուեցաւ. նա հայաստանեայց եկեղեցու անվեհեր զինուոր գլուխ, և թերևս արեւմտեայց խաբէութիւնը լաւ զիտենալով, չէր կարող հաւատալ թէ չերակլ քաղկեդոնական չէր. անշուշտ այս վէճից պիտի ծագած լինի Թէոդորոս Քոթենաւորի ծառը Քրիստոսի մարդեղութեան վրայ, որով նա Քրիստոսի բնութեան աստուածամարդկային լինելն է ապացուցում: Բայց ստորև պիտի տեսնենք, որ այսպիսի կռուաբանական ծառից անկարելի է ճշտիւ որոշել թէ ի՞նչ էր Քոթենաւորի հակառակորդի ուսուցածը: Ըստ ամենայնի պատմութիւնն ոչինչ չի տալիս Եզրի դէմ. նա չհալածուեցաւ Ժողովրդից կամ եկեղեցականներից, այլ արդիւնաւէտ և ազգօգուտ գործունէութեան մէջ 8—9 տարի վարեց իւր հայրապետութիւնն, աղօթքներ ևս կարգեց Ժամասացութեան մէջ, որոնք նորա յաջորդներից պաշտուեցան, որպէս յիշում է Յովհան Իմաստասէր (30. 104.): Ինչ զիրք որ բռնել էին նորա նախորդք Քաղկ. Ժողովի դէմ, նոյնն ևս շարունակեցին նորա յաջորդք. և Պարսից կողմում, որտեղ նստում էր Եզր, հայաստանեայց եկեղեցին միշտ պաշտպանուեցաւ թշնամու ձեռնձգութեանց և յարձակմանց դէմ: Հուսկ

ուրեմն պատմութիւնն ինքն վկայում է Եզրի ուղղափառ գործունէութեան¹, ոչ միայն իրողութեանց նկարագրութեամբ, որպէս տեսանք, այլ բառացի շեշտելով: Աւատիկ ակննատեսն Յովհան Մամիկոնեան գրում է. Եպիփան «գնաց ի Ժողովն, որ արար չերակլ ի 19(?) ամի թագաւորութեան իւրոյ, և նղովեցին զամենայն հերետիկոսունս. և եպիսկոպոսն հաշտենից հալածական լինէր յերկիրն Յունաց»: Ս.Հ. և Սերէոս վեհաբան եպիսկոպոսը գրում է Եզրի մահից զրեթէ 10 տարի յետոյ. «Ճշմարիտ հաւատն սրբոյն Գրիգորի կալեալ էր ամենայն կաթողիկոսացն հաստատուն հիմնադրութեամբ ի սրբոյ եկեղեցւոյն, ի սրբոյն Գրիգորէ մինչև ցայսօր», իբրև «զսուրբ և զվճիտ և զականակիտ աղբերացն... զՅուրս»:

¹ Կաղանկատուացու պատմութեան մէջ կարդում ենք (II, ԽԶ) որ Մայրապանեցուն ևս զրպարտել են Թէ Յունաց կողմն եղած լինի:

ԺԱ.

«Ունիմք մեր հաւատ, ոչ ի նորագունից սահմանեալ, այլ որպէս ընկալաք մեր ի ս. առաքելոցն ի ձեռն հայրապետին մերոյ Գրիգորի»...

ՆԵՐՍԷՍ ՇԻՆՈՂ.

Հերակլի յարուցած վէճերը դեռ չդադարեցան. Մաքսիմոս վանահայրն զրգուում էր քաղկեդոնականաց, անցնելով Աֆրիկա, բարեկամացաւ կայսրական փոխանորդ Գրիգորիոսին, որ ձգտում էր ինքնազլխութեան և զուամարեւ տալով 645-ի Կարթագինէի ժողովը, վիճեց Կ. Պօլսի զահրնէց պատրիարք Պիրհոսի հետ և զրաւեց նորան: Միւս տարին միասին նգովեցին Հակառակորդաց և Կ. Պօլսի պատրիարք Պողոսի Հաղորդակցութիւնն արգելեցին: Ապա զալով հռովմ, յորդորեցին Թէոփորոս պապին (642—649) պաշտպան լինելու: Թէոփորոս ընդունեց Պիրհոսին իբրեւ պատրիարք Կ. Պօլսի, սակայն վերջինս անցաւ վերստին Հակառակորդաց կողմն և Ռափենայի էկզարխին ընդունել տուաւ իւր զղջումը: Թէոփորոս զայրացաւ, նգովեց նորան դարձեալ և ստորագրեց այդ բանադրանքը Հաղորդութեան մէջ թաթախած գրչով: Նա պահանջում էր Կ. Պօլսի Պօղոս պատրիարքից հերակլի

էկթեղիսը վերացնել: Պօղոս չարաւ և նորա մահից յետեկաւ Պիրհոս և վերստին գահ ելաւ: Ապա կայսրն Կոնստանս իւր «աիւպոս» զրութեամբ արգելեց 648-ին բոլոր վէճերը, պատիժ սպառնալով անհնազանդներին: Սորա վրայ հռովմայ Մարտին I զումարեց 640-ին Լատերանի ժողովն, յորում ներկայ էին նաև յոյն վանահայրք, քահանայք և աբեղայք: Ժողովը պնդեց որ մի ներգործութեան վարդապետութիւնը տանում է առ մէկ բնութիւն, և որոշեց 2 կամք և երկու ներգործութիւն, նգովելով էկթեղիսն և թէ Տիւպոսը:

Կոնստանս կատաղեցաւ և դիմեց բռնութեան: Մարտին I շղթայակապ բերուեցաւ 653-ին ի Կ. Պօլիս, որին և նախ հիւանդ պառկեցրած ծաղրի ենթարկեցին ամբօխի մէջ, բանադրեցին և աքսորեցին Քերսոն, որտեղ և սովամահ եղաւ 645-ին: Մոլի քաղկեդոնականն Մաքսիմոս նոյնպէս բռնուելով, բերուեցաւ Կ. Պօլիս: Հակաքաղկեդոնականաց դէմ իւր վարած մաքառմամբ պատճառ նկատուելով Եզրպոսի, Կոպտաց ջանքով Սարակինոսոց ձեռքն ընկնելուն, սոսկալի չարչարանքի ենթարկուեցաւ. հանեցին լեղուն, կտրեցին թեւն և աքսորեցին Լազիստան: Այս խժոժութիւնից սարսափած հռովմայ Վիտալիանն ընդունեց միացեալ մէկ կամքի վարդապետութիւնը (Մանսի IX, 276): Այսպիսով Կոնստանս անցաւ հերակլից իւր միջոցներով. նա պատրաստ էր Կոպտերի և Ասորոց մրաքերն բոս ռմենայնի հաճելու, միայն թէ այդ երկիրն Սրաբայ դէմ ապահովուէր, սակայն չկարեցաւ քաղկեդոնականաց մատնահարութիւնը զսպել: Նա 662-ին ճանապարհորդելով արեւմուտք, մտածեց իւր զահը հռովմ տանել և 668-ին ի Սիրահուզ սպանուեցաւ: Աւելորդ է երկար յիշատակել, որ վերջապէս Կոնստանդին Պողոսաւ զումարեց 681-ին Տրուլանեան ժողովն ի Կ. Պօլիս և ընդունել տուաւ հռովմայ Աղաթոս պապի զրութեան

Հիմունքներն՝ վերջինի նուիրակաց ներկայութեամբ: Անտիոքաց Մակարիոս պատրիարքն ջանացաւ Հակառակել, բայց ի վուր: 13-դ նիստում, 28 մարտի Սերգիոս, Կիւրոս, Պողոս, Պետրոս, Թէոդոր Փառանի և Յօնորիոս պապը Հանդիսապէս նդովուեցան: Ժողովի վճիռներին ստորագրեց չռովմայ Լէօ II, ընդ նմին Կոնստանդին Պոզոնատ փառաբանուեցաւ ժողովում իբրեւ նոր Դաւիթ, որ երկու բնութեան վարդապետութիւնն իւր կատարելութեան Հասցրեց: Այս ընդհանուր ծանօթութիւնից յետոյ դառնանք մեր խնդրին:

Հայաստանը ճգնաժամի մէջ էր երկու տիրողների դիմաց. Հայք Հակում էին առ Արաբները, զոռած Բիւզանդի իշխանութիւնից, որ Հաւատարմութիւն էր պահանջում, սակայն ոչ ժողովրդի ապահովութիւնն էր հոգում և ոչ պատիւը յարգում: Թէոդորոս Ռշտունին միակ հոգատարն էր Հայոց և Ներսէս Շինողը միակ սփոփիչ: Հայք ատելով ատում էին Յունաց զօրքն և «ոչ երբէք ընդունէին զճռումի Հաղորդութիւն մարմնոյ և արեանն ծեառն» (Սեբ. ԼԳ. 119. Աս. 89): Յռումք հարկաւ իբրեւ տիրապետող տարր հպարտացած, ամբաստանեցին Հայոց Կոնստանսի մօտ թէ «իբրեւ զանօրէնս Համարեալ եմք յաշխարհիս յայսմիկ: Քանզի անարգանս Համարին Քրիստոսի Աստուծոյ զժողովն Քաղկեդոնի և գտումարն Լեոնի, և նդովեն զնոսս»: Կոնստանս Հրաման մի Հանեց, որ Հայք միակցեն Յունաց, ընդ նմին և Հայոց Հետ բանակուող Հայր՝ Դաւիթ վանահայր եկաւ իւրն առաջ տանելու կայսրի Հրամանի ոյժով: Ներսէս գումարեց (650-ին) մի ժողով Թէոդորոս Ռշտունու և այլոց հետ: Ժողովը լաւ Համարեց մեռնել, քան թէ Գրիգոր Լուսաւորչի վարդապետութիւնից շեղուել, ընդ նմին և զրեց այն զօրաւոր նամակն, որ նկարագիր մի է Հայոց Հաւատոյ անվեհերութեան: Այն մեծանձնութիւնն, որ մեր նախնեաց զեղեցիկ

զիծն է, երեւում է և այս դեռ թերի մեզ Հասած թղթութեմ: Եպիսկոպոսաց և իշխանաց Ժողովը զարկում է կայսրի երեսին, որ Հայք դեռ մեծն Կոնստանդինոսից շատ առաջ ընդունեցին քրիստոնէութիւնն և նոցա Հաւատքը Հաստատուեցաւ Նիկիոյ ժողովում, ըստ որում և այդ Հաւատքն է իւրեանցը: Պատմում է թէ որպիսի աղատութիւն էր վայելում Հայաստանեայց եկեղեցին Պարսից արքաների օրով, որոնցից ոմանք Հայաճանք յարուցին, ոչինչ օգտեցան և «ամաչեցին ևս անօրէնք յունայնութիւն իւրեանց», ուստի և աղատութիւն տուին ճարահատաւ: Այդ ոգեպատար ժողովը բերելով այդ զուգահեռութիւնը Հեթանոս և քրիստոնեայ կայսրի միջև, զեղեցկաբարբառ նախատինք է տալիս նորան, որ քրիստոնեայ դոյով, Հայաճում է քրիստոնէից, մինչդեռ Հայք աղատութիւն վայելած լինելով Հեթանոսաց ներքոյ, առաւել իրաւունք ունին լաւագոյն շնորհաց Հանդիպիլ քրիստոնեայ պետութեան մէջ: Ապա բերում է ժողովը Հայոց եկեղեցու վարդապետութիւնը Քրիստոսի մարդեղութեան վրայ, յենուելով ս. Գրիգոր Լուսաւորչին, նդովում է Բիւզանդեան Հերետիկոսաց, խորտակում է երկու բնութեան վարդապետութիւնը Բիւզանդեան Հայրերի վկայութեամբ, զրոշմում է Հայոց ս. սկզբունքն՝ ափ ի բերան հարկանելով բռնաւոր կայսրին. այս «աւանդութեան վերայ Հաստատեալ կամք, և ոչ խոտորիմք ի նմանէ ոչ յաջ և ոչ յահեակ»: Այնուհետեւ Ներսէս գումարեց եպիսկոպոսաց և բանադրեց Քաղկ. ժողովը, բոլոր Հերձուածողաց և մանաւանդ զաղանաբարոյ Պօղկէեանց, և այս ամէնն ուխտադրելով ստորագրութեամբ, կնքեց և դրաւ ի պահեստի (Սեբ. 142. Յով. Իմաս. 39):

Անցաւ քանի մի տարի և ահա Արաբները նուաճելով Պարսկաստանը, մտան 653-ին Հայաստանի արեւելքն աւերելու. նորա դէմ զնաց Յունաց զօրավարն և Թէոդոր

րոս Ռշտունին. վերջինս դժկամակելով Պռոկոպի ծուլութիւնից, միայնակ յարձակուեցաւ թշնամու վրայ (Ղեոնդ. 8. Սեր. 135), ջարդեց և աւար առնելով, քաշուեցաւ Գառնի: Երբ Պռոկոպ ևս ճակատի բռնուեցաւ թշնամուց, ջախջախուեցաւ և փախաւ, իւր բանակն աւարի թողնելով: Այս լսելով Կոնստանս, կատաղեցաւ և անձամբ եկաւ (655-ին) Թէոդորոսին պատժելու. 100,000 զօրքով հաստանը կոխկռելով և աւարելով, իւր վրէժը կամեցաւ ժողովողից հանել «և ի միջոյ բառնալ» հայոց: Ներսէս վշտացած քրիստոնեայ կայսրի այս անօրէն արարքից, ուղեւորուեցաւ իւր ծննդավայր Տայքից, ուր բնակւում էր (Սեր. 139.), զնաց Մուշեղ Մամիկոնեանի հետ կայսրին հանդէպ և ողորանօք քրիստոնէութիւն ներշնչեց նորա սիրտը: Իսկ Թէոդորոս, Ներսէսի մտերիմ բարեկամը, չկարենալով միայնակ Յունաց դէմ ելնել նահանջեց յԱղթամար: Կոնստանս ջանացաւ բռնել նորան, բայց ի զուր, ըստ որում և նզովելով պաշտօնանկ յայտարարեց: Մակայն Թէոդորոս իւր զործն էր անհուն, բանակցելով Սրաբների հետ (Սեր. 136.):

Կոնստանս յղելով զօրքի մի մասը Սիւնիք, Վրաստան և Աղուանիք, աւարով ցնծալու և Թէոդորոսից կողաքակ անելու, ինքն 20,000-ով մտաւ Դուին և իջաւ վեհարանում: Նա հայոց իշխանաց կոտորող և ժողովողին կողոպտող կայսրն էր և բարեպաշտութիւն ունեցաւ հայոց եկեղեցում յունարէն պատարագ մատուցանել տալու և Ներսէսի հետ հաղորդուելու (Սեր. 140—142. Յոյն պատմ.): Թէև Կոնստանս քաղկեդոնական չէր, թէև Ներսէս 20,000 զօրքով շրջապատուած էր, թէև հայ ժողովուրդը կաթողիկոսի հովանին էր խնդրում և Ներսէսի ընդդիմադրութեան վրէժը հայ իշխաններից կհանուէր, և թէև կայսրը հայոց եկեղեցում հաղորդուեցաւ և ոչ թէ կաթողիկոսը՝ հռոմոյց եկեղեցում, այնու հան-

դերձ հայոց եկեղեցականաց երկիւղած սրտերը վերաւորուեցան և արտոնջոց հանեցին: Բայց երբ մի եպիսկոպոս խոյս տուաւ այդ դէպքից և իմացուելով, կայսրի առաջ բերուեցաւ, ամբաստանեց կաթողիկոսին, և այդ դժգոհութիւն պատճառեց Կոնստանսին, որ Ներսէս փոքր ինչ առաջ նղով ևս էր կարգացել հռոմոյց վրայ: Հաղորդուեցաւ և նոյն եպիսկոպոսն, ասելով կայսրին՝ «ղբարձր հրամանսդ սբուժել ո՞վ իշխէ»: Իսկ Կոնստանս խիստ նեղացած Ներսէսից և «գիտացեալ զնենգութիւն նորա, յանդիմանեաց զնա բանիւք բաղմօք ի լեզու իւր» (Սեր. 142.), բայց չկարեցաւ մնալ զի սախպողական հանգամանքները փութացնում էին նորան դառնալու: Նա ճեպով հեռացաւ և Ներսէս հետեւելով նորան, զնաց վերստին Տայք, ըստ որում Դուինի զործերը վարում էր նորա նշանակած տեղակալն Անաստաս Աղուեցին¹, որ 663-ին կաթողիկոս ընտրուեցաւ (Յով. կաթող. Ի. Ասող. 99. Վարդ. 136.):

Կոնստանս թողեց զօրքերը Մաւրիանոսի ներքեւ, ո-

1 Սորա ժամանակ և քաջալերութեամբ ծաղկում էր Դաւիթ Փիլիսոփայ, որ իւր պարտքն էր համարում «ոչ միայն զհեղափոխութեան զարթոնցանել միտս, այլ և զպակասամտացն ի բաց լուծանել երկունս»... Նա իւր «Բան հաւատոյ ընդդէմ հերձուածողաց» մէջ բացատրում է ոմանց հերձման պատճառը, շեշտելով. «այլ զվիժածացն ախտացեալք յանկատար ծնունդս՝ խաբեալք եղեն յարգանդէ հոգևոր աւազանին, ըստ վերստին ծննդեանն, յորս ոչ առողջ ի նոսա բերիւր դաւանումն Հօր և Որդոյ և Հոգւոյն սրբոյ. այսպէս օտարացեալք և վրիպեալք ի մայրենի զրկաց կաթողիկէ եկեղեցւոյ, և ի աննշական դարմանաց հոգեպատում և աստուածախօս կաթինն՝ որ լընթերցումական ստեանցն, ստոմիւն բարբառել ձեռնարկեցին ընդդէմ ձշմարտութեան»... Նա գրեց և Թորոս ընտանեան խնդրի վրայ այդ ձշմարտաւէր հայրապետի և Աշոտ հաւատապինդ պատրկի կամքով և ցուցեց այն հետևանաց այլանդակութիւնն, որ ելնում է հակառակորդաց վարդապետութիւնից: Գրչագիր յարքայ. մարտ. ի Բերլին 32. Թերթ. 264. և այլն:

րոնք սկսան ըստ հրամանին ամենայն խժոժութիւնք զործ
դնել Հայոց մէջ, կոտորել, թալանել և խռովեցնել: այդ
ժամանակից էր որ արեւմտեան Հայաստանում ծիսական
խրատումներ մտան: Ապա Թէոփորոս միաբանեալ արեւ-
լեան Հայոց նախարարաց հետ, Հպատակուեցաւ Արաբաց,
զօրք առաւ և զարով գէպի հիւսիս, կոտորեց և զուրս
վռնդեց Յունաց. դնաց ի Դամասկոս մեծամեծ ընծանե-
րով և ի պատիւ ստացաւ ոսկեղէն Հանդերձ և իշխա-
նութիւն Հայոց, Վրաց և Աղուանից վրայ, ընդ նմին
Արաբները խոստացան օգնութիւն տալ Յունաց դէմ
(Սեբ. 143): Երբ կրկին շուրջ 660-ին պատեալով ծա-
ղեցաւ Յունաց և Արաբաց միջև, Թէոփորոս ստիպուեցաւ
իւր Վարդ որդուն Յունաց կողմն ուղարկել: Վարդ գնաց
և կոտորածի ձգնաժամում անցաւ Արաբաց կողմն և
Յոյները ջարդ ու բուրդ եղան (Ղեոնդ. Դ. 13.): Որչափ
առաջ իրերը լարուած էին և Կոնստանս ջանում էր մերթ
վախեցնել Հայոց, մերթ բարեկամութեամբ գրաւել, այժմ
զբաղուած էր արեւմտքով, որից օգտուեցան Հայք: Շու-
տով միաբանուեցաւ Թէոփորոսի հետ Յունաց բաժնի
իշխանն ևս Մուշեղ և Ներսէս կաթողիկոսի օրհնակցու-
թեամբ Հպատակուեցաւ Արաբաց (Սեբ. ԼԲ. 149. Ղե. 14):
Թէոփորոս վախճանուեցաւ 661-ին (Սեբ. 150): Հաւանո-
րէն 662-ին, եթէ ոչ ուշ, կնքեց իւր կեանքը նորա սի-
րելին Ներսէս, որին Յովհաննէս կաթողիկոս, թերեւս ոչ
անհիմն, «Մեծ» է կոչում:

ԺԲ.

Հովիւ քաջ զանձն իւր դնէ ի վերայ
ոչխարաց: 804. Ժ. 12.

Պատերազմի արշաւանաց վերջ չկար. միմիայն դժա-
բարոյ կայսրն Յուստինիանոս II անձամբ երիցս ասպա-
տակեց Հայաստանն և ծանր զօրքով ի վրէժ Արաբաց
աւերեց, դերեց, աւարեց և միայն սրբանուէր Սահակ կարե-
ցաւ նորա արիւնաթաթաւ սուրը յետ քաշել (Ղե. Ե.
Աս. II, 101.): Այս այն Սահակն¹ է (678—703) առ որի
դիակն Արաբաց զօրավարն, այն արիւնարբու գաղանը,
գուրգուրալով բարբառեց. «Ծանեաց ղիմաստութիւն քո
ի մատենէն զոր ընթերցայ, զի ըստ օրինի քաջ Հովութն
ի վերայ քոյին Հօտիդ Հոգացեալ՝ փութացար զալ ընդ

¹ Մեր յիշած լոյն պատմիչը սորա մասին անպաստ է խօսում,
որ իբր թէ սա Կ. Պօլսում Յուստինոս Բ.-ի օրով ժողովում է եղել
հաղորդուել և ապա դառնալով, զղջացել և իւր արածը նդովել է: Սա-
կայն մէկ զրջագրի մէջ կարդում ենք՝ և. և աստուածասէր ժողովն, որ
ժողովեցան յամենայն քաղաքաց... հրամանաւ մեծի թագաւորին Յուս-
տինեայ, որ նախանձալոյզ եղեալ օրինացն Աստուծոյ և ս. առաքելոց
բարոգումենան, ժողով հրամայեաց լինել ի միջասահմանս աշխարհին
Հայոց, Վրաց և Աղուանից, որ ժողովեցան բազում եպիսկոպոսք յամե-
նայն քաղաքաց հանդերձ կաթողիկոսան Հայոց Սահակաւ և հրամանաւ

առաջ խրոխտացեալ սրոյ իմոյ: Հաւանեցայ արդելու
զսուր իմ յարանց անմեղաց» (Ղև. Թ. 30.): Այս ծանե-
նչան է հայոց քաջալանջ կաթուղիկոսաց, որոնք իւրեանց
հօտի համար զխմագրաւեալ շահաատուած էին չքրիստո-
նեայ կայսրաց և հիթանոս հրոսակաց արիւնարբու սրի
առաջ: Այս խառն միջոցին քաղկեդոնական նիւթողք ևս
Վրաստանից մանելով Աղուանք, մատնահարուած էին երկ-
պառակեցնելու համար: Այդ յաջող էր, զի Աղուանից
դշխոն Սպրամ և կաթուղիկոսն Ներսէս սկսան նոցա սեր-
մերին հող պարզեւել: Այս իմանալով Շերոյ իշխանն իւր
աղաւանքով և եպիսկոպոսներով ժողով զումարեց և
նզովեց Ներսէսին և բոլոր հերձուածողաց: Ապա թուղթ
զրեց առ Եղիա կաթուղիկոսը (703—717), խնդրելով
օգնել նոցա և չթոյլատրել քաղկեդոնականաց զօրանալը
(Կաղանկ. III, Գ. Դ.): Եղիա տեսնելով իւր զգուշացում-
ների չօգտիլը, Վրաց զէպիւքից խրատուած, 704-ին ոստի-
կան առաւ Արարաց Աբղլմեղից, եպիսկոպոսներով մտաւ
Աղուանք, կապտեց Սպրամին և Ներսէսին և աքսորեց
(Կաղանկ. III, Ե. 2.). ապա զումարեց Պարաւի ժողովը,
նզովեց հակառակորդաց, դաւանական թուղթ առաւ Ա-
ղուանից եպիսկոպոսներից և իշխաններից և ինքն առաւ
նոցա իրաց եղելութեանց մէկ արձանագրութիւն ի պահ-

նորին Թագաւորին՝ զսրոց առաքելոցն դաւանդումինս և զսրոց ժո-
ղովոցն Նիկիոյ և զՃԾ. իցն որ ի Կ. Պօլիս և զՄ. իցն որ լինեսոս
զայն հաստատել հաւատ և նզովել զամենայն հերձուածողս՝ զառաջինս
և զմիջինս և զվերջինս: Նախ և առաջին զաղանդն Մարկիոնեայ և
զաղանդն Արտեմոնի և զաղանդն Մանիքեցոցն և զաղանդն Պողեայ
Սամոստացոյ և զաղանդն Արիոսի և զաղանդն Մակեդոնի և զտու-
մարն Լևոնի և զամենայն հերձուածողս...: Եւ ժողովեցան բազում
եպիսկոպոսք Վրաց և Աղուանից ի քաղաքի Թէոդոսայօլիս...: Ապա
բերում է և կանոններն այդ ժողովի, համաձայն Հայոց եկեղեցու: Յարք.
մատ. Թ. 34. Թերթ. 303. Այդ ժողովը յիշում է և Կաղանկ. II, ԽԸ.

պանութիւն յիշատակի: Ապա ընտրեց Սիմէոն եպիսկո-
պոսին կաթուղիկոս, ձեռնադրեց ու դարձաւ (Կաղ. III,
Ը. Թ. Յով. Կ. ԻԲ. Աս. II, 102...): Սակայն քաղկեդո-
նականաց աւելեց երկաթէ աւելով քաջաբան Իմաստա-
սէրն Յովհանն Օձնեցի (717—728): Անշուշտ թշնամեաց
մախողութեամբ, սկսան Բերչապուհ ամն երէց և Գարրիէլ
ստրկաւագ Ասորոց մէջ բանասարկել և զրպարտել, հայոց
Յուլիանեան կոչելով, իբր հետեողք Յուլիանոսի Ալիկառ-
նացու, որ ուսուցանում էր թէ Քրիստոս անապական
մարմին է աւել ի ծնէ կամ ի բնէ: Ասորոց կաթուղի-
կոսն Աթանաս լսեց և իսկոյն պատգամով յայտնեց Ի-
մաստասէրին, որ և հոռոմոց բամբասանքներից ու զրպար-
տութիւններից ձանձրացած, խնդրեց Բաղդադի ամիրա-
պետից՝ դուրս վռնդել չարանիւթ քաղկեդոնականաց,
որոնք հայաստանում բնաւորուելով, ժխտում էին հայոց
ս. եկեղեցու խաղաղ փարախը: Խնդիրը կատարուեցաւ և
այդ չարամատք արտաքսուեցան. ապա Օձնեցին ժողով
զումարեց 719-ին ի Մանազկերա, Արշարունեաց Գրիգո-
րիս գիտնական քարեպիսկոպոսի և Ասորոց ներկայացուց-
չաց հետ և իւր զօրաբան հոգու հարուածով յօդս
ցնդեցրեց քաղկեդոնականաց և երևոյթականաց բանդա-
զուշանքները: Նա ամօքեց դաշնակից Ասորոց կասկածանքն
և կնքեց ժողովը հրաշալի մի ճառով: «Մի ոք, ասաց նա,
համարեսցի զմեզ մարդատեաց և անգէտ՝ խորհրդեանն
Քրիստոսի, որ զսէրն և զխաղաղութիւն եթող գանձ ե-
կեղեցւոյ և պատկեր աշակերտութեան իւրոյ: Այլ քանզի
ձեզքին ոմանք ի հաւատոց և ի ներքոյ վայի մտանեն, և
ամեն զբարին որ ի մեզ՝ չար, և զլոյսն դնեն խաւար, և
զմկրտեալն ի մէջ կրկին մկրտելով, վերստին ի խաչ հա-
նեն զՈրդին Աստուծոյ. և ասելով նոցա մեզ անհաւատս,
ինքեանք անկանին ի հաւատոց, մեզ ինչ ոչ կարելով
պակասեցուցանել: Զորօր. թէ ոք զփոյթ և զսուր տեսո-

դականն կոյր ասէ, ինքն է կոյր, որ չէ ի տեսանել զնորա աչեղութիւն, զայնպիսին հալածեցաք մեք իբրեւ զօտարա¹։ Այս է հայաստանեայց եկեղեցու արտաքին գործավարական ս. սկզբունք, զոր գգուել է նա իւր դաւթում։ Այնուհետեւ Օձնեցին ձեռք առաւ իւր փեմախրոխտ գրիչն և բուռն յարձակմամբ երևոյթականաց, այսինքն նոցա դէմ, որոնք ասում էին թէ առ աչօք է Քրիստոսի մարմնաւորութիւնն, ի մի կուտելով՝ հիմնայատակ արաւ իւր հակառակորդ բոլոր աղանդները։ Այդու պակեց նա իւր ուսուցիչ Թէոդորոս Բաթենաւորի ճառը։ Մինչ գեղապէս բանավարելով երևոյթականաց դէմ, ճշտում է Քրիստոսի Աստուած և միանգամայն մարդ լինելն և ասում. «դուք երկուցեալք յերկուց ասել բնութեանց՝ ի Պանդորոսին փախուցեալ անկանիք յիմարութիւն, որ զբանն ի մարմին և յոսկերս յեղեալ ասէր»։ «Երկնչիս յերկուց ասել բնութեանց. երկուց մեծ զոյ, եթէ ոչ արժանապէս և զմին ասել Քրիստոսի բնութիւն։ Իսկ եթէ իրաւապէս և բարեպաշտաբար զերկոսին լսես, ոչինչ է արգել զմին ասելով՝ յիշել և զառ ի յերկուցն. և դարձեալ՝ ոչ մոռանալով զյերկուցն, խոստովանել և զմին»։ Ուրեմն Օձնեցին ժխտում է նոցա, որոնք պարզ մի բնութիւն աստուածային էին ուսուցանում, իսկ ինքն վարդապետում է «յերկուց մի», այսինքն աստուածամարդկային մի բնութիւն։ Բայց ոմանք կամեցան երկու բնութեան վկայութիւն ևս գտնել սորա ճառում. աւասիկ Մսերեանի նման՝ եկեղեցու ախոյեան՝ անձն իսկ աչքից շփոթելով օտարի վկայաբերածն իւր հրահանգի մէջ է դրել. «անպատկառացոյցք ս. հարքն երկուց բնութեանց Քրիստոսի՝ աստուածայնոյն և մարդկայնոյն՝ լեալք, բնութիւնքն երկու ասելով, վասն

¹ «Արարատ» 1888. Ժ. Ասող. 102: Կիր. 38: Միք. Մեծն 338: Օրբել, ԺԲ: Վարդ. ԼԸ: Մխիթ. Այր. 68: Աբուլֆարաժ II, 57:

զի Աստուած և մարդ... և եթէ՝ հաւաստի զերկոսին ունէր զբնութիւնն Քրիստոս...: Ոչ եթէ զերկուց ասելով՝ հրաժարէին ասել զմին, և կամ եթէ զսորին հակառակն՝ զմին խոստովանելով՝ յամառէին յերկուցն դալ խոստովանութիւն. այլ համարձակաբար երկոքումբն այսօքիւք բարեփառութեան զամպարօք փայլեալք պայծառանային, երկուս ըստ բնութեան, և մի ըստ միաւորութեան զՔրիստոս քարոզելով»։ Արդ եթէ այդ բանաբաղներն ուղղում են այդպէս հասկանալ այս կտորն, ըստ որում և մասերը հանելով և կէտադրելով ընթերցողին խաբել են ջանում, լրացնելք պակասը, տեսնելք ինչ դուրս կգայ. «բնութիւնք երկու ասելով, վասն զի Աստուած և մարդ, և եթէ՝ ի միասին եկին բնութիւնքն, և եթէ՝ հաւաստի զերկոսին ունէր զբնութիւնն Քրիստոս. և եթէ՝ Կրկին է Քրիստոս. մարդ էր որ երեւէր, և Աստուած էր որ ոչն երեւէր. և որ այլ ինչ սոյնպիսիք յայլոյն ասացեալ եղեն»։ Արդ եթէ ստոյգ է թէ Օձնեցին երկու բնութիւն է ասում, պէտք է ընդունինք որ նաեւ երկու Քրիստոս է է վարդապետում. եթէ ճիշտ է առաջինը, ճիշտ է և երկրորդը։ Ահա մինչ ուր է տանում մեզ աչքակապների բանաբաղութիւնը։

Քաջայայտ է որ Օձնեցին այդպէս ասելով, բացատրում է թէ Քրիստոս ոչ միայն աստուածային բնութիւն ունէր, այլ և մարդկային. սակայն ոչ թէ Քրիստոս երկու բնութիւն ունէր յարակից, այլ նորա բնութիւնն, որ մի էր, երբեմն երեւում էր իբրեւ մարդկային և երբեմն իբրեւ աստուածային, վասն զի միաւորեալ բնութիւն էր։ Նոյնպէս և ոչ թէ վրկին է Քրիստոս», այլ և երբեմն որպէս Աստուած։ Ըստ այսմ է հասկանալ և նորա «երկուս ըստ բնութեան, և մի ըստ միաւորութեան» երկու ի արամաբանական կարգի, որպէս և ասում ենք՝ մարդկային բնութիւնը չարչարելի է և աստուածայինն ոչ, սակայն միա-

ւորութիւնից յետոյ չարչարելին անչարչարելի, և անչարչարելին՝ չարչարելի ըստ միաւորութեան (Տես էջ 58): Բայց ուր թողինք Օձնեցու այն հակիրճ խօսքերն, որոնցով հիմնադրուած է անուամբ քաղկեդոնականութիւնն, աւելով. «ապա ուրեմն մի՛ բնութիւն և մի դէմ Քրիստոսի, եթէ պարտ է համառօտադոյնս ասել, ոչ է ըստ նոյնութեան բնութեան կամ ԸՍՏ ՄԻԱՆՁՆԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ, ԶԻ ԱՅՍ ԶԵՐԿՈՍԻՆ Ի ՄԻԱՍԻՆ ԳՐԵԹԷ ԶՐԿԵՍՅԷ ԶԱՍՏՈՒԱԾ Ի ՄԱՐԴՆ ԼԻՆԵԼՈՅ, ԵՒ ԶՄԱՐԴՆ ՅԱՍՏՈՒԱԾԱՆԱԼՈՅ, այլ է՛, որպէս բազում անգամ ասացի, ըստ անձառ միաւորութեան բանին, ընդ իւրում մարմին: Որպէս և ս. Գրիգոր (Լուսաւորիչ.) ասէ՝ «միացաւ ի մարմին բնութեամբ, և խառնեաց զմարմինն ընդ իւր աստուածութեանն»:

Այս մեծափառ հայրապետի մաքրիչ և հաստիչ բաղադրէն այնպէս զօրաւոր էր, որ երկար ժամանակ այլ չյանդգնեցան պղտորիչներն ոտք դնել հայաստանեայց եկեղեցու պատապարեալ և պարսպեալ փարախը:

ԺԳ.

«Եւ արդ եթէ խարդախութեամբ ունիմք զթերութիւն հաւատոց, վասն էր չարչարիմք իբրև զպատժապարտս և ոչ ունիմք հանգիստ»:

ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՅՑԱՍԷՐ.

Հենց որ Բիւզանդացիք վանդուեցան և անհետացաւ նոցա ազդեցութիւնը, բարձրացաւ հայրենեայ աւերակաց վրայ Բագրատունեայ զրօշակը: Պայծառացաւ երկրի վաշխաւորութիւնը, փայլեցաւ և հայաստանեայց եկեղեցին, ըստ որում հայոց կաթողիկոսք պարապեցան ոչ միայն պետութեան բարեկարգութեան, այլ և երբեմն երբեմն քաջարի ոգևորութեամբ զուրս ելան մարդաբանական խաղաղէզը: Հայք խրատուած անցեալ պատմութիւնից, հեռու էին հոռոմոց մօտաւոր յարաբերութիւնից կամ շատ զգոյշ: 863 թուականին Զաքարիայի հայրապետութեան միջոցին Աշոտ Բագրատունին իշխանաց իշխանի ճոխութեան հասաւ, որ զուշակ եղաւ թշնամեաց առաջ նարապազայ զօրութեան. այս նկատեց Բիւզանդ և ահա Կ. Պօլսի պատրիարքն Փոտ միջնորդ զուրս ելաւ հայոց և հոռոմոց կայսրի միջև յարաբերութիւն հաստատելու. նա մէկ թուղթ գրեց առ Աշոտ (Աս. III, Բ. Կիր. 44. Մխ.

Սյ. 70.), յորդորելով նորան հակուիլ առ քրիստոնեայ թագաւորութիւնն, ըստ որում և Աշոտ մէկ իմաստուն պատասխան տուաւ, խոստանալով սէր պահել ընդ նմին և շնորհակալութիւն է յայտնում նորա ուղարկած շնորհաւորական ընծային (Յուշիկ. I, 457.): Սյս թղթադրութիւնից յետոյ (867—) շատ չանցաւ և ահա Աշոտ կառնեցաւ թագաւորութեան թեկն ածել. թագ տուաւ նորան ամիրապետն, որ հեթանոս էր, իւր բռնապետական լծի կոտորելու համար, թագ առաքեց նորան և Բարսեղ կայսրն, որ քրիստոնեայ էր, սիրով ի վերջոյ նորա զահը վտանգելու համար. Աշոտ թագաւորեց 887 թուին: Բագրատունիք քաջալերեցին գիտութիւնը, գնահատեցին արժանաւոր եկեղեցականաց, ըստ որում նոյն իսկ աշխարհական մի իւր առաքինութեանց յարդով, Շիրակաւանի ժողովով 854 ին կաթողիկոս եղաւ: Եկեղեցականք ևս Ասորոց ձեռնակցութեամբ վառ էին պահում ազգային եկեղեցու ջատագովութիւնը, յաճախ պայքարում յաղթահարում էին հակառակորդաց: Դեռ 801-ին նանա Ասորին խորխուրում էր յաղթեալ քաղկեդոնական Եպիկուռոսի վրայ հայական մի կաճառում: Սմբատ Բագրատունու հայցեալ՝ նորա «Մեկնութիւն Յովհ.» երկի թարգմանութիւնն էր որ Աշոտ Իշխանաց իշխանի ձեռնարկը դարձաւ (տես. յիշատակարանը Զարբ. թարգ. 620. Մխ. Սյր. 70.):

Հռոմք ջանացին նաև Զաքարիայի հետ յարաբերութիւն կապել, ըստ որում Փոս գրեց և առ նա մէկ թուղթ՝ դաւանաբանական համոզաբանութեամբ ճարտարուած, որի պատասխանը գրեց իմաստութեամբ, Սահակ Մուշեղ և Ապիկուրէշ եպիսկոպոսն Տայքի, ու Յոյներից հալածուելով, փախել էր և Բագրատունեաց մայրաքաղաքն ապաստանել (Սս. III, Բ. 158. Վար. 82—85): Հռոմք ջանում էին նոցա սէրը ձանկելու: Ընդ նմին

միայն իւրեանց մշտական նպատակաց վրայ էին զառաչում: Կրօնական համբերատարութիւն չէին կարող ունենալ, եթէ մեծ իսկ լինէր հանրային շահը: Ատելութիւնը գնում էր իւր ձանապարհով և այդ այնպէս սաստկացաւ, որ Անանիա կաթողիկոս¹ եկեղեցականաց խորհրդակցութեամբ հրամայեց քաղկեդոնական մկրտեալները կրկին մկրտել «վասն զի ուրանան քաղկեդոնականքն զԱստուած ի մարմնի իւրում լինել ի խաչին և ի մահուն. այլ և երկուս բնութիւնս կամօք ներդործութեամբ ասեն ի Քրիստոս, և մարդկայինսն ասեն ոչ Աստուծոյ վասն մեր կրօնալ կիրս և մեռեալ, այլ սոսկ մահ մարդոյ, և ի մահ մարդոյ մկրտին», առարկելով (Սս. 178):

Կրօնական մոլեռանդութիւնն այնպէս թունդ էր, որ Անանիայի յաջորդ Վահան կաթողիկոսն իւր յարաբերութեան պատճառով քաղկեդոնականաց հետ բռն հարուածի ենթարկուեցաւ: Ըստ Ասողկան, որ ականատես է, յԱնի ժողովուեցան ժամանակի նշանաւոր անձինք և զահընկէց արին Վահանին, որ փախել էր Վասպուրական: Նորա տեղն ընտրեցին Ստեփաննոսին: Վահան մէկ տարի կաթողիկոսութիւնից յետ, քանի մի տարի ևս խռովութեան պատճառ էր եղել, զի Վասպուրականում իւր անմեղութիւնն հրապարակելով, զրդեց հայաստանի հարաւն իւր զահընկէցութեան դէմ: Թերևս զըպարտութիւն եղած լինի նորա ամբաստանութիւնը, սակայն երկու կաթողիկոսաց մահուամբ վերջացաւ խռովութիւնը: Թողնելով մի կողմ յետագայ ժամանակի պատմիչներին տեղեկութիւնք, ըստ որում Ուռհայեցին մեծամեծ զովեստներով է յիշում նորան, բաւական է յիշատակել նորա

¹ Ըստ արձանագրութեան առ Երանոսանի, Անանիայի կաթողիկոսութիւնը տևում է մինչև 981. տես. II, 56: Հայոց կաթողիկոսաց ժամանակագրութիւնը պիտի ջանանք մի այլ անգամ ձշտել:

յանցանքն ըստ սկանառեսին՝ այն է որ Վահան «ընդ քաղկեդոնական սիրելութիւն և հաճութիւն կամեցաւ առնել թղթովք»։ Սակայն «սիրելութիւն և հաճութիւն» կարելի է հեթանոսաց հետ անգամ անել, պարզ է ուրեմն թէ քանի լքեալ էր Հայոց սիրան այդ քաղկեդոնականաց հեթանոսութիւնից, որոնց հետ բանդադուշանք էր սէր անել մտածել մինչդեռ պարզ քաղաքական յարաբերութիւնը փասնաբար էր։

Մինչդեռ յարաբերութիւնն այդպիսի նրբութեան և զգուշութեան էր հասած, մարդաբանական ասպարէզն ևս իւր ընդարձակութիւնն առաւ։ Աստ Հայաստանեայց եկեղեցու կորովաբան կաթողիկոսաց սկզբանց հաւատարիմ հետեող մի է Խաչիկ Ա. կաթողիկոսն, Անանիայի յաջորդը։ Հոռոմք զըկուելով Հայաստանի օրսարաններից, սկսան անհնարին հալածանք բարձրացնել Բիւզանդական հայաբնակ քաղաքներում։ Անամօթութիւնք այն աստիճանի էին հասել, որ Սեբաստիոյ «կանացի հովիւքն և միտրապօլիտն», չկարենալով զիմանալ վայելուչ պայքարի, խաչը թողած բրիչ ու շղթայ էին ձեռ առել, ըստ որում աւերում էին եկեղեցիք, դանահարելով և շղթայելով աքսորի էին ուղարկում Հայոց քահանաներին և ամենայն խժոժութիւնք դործ դնում, մինչ այն որ նոյն իսկ Հայոց եկեղեցեաց զանգահարութիւնն արգելեցին։ Շուրջ 986 թուին գրեցին և առ Խաչիկ քանի մի թրդթեր հաւատոյ խնդրոյ վրայ և ընդունեցան անհրաժեշտ պատասխաններ, որոնցից միայն մէկն է առձեռն (Աս. III, Ի. ԻԱ.)։ Հայոց մարդաբանական հմտութեան կատարեալ մարմնացում մի է այդ հրաշազան թուղթը։ Խաչիկ պահանջում է Սեբաստիոյ միտրապօլիտի ապացուցանել քաղկեդոնական վարդապետութիւնն աւետարանի և ս. հարց գրուածներից վկայութիւններ բերելով, ըստ որում և ստում է որ եթէ ապացուցին ճշմարտութիւնը, չի հրա-

ժարուիլ նոյնը խոստովանելուց։ Նա պահանջում է ապացուցանել, որպէս զի ճշմարտը տեսանելի լինի. «ապա թէ պաճուճանս միայն դնէք զանուանս նոցա, ասում է նա, զօրէն ռամկի թագաւոր կերպարանեալ (զի մի ասացից առիւծենեալ կերպարանեալ զկենդանին զայն, կամ զարծուովն զանց արարեալ զճային առասպել առ այլոց հաւուցն գեղեցկութեամբ), ոչ ապաքէն խաբէութիւն է առ աղէտս, ով իմաստունդ յայտոսիկ։ Իսկ որոց աչք ի զլուխ, և միտք յիմաստութեան և կատարեալ հասակաւ, և կիրթ ճաշակելեօք՝ նոցա կարողութիւն է ընտրութիւն առնել ի մէջ բարոյ և չարի»։ Ս. հաւատիկ այն ապտակն, որ սարսեցնում է և պիտի սարսեցնէ յաւիտեան ճշմարիտ հաւատքի թշնամեաց։ Հայ մարդաբանը չէ թաղցնում իւր խոստովանածն, այլ խօսում է բացարձակ, ուստի և հրճում է ինքնաբաւականութեամբ իւր տղամաշունչ հակառակորդի ողորմելի և չարախինդ վիճակի վրայ, ասելով. «մէք զհաւատոյս մերոյ զբարեպաշտութիւն յայանի քարոզեմք և գրեմք ի նամակի աստ։ Զի ի վերայ լերին բարձու հրամայեցաւ բարձրացուցանել զբարբառն հաւատոյ, և ի Տեառնէ հրամայեցաւ՝ զի յունկանէ լուեալն ի վերայ տանեաց բարձրութեան ասել և քարոզել»։ Նա չէ քաշում իւրը բացայայտել, ըստ որում և ուրախ կլինի եթէ հակառակորդք քննեն և ցոյց տան սխալը, հերքեն հաստատուն ապացոյցներով և ոչ թէ հայածեն ու հայհոյեն ժողատ դադանի նման։ Քանի վեթխարի հակընդդիմութիւն երկու կողմանց միջև. այնտեղ միայն խաւարչուտ բռնութիւն, այստեղ լուսաւոր ազատութիւն համըման իրաւացի ընտրութեան, մի՞թէ կղիմանայ լուսոյ առաջ խաւարային ժանտաժուտ մթնոլորտը... Այնտեղ աղջամուղջ և շամանդաղ իւրաքանչիւրի բացակութեան համար. այստեղ շողառատ պարզութիւն անձնիւր խելահասի հասողութեան ի նպաստ. մի՞թէ կհակա-

զիմէ խոնաւուտ բաղակցոյժ մշտակէզ շողերին: Խաչիկ զիտէ այդ, ուստի և հիմն ի վեր տապալելով նոցա վարդապետութիւնն, ոչ թէ հայոց վարդապետներ խօսքերով է հերքում նոցա, այլ նախ բանական բանավարութեամբ և ապա նոյն իսկ հռովմէական պետութեան եկեղեցու հարց զրուծիւններէն վկայաբերելով. «որպէս ընդ չրէայն, զրում է նա, ոչ աւետարանական և առաքելական վարդապետութեամբք վիճեմք, այլ ի նոցունց մարգարէիցն հաւանեցուցանեմք՝ սոյնպէս և ընդ ձեզ՝ ի վարդապետաց ձերոց և որ յաշխարհ ձեր պայծառացան՝ բանադիր լինեմք յոգնազան և բազմապատիկ պիտառութեամբք, զի առաւել երեւելի և նշանաւոր յաղթութիւն լիցի ամենայն հերձուածողաց»: Քանի գեղեցկախօս է հաւատոյ այդ ախոյեանների պարծանքը՝ հայաստանեայց եկեղեցու հաւատալեաց առաքելական պարզութիւնը, որ բարձրանում է վեհաժեսմ ի վեր անդր քան զԵնաւս քաղկեդոնականաց դաւանական շեղջակոյտի դիմաց պանծալով. այս զիտէին այդ քաղցրաբարբառ ջատագովք, որպէս Խաչիկ ասում է հեգնաբար ապտակելով հակառակորդին. «իսկ զԵնչ վտան վարսաւոր գիտուցդ ասիցէք, զոր իբրև սահման քրիստոնէութեան ունիք»: Խաչիկ պարծանքով յիշում է, որ հայք պինդ են պահելու իւրեանց հաւատքը, Գրիգոր Լուսաւորչի հայրական ժառանգութեան այդ գեղեցիկ աւանդն իւրեանց սրտի և հոգու մէջ, պինդ որպէս իւրեանց մարմնի զոյնն անփոփոխ: Ակամայից ծաղրում է հակառակորդաց, որ երեք բնութիւն պիտի դաւանէին, երկուքի միջնորդն ևս աւելացնելով, և ցաւում է, որ ստիպուած է յարձակուելու նոցա դէմ. նա նկատում է, թէ այդ չէր անիլ, եթէ Յոյնք չթողած լինէին հաւատալն ու հաւատքի զօրութիւնն և սնտի բառաբանութեան յետեւից ընկած, խաչն իսկ ունայնացնելով: Ի վերջոյ ամփոփում է իւր հարուածն ասելով, որ ինչպէս նա

իւր թուղթը 5 զլիւի էր բաժնել, ըստ իւր 5 զգայարանաց, որոնցով ապշել էր, և բաժանումն էր մտցրել Քրիստոսի բնութեան, կամքի և ներգործութեան մէջ, այնպէս ևս ինքն ըստ Դաւթի 5 քարերին, որով նա Գողթաթին ջարդեց, խփում է ս. հոգու պարսատիկով և Տէրի բազկի զօրութեամբ նորա ճակատն, որպէս զի այլ ևս չյանդգնի կենդանի Աստուծոյ ճակատը նախատելու: Բայց չիրկնէք ամբողջ թուղթն, որի զօրութիւնը ճանաչելու համար պարտ է զայն քանի մի անգամ կարդալ:

Խորտակեց Խաչիկ իւր հակառակորդին իւր հայրենի յաղթապանծ ձեմով և նորա մշտայաղթ գէնքն էր նախնեաց սկզբանց, ուղղութեան, և ջատագովական մշտադուտ բանահիմանց այդ շարածքը: Դոցա փայլուն վեհութեամբ էր որ «բարձրանայր եղջիւր եկեղեցւոյ ուղղափառ խոստովանութեամբ»: Հայաստանեայց եկեղեցու յաղթանակը զօրաւոր էր և յաւերժական, ուստի երբ նորա որդիք զնուիլ զիտէին նախնեաց հաւատով, ընկձւում էր թշնամին, վասն որոյ «որք խէթ աչք հայէին ի մեզ, ի սոցա վարդապետական հանդիսիցն կորակնեալք իբրև զմկունս ի ծակս որմոց սողոսկեալ մտանէին»:

Արդարեւ հայք բարձրութիւնից էին նայում իւրեանց հակառակորդաց վրայ, ըստ որում այդ վեհութեան զիտաստութիւնն արտայայտութիւն է ստանում ըստ ամենայնի. հայոց հայրապետը գերադահում է Բիւզանդիոյ պատրիարքին և հռոմոց համար ջուր է օրհնում և «ցնցուղ լուսոյ ճառագայթից» ծաղում է ջրի վրայ հայոց եկեղեցու հովուապետի օրհնութեան տակ (Լատ. 12. Սմբ. 29.). իսկ թագաւորն Վասիլ նորա ձեռքով ջուր է ածում իւր զլիւին: «հաւատոյ եղջիւրը» բարձր պահել, եկեղեցին պարզ և անբիծ պահպանել և հինաւորաց առաքելական աթոռի սրբութեան համար ամենայն ինչ զօհել՝ ահաւասիկ այն սկզբունքներն, որոնք ոգեւորել են

Հայ. եկեղ. և Բիւզ. ժողով. պար.

լաղմ էին շահատակել: Եւ ինչո՞ւ էին արգելել ջանում: «զի անտերունչք՝ ասեն՝ եղեալ, լիցին ի կրօնս մեր զտրձեալ»։ ողբերգում է ի խորոց սրտի հառաչելով Ներսէս Շնորհալին (Վիպաս. 544. Սմբ. 60. Ուռ. 164 և այլն):

Միւս կողմից ևս շարունակեցին հայոց քաջ իշխաններին բնաբարձ անել և էլ որն ասեմ, «զի առաւել բարձրացաւ ծուխ անօրէն դործոց նոցա քան զՍողոմոնայ և զԳոմորայ» (Ուռ. 139.):

Եւ «ով կարող է պատմել դանցսն որ անցին ընդ քրիստոնեայքն... ի չար ազգէն Յունաց, որ ըստ իւրեանց չար և անբարի բնութեանն խաւարած են հայոց ազգին», ասում է վշտացած հայոց միակ աշխարհական պատմիչն Սմբատ սպարապետ: Բիւղանդացիք, զրում է նա, «քակելով անհետացրին հայոց աշխարհից յաղթող թագաւորներին, որոնք արիական ջանքով հալածում էին անօրէնների զնդերն, ինչպէս բազէն կաքունների երամներն, իսկ փոխանակ նոցա «կուսակալք և գաւառապետք զիւրտերն սահմանեցին»: Իսկ եթէ հայոց մէջ քաջ զօրական էին գտնում, աչքերը հանում էին և ինքեանք «որպէս տկար շունք՝ որ չկարեն պահել զհօտ ի գոյլոյն՝ այնպէս փախչէին և թողուին զաշխարհն՝ թշնամեացն՝ յաւար և ի գերութիւն... և փոխան արանց պատերազմողաց զկրտերն ոռոգէին. և սկսան ուտել և բմբել և սուտ հաւատոյ քննութիւն առնել¹ ընդ ամենայն ազգս. և բարձրամիտ հպարտացեալ՝ զամենայն ազգս քրիստոնէից ատեցին զէտ անհաւատ... և փոխան զինուք զթշնամիս հարկանելոյ, զլեզուս սրեալ՝ զազգս քրիստոնէից սկսան

¹ Ներսէս Մեծի Վարքի Ժ. դարի աւելաբանութեան մէջ ասուած է Թէ Յունաց կայսրները չեն հոգում պատերազմաց «այլ զհարկաց միայն, և զփոխելոյ կարգաց և զքննութեան հաւատոց, զոր հիմնեցուցին առաքելաշան ժողովքն երեք. և բակտեսցեն զբազումս ի հաւատոց քրիստոնէից. և այն լիցի ջան նոցա և վաստակ» Սոփ. Զ. 91:

աղճատել. և զիւրեանք միայն կարծեն քրիստոնեայս լինել...» (տես. և Ուռ. 120):

Տուէի՞ժ յանդգնեցաւ մինչև անգամ Սենեքերիմ Արծրունու որդոց Ասոմ և Ապուսահլին ստիպել վերամիտուել, ըստ որում և զիր իմն կնքեց ոմն Յակոբ Գաւինեցի վարդապետի հետ. ստիպյն եկաւ Գագիկ հաւատարիմ հայրենասէրն և պատուեց կայսրի առաջ այն չաբեղայի թուղթն և մինչև անգամ ջատագովական թուղթ մի գրեց առ նա (Ուռ. 192. Սմբ. 63.):

Միւս կողմից ևս հայրապետական թափուր աթոռ բաղմապատիկ հոգ պատճառեց հայ իշխաններին. միացաւ և զինուեցաւ Գագիկ Աբասեան և բուռն ձեռքով օգնութեան հասաւ անտերունչ հայ ազգի աստուածային պահապանին. նա ընտրեց արժանաւոր զահակալ՝ Մագիւարոսի որդուն Վահրամին, որ օծուեցաւ Գրիգոր Բ. 1065-ին:

Խաչիկ Բ. ևս նորա հովանու տակ էր ի Թաւրուր (Ուռ. ԻԵ.). իսկ երբ Գագիկ 1064-ին փոխադրեց իւր գահն ի Մամիգաւ (ԶԼ.), անդ նստաւ և Գրիգոր Բ: Սա իշխան և Գրիգոր Լուսաւորչի ցեղից, ջանացաւ հայաստանեայց եղեղեցին պայծառացնել: Մինչդեռ Յոյնք ճգնում էին կաթուղիկոսութիւնը վտանգել, հայք հակառակի աշխատում էին, որտեղ ապահովութիւն կար, փոքր կախատում էին, որտեղ ապահովութիւն կար, փոքր կաթուղիկոսներ նստեցնել: Գրիգորի մի ձեռնադրուածը նրստում էր ի հօնի, մի ուրիշը Մարաշում: Գրիգոր մի փոխանորդ ևս օժեց յԱնի, Բարսեղ եպիսկոպոսին (Ուռ. ձԷ. ձԶԷ. Վար. ԿԶ.): Այսպիսով թշնամիք խաբուեցան իւրեանց յոյսերի մէջ: Գրիգոր մնալով ի Մամիգաւ 1 տարի (Վար. ԾԼ. Ուռ. ԴԹ.), ձեռնադրեց Գէորգ վարդապետին կաթուղիկոս և ճանապարհորդեց. բայց վերստին դառնալով, մնաց մի կարճ միջոց ի Մուտառասուն (Ուռ. ձԵ.) և տպա անցաւ ի Կարմիր վանք, Տաւրոսի

վրայ, որտեղ ապահով էր Գող-Վասիլ Հղօր իշխանի սրի ներքոյ:

Սա առաջինն Հայաստանեայց եկեղեցու Հայրապետաց մէջ, որ Հասկանալով իւր եկեղեցու Համաշխարհային նշանակութիւնն, սկսաւ աշխատիլ այլ եկեղեցեաց ծանօթանալու, առաւել նկատելի անելով նորա փառաւորութիւնը: Նա առիթ առնելով իւր Թարգմանական գործունէութիւնը ճանապարհորդեց 1075-ին ի Կոստանդնուպօլիս, որտեղ մնաց երկար իւր քեռորդի Գրիգոր Գ.-ի Հետ. այնտեղից ելաւ դէպի Երուսաղէմ և 1086-ին եկաւ նա Եգիպտոս, որտեղ և կաթողիկոս ձեռնադրեց իւր քեռորդուն (Ուռ. 254. Կիր. 53. Վարք ԾնորՀայու 25). այնտեղ Հանդիպեցաւ մեծ Ժողովի և բանավէճ ունեցաւ նոցա Կիւրեղ պատրիարքի (+ 1092) Հետ Հաւատոյ խնդրի վրայ, ըստ որում «բազում հոգևորականաց ներկայեց իւր ուղղափառ խոստովանութիւնը»: Այս ի Հարկէ մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ նոցա վրայ, որոնք կառաղի հակառակորդ էին քաղկեդոնականաց, յոյժ ուրախացան որ Հղօր դաշնակից ունէին և ահա Հին անաղարտ եկեղեցիքը ձեռք ձեռքի տալով նկատեցին իւրեանց վեհութիւնն և կրկին ու կրկին քաջալերուեցան ճշմարիտ Հաւատոյ այն առաքելական ս. աւանդի պահելու ամրութեան մէջ: «Այդօր, ասում է Տէնիսի Միքայէլ եպիսկոպոսն, ամէնքին յայննուեցաւ որ Կոպտերը, Հայք, Ասորիք, Եթովպացիք և Նուբիացիք մի են ուղղափառ Հաւատով, զոր Հին սուրբ Հայրերը միանգամայն խոստովանել էին և զոր մերժեցին Նեստոր, Լէօ և Քաղկեդոնի Ժողովը»: Թէև մտադրած պիտի եղած լինի նաև արեւմուտք գնալու, սակայն չարաւ. թուի թէ արեւելքում ցրուած Հայ իշխաններն էին Հայոց կաթողիկոսաց պայքարութեան կարօտում: Այսպէս Գրիգոր Վկայասէս իշխան Հայրապետը մէկ նոր քայլ արաւ, Հայաստանեայց

եկեղեցու գործունէութիւնն ընդլայնելով. արդէն ի Հնուց Ասորիք հողի և կենդանութիւն էին առնում Հայերից, որպէս վկայում է Միքայէլ Մեծն իսկ, ասելով. Հայք «բազում եղեն մեզ նպաստամտոյցք և ձեռնուրբ, և զրեթէ նոքօք կարացաք տեւել այն ամենայն անցից որք եկին ի վերայ մեր և եղեն մեզ սիւն և հաստատութիւն. և ուխտ խաղաղութեան և դաշն սիրոյ է ի միջի մերում մինչև յաւիտեան»: Իսկ այժմ Հայոց կաթողիկոսը, թէև պատահաբար, ձեռք է մեկնում մինչև իսկ Ափրիկէի հեռուոր կողմը:

Հարկաւ Գրիգոր ձեռք կարկառելով առ այդ Հաւածեալ եկեղեցիք, կամենում էր դաշնակիցք գտնել հոռոմոց անդադրում անօրինութեանց դէմ. յիրաւի նա սէր հաստատեց Ափրիկեան և Ասորոց ուղղափառան եկեղեցեաց հետ, իւր նախնեաց հետեւելով, սակայն չկարեցաւ ամուր պատնէշ մի կաղմել թշնամու յարձակմանց դէմ: Նա առաւել ևս հաւածուեցաւ Ալեքս Կոմնենոս կայսրի օրով, որպէս ինքն իսկ գրում է իւր յիշատակարանի մէջ («Վարք Ոսկեբերանի» Թարգմ.) և ապաստանեցաւ ի Սեաւ լեռուն 1102—3 թուականին (Ուռ. 360. Վարք. Ծնոր. 25. ԾնորՀ. Վիպաս.): Նոյն Ժամանակ ՈւռՀայեցիք սոսկալի Հալածանաց ենթարկուելով, թուղթ գրեցին առ նա և յայտարարեցին իւրեանց թշուառ վեճակը: Չնայելով իւր նեղութեանց, Վկայասէր գիտէր որ ինքն էր իւր հօտի աներկիւղ պահապանն, ուստի և բնաւ չվհատեցաւ, այլ գրեց նոցա քաջարութեամբ. «Թէպէտ և ես խրախոյս տամ ձեզ և քաջալերեմ համբերել ամենայն իմաստութեամբ, և ոչ իբրեւ վատասրտեալ հովիւ արաաբոյ մնամ կրիցն, այլ կամաւորութեամբ ևս մահակից ձեզ գտանիցիմ յամենայն գործս և ի տեսակ տանջանաց...» ըստ որում ոչ թէ իբրեւ վատ հովիւ յետ է քաշում և իւր հօտը թողնում անօգնական, այլ դի-

տենալով իւր եկեղեցու ճշմարտութեան արժանիքը որ-
պէս վեհարի հովիւ, կանգնում է իւր հօտի համար և
եթէ անկարանում է պաշտպանել, չէ զլանում նորա հետ
տանջուելու: «Պատրաստ կամք, գոչում է նա անվեհեր,
յամենայն իրս տալ պատասխանի զոր ինչ և հարցանի-
ցեն, բայց ի պատեհ և ի դիպող ժամու. և եթէ ասն-
ջանօք է և կամ բռնութեամբ և ոչ յայնմանէ յուրաստ
կամք»: Սակայն այդ հալածանքն առաւել ևս նորան ու-
րախութիւն է առթում, ըստ որում նա այդ նշանակ է
համարում իւր վսեմութեան և ճշմարտութեան, վասն
որոյ և հրձուում է, ասելով. «գոհանամք զԱստուծոյ յա-
մենայն ժամ, որ մինչև ցայժմ յանաստուած հեթանոսաց
տէրանցն զանգիտէաք և դատէաք, և այժմ ի քրիստո-
նէիցդ այնպէս...» Այնու հանդերձ նա չէ հպարտանում,
այլ իւրն, որ ճշմարիտն է, մեծանձնութեամբ սիրելով,
չէ կորցնում իւր խոնարհութիւնը, չի ասում. «ոչ յա-
րուցեալ ընդ առաւօտն և զհետ եղեալ մոլորութեանց,
և կամ բարձրդէմ երեսօք հպարտացեալ և ամբարա-
ւանացեալ իբրև գոռում ազգն»:

Այն անձն որ փախչում է կաթողիկոսական պատ-
ուից, այն անձն որ մերժում էր հարիւրաւոր իշխանների
թախանձանքն և չէր ուզում հայրապետական աթոռ
բարձրանալ, այն անձն էր որ ի սէր իւր հալածեալ ազգի
հովուապետութեան ցուպն առաւ, և նա անտանելի հա-
լածանաց մէջ հաւատարիմ մնալով իւր սուրբ կոչման,
մաքառեց յարաժամ և վերստին պանդխտելով, օտարու-
թեան մէջ կնքեց իւր բաղմաշխատ կեանքն (ի Քեսոն,
Գող-Վասիլ իշխանի մօտ 1108): Սակայն իւր 40 ամեայ
կաթողիկոսութիւնից յետոյ, զգալով իւր վախճանը,
կանչեց Բարսեղ հաւատարիմ կաթողիկոսին, երաշխա-
ւորեց նորան իւր աթոռն և իւր քեռորդի, Ապիրատ իշ-
խանի, որդիքն, իւր ապագայ յաջորդք: Սրտով խնամեց

Բարսեղ իւր աթոռն ու Գրիգոր Գ.-ին և Շնորհաբուն,
զնաց առ Մելիք Շահ «վերկիւղ մարդկան ի բայ մեր-
ժեալ», գահընկէց արաւ հակաթոռ Թէոդորոս Ալախօսի-
կին և ապահովեց իւր պատանի յաջորդին: Սա ևս ճա-
նապարհորդելով, հիւանդացաւ ի Շուշը, հողին ի բռն
կանչեց Գրիգոր Գ.-ին, յանձնեց նորան իւր կաթողիկո-
սութիւն և անցաւ իւր պապերի կարգը 1112-ին: Գրի-
գոր Գ. օծուեցաւ 1113-ին ի Կարմիր վանք: Սա ևս ա-
րիաբար ժողով զումարեց և աւելի քան 2500 եկեղեցա-
կանաց ներկայութեամբ նղովեց Աղթամարի հակաթոռ
Դաւթին (Ընդհանր. 65.):

Այդ ժամանակներն արդէն հայք ուշադրութիւն դարձ-
րին դէպի արեւմուտք, որ ժԲ դարու սկզբէն անձնազոհ
խաչակիրներ կամ արկածատենչներ էր տալիս սուրբ երկրի
աղատութեան համար: Որչափ խառնիճաղանձ էին այդ
մարդիկները, նոյնչափ մեծ էր նոցա վրայ յոյսը. 1099
թուին Երուսաղէմ հասաւ մէկ «աղատարար» հօսանք, որ
արգաւանդ հող գտաւ սուղուելու համար. զորան հետեւե-
ցաւ երկրորդն 1147-ին, բերաւ իւր հետ երրորդն 1189-
ին, ապա չորրորդն 1217-ին և այլն, որոնք վերջ չունեցան
մինչև ժԳ դարու վերջերը: Քսնի անկանոն և խառն ի
խուռն էին այդ խառնամուժ ամբոխի արշաւանքներն, այն-
քան որոշատենչ և նախորոշ էին նոցա կենդանութիւն
տուող և ուղեկցող հոգեկրկիտների զործունէութիւնք:
Հռովմայ արքայատենչ քահանայապետք էին խաչակրաց
արշաւանաց ընդհանուր հրամանատարք և նորա կարգի-
նալք ու վանականք էին այդ բաղմադունակ տարրերի
չեղջակուտողք, առաջնորդողք և երկրի անկիւնները բռ-
նողք: Նոցա յարձակմունքներն այնպէս յանկարծակի էին,
որ սկսուեցան արեւելքում առասպելներ և մարգարէու-
թիւնք հեղինակուել նոցա ներկայի և ապագայի վրայ,
ըստ որում գերութեան մէջ ծփող ժողովրդի մաքում

նկատուեցան, որպէս Քրիստոսից առաքուածներ, որպէս քրիստոնէութեան համար զոհողներ, այսինքն սրբեր, քրիստոնէութեան նահատակներ, առաքինի աստուածասէրներ և այլն: Յիրաւի, ստրկութեան մէջ տքնող ժողովրդի համար կարող էր արդեօք առաւել մեծ երկնաօտք պարգև լինել քան ազատարարը, կարող էր առաւել սրբութիւն և պաշտելի առաքինութիւն լինել, քան ի սէր խաչին կռուողն ու փրկողը: Նոքա սիրւում էին, նոքա փարւում էին, եթէ մինչև անգամ ամենադժնեայ չարագործները լինէին, ողջագուրւում էին որպէս հրեշտակներ:

Հայք ևս մի կողմէն հեթանոսներից նեղուած, միւս կողմէն չոռմաններից հալածուած, ամենայն օգնութիւններ հասցրին նոցա, որպէս ապագայ նիզակակցաց: Նոքա էին խաչակրաց կերակրողն ու նպարաւողը, նոքա էին առաջնորդող և հանգուցանողը, մանաւանդ ի հեծուկս Յունաց հրապարակապէս իւրեանց սիրոյ արտայայտութիւն տալով, նոցա բարեկամացողը:

Հարկաւ հայոց եկեղեցականք ևս անբաժան էին իւրեանց հօտից, ըստ որում հայ իշխաններին մշտադէտ պահպան լինելով կաթողիկոսք սկսան նոյն քաղաքականութիւնը վարել: Եթէ հայոց կողմից բարեկամական ցոյցերը շատ անշան էին, խաչակրաց կողմից խոր եղան արձագանքներն, ըստ որում և բարձր տեղ բռնեցին նոցա աչքում հայոց հայրապետք, որպէս առաքելական յաջորդք արեւելքում, այնպէս որ նոցա խօսքն ու գործն ևս նոյն իսկ օտարաց առաջ պատկառելի տեղ բռնեցին: Նոքա նկատուեցան որպէս վերագոյն վարչապետներ արեւելքի քրիստոնէայ աշխարհում¹:

¹ Գուլիէլմո Տիւրոսի եպիսկ. կողմէ Գրիգոր Գ.-ին. «ծայրագոյն քահանայապետ», «զլուխ ամենայն եպիսկոպոսաց Կապաղովկիոյ, Մարաց, Պարսից և երկուց Հայաստանեայց, վարդապետ գերազանց, որ կոչի կաթողիկոս», «Յաղագս պատերազմաց սրբոց» XV, 18:

Սյդ ժամանակները Լատինք օգտուելով խաչակրաց զօրութիւնից, արքեպիսկոպոսութիւնք էին հաստատել յԱնտիոք և յԵրուսաղէմ, սակայն հռովմայ կողմից մեծ ջանք էր հարկաւոր նոցա առկախումը պահել: Երբ Անտիոքայ առաջին արքեպիսկոպոսն Բերնհարդ 1135—36-ին մեռաւ, ժողովրդի կամքով և ընտրութեամբ աթոռ բարձրացաւ Փրանկ մի Ռադուլֆ. սա տեղն ամրացնելուց յետոյ չկամեցաւ հռովմայ զերիշխանութիւնը ծանաչել, զի իւր աթոռն ևս առաքելական էր, այլ և Պետրոսի աթոռ էր կոչւում, մինչդեռ հռովմ նոյն Պետրոսի անունն տակ էր աւետարանն իւր քմահաճութեանց խաղալիկ դարձնում: Ռադուլֆին հետեւեցաւ անմիջապէս և Երուսաղէմի արքեպիսկոպոսն Փուլիէր: Մինչդեռ հռովմ էրկպառակուած էր հակաթոռների պատճառով, Ռադուլֆ և Փուլիէր չկարեցան իշխանաց հետ վարուիլ և վտանգուեցան:

Ռայմունդ իշխանը սկսաւ Ռադուլֆին հալածել, սակայն երկար աստանդութիւնից յետոյ վերջինս վերստին իւր տեղը բռնեց: Սյդ ժամանակ եկաւ հռովմ պատուիրակ Պետրոս Ռադուլֆի հակառակորդ եպիսկոպոսաց զրդմամբ, սակայն ծանապարհին մեռաւ. ապա նոյն եպիսկոպոսաց զրդմամբ եկաւ Ալբերիխ կարդինալը: Սա իրողութիւնն իրապէս հետազօտելու համար հրաւիրեց 1139-ին¹ եղելութեան ծանօթ անձանց յԱնտիոք և ժողով գումարեց, բայց Ռադուլֆ չեկաւ, իսկ ժողովրդականաց մի մասն ի նպաստ նորան էր խօսում: Ժողովը հրաւիրեց նաև հայոց կաթողիկոսին² և երկար զեզերանքից

¹ Սոյն տարին իննուկէս Բ. գումարեց Լատերանի երկրորդ ժողովը հակաթոռութեան պատճառով. նա մինչև իւր մահը (1130—1143) խառնուած էր կայսրների կոիւնների մէջ:

² Ներս. Լամբր. ևս լիշում է «մեծն յԱնտիոք ժողովն եղեալ, իննորդ սոցա արագ եղեալ, ուր հանդիսիւ ի ձա՞ն խօսեալ, ունկն դնելով նոցա նուաճեալ»:

յետոյ, վասն զի ժողովուրդը զրգռուած էր պատուիրակի դէմ և եթէ իշխանաց պաշտպանութիւնը չլինէր, չափաւ պրծնէր կատաղած ամբոխի ձեռքից, պաշտօնանկ արաւ Ռադուլֆին և բանտարկեց: Ռադուլֆ փախաւ ի Նոլմ, որտեղ և թունաւորուեցաւ: Ապա Նոլմաց պատուիրակն Ալբերիխ գնաց դէպի Երուսաղէմ, որտեղ Փուլիէր արդէն յետ էր կացել իւր մաագրութիւնից, և մնաց մինչև 1140 թուի զատիկը: Նոյն ժամանակ Գրիգոր Գ. ճանապարհորդեց դէպի Երուսաղէմ և եպիսկոպոսներից սիրալիր ընդունելութիւն գտաւ մէկ մասնաւոր կաճառում: Սիոնի եկեղեցում և բարեկամական խօսակցութիւն ունեցաւ. Գրիգոր Գ. այսպիսի Հանդիսաւոր յարաբերութեանց դիմեց մանաւանդ ի Հեծուկո Նոռմոյ, որոնք զեռ 1137 թուին մանելով ի Կլիկիայ տակն ու վրայ արին, աւերեցին «զբազում վանորայս և զեկեղեցիս. և զնշանս տերունականս խորտակէին, և անհնարին հարուածս աղբի մերում հասուցանէին քինաբալ» գրում է Շնորհալին, այլ և Հայոց զրչագրները, Ս. Գրքերն և այլն պրում էին հեթանոսաբար:

Երբ ձօշլին իշխանի որդին և նորա մայրը մենակ ապրել չուզեցան ի Նոլմկայ, ծախեցին այդ տեղակը Գրիգոր Գ.-ին, որ և 1150-ին վերջնապէս ամրացաւ անդ Շնորհալու հետ:

Ըստ որում, որպէս յետոյ էլ պիտի տեսնենք, հայաստանեայց աստուածային աթոռին վիճակուած էր զրեթէ ամբողջ Հայաստանը պտտելու և նորա անկիւնք սրբազործելու: Այստեղ ևս հանգստութիւն չունեցան, ըստ որում Շնորհալին գրում է 1151 թուին.

«...Նեղիմք յանօրինաց

եւ յարաքին չար գազանաց,

եւ ոչ նուազ՝ ի զրժանաց

ի սուտանուն քրիստոնէաց»...

Նոքա օղնական չունէին և միայն Աստուած էր յոյսն ու մխիթարիչը, այդ առանձնացած խորթակեցիկ անկիւնում:

«Յորոյ Փրկիչն մեր կենաց

Մինչև յայսօր ամբողջ պահեաց

Որք և յապայն ժամանակաց

Յանձն եղիցուք նորին կամաց...» (Բան Հաւատոյ.

225. «Ընդհ.» 421.):

Փրկիչն էր պահել Հայոց, Փրկիչը պիտի պահէր և յաւիտեան: Այդ յուսով էին հաւատոյ քաջ ախոյեանն և նորա արբանեակը ժայռերի մէջ պատասպարուել Հայաստանեայց եկեղեցին, մայր աթոռն ու հօտը պահելու համար: Նոքա զիտում էին այդ վիճակում Հայ իշխանաց զործը Կլիկիոյ բարձանց վրայ և ահա Թորոսի և Օշինի վէճերը նոր հոգ պաածառեցին այդ ժայռակեցիկ արծիւներին: 1165-ին գնաց Շնորհալին զոցա հաշտեցնելու և իւր քաղցրաբարոյ ներկայութեամբ այնպիսի սէր ներշնչեց Թորոսի սիրան, որ կարճ միջոցից յետոյ խնամեցաւ իսկ Օշինի հետ և իւր աղջիկը տուաւ նորա որդուն՝ Տեթումին: Շնորհալին գնաց ի Լամբրոն Օշինի հետ և ճանապարհին հանդիպեցաւ ի Մամեստիա Մանուէլ կայսրի (1143—80) փեսայ Ալէքս Աքսուխունին: Ալէքս զանազան չարանիւթ բանասարկուններից բարութանք էր ստացել Հայոց եկեղեցու դէմ, ըստ որում և փափաքեցաւ Շնորհալու կարծիքն իմանալ. վերջինս ցոյց տուաւ որ այդ ամենը զրպարտութիւն էր և բացայայտեց Հայաստանեայց եկեղեցու ուղղափառութիւնը: Ալէքս խնդրեց նորանից այդ գրաւոր տալու, վասն որոյ և Շնորհալին գրեց և մի առ մի հերքելով թշնամեաց զրպարտութիւնք, զլուրջմեց Հայոց զաւանական կէտերը: Նա իւր հեղաբարոյ բնոյթով և իմաստալիր զրութեամբ այնպէս զրաւեց Ալէքսին, որ վերջինս մեծ պատուով ուղարկեց նոր Օշինի հետ ի Լամբրոն:

Շնորհալին վերադարձաւ տուն. քանի մի ժամանակից յետ Ալէքս ևս գնաց ի Կ. Պօլիս և ամենայն ինչ պատմեց կայսրին: Մանուէլ արդէն իւր գահակալութեան տարիներից զբաղած էր դաւանաբանական հարցերի և քանի մի ժողովներում վճիռ էր տուել և վէճերը վերջացրել. նորա մէկ մեծ հոգն էր այդ շրջանում հին հռովմը՝ Նոր-հռովմայ հետ միացնել. հռովմայ քահանայապետք խաչը թողած, սուր էին ձեռք առել, սակայն կրօնաւորի քողով և ահա կրօնի միացմամբ պիտի աջողէր Մանուէլին իւր պետութիւնն ընդարձակելու: Նա երկար բանակցութիւն ունեցաւ հռովմայ Ալէքսանդր III-ի (1159—81) հետ և երբ զործը ֆնաց ժողովին, միտքը դարձրեց և յարեւելք և հրաւիրեց նաև Գրիգոր Գ-ին Շնորհալու միջոցով այդ նպատակին ձգտելու և մասնակցելու, 1167 թուին սեպտեմբերին: Մանուէլ ուզում էր հաւատացած լինել և հաւատացնել, որ աղգերն ոչ միայն ի մի հաւատ պիտի միանան և մի հովուից—Քրիստոսից հովուին, այլ և ի մի փարախ տաւաղեն: Առ այս իբր թէ Աստուած մանաւանդ իւրեանից է պահանջում հոգալու: Ոչ պակաս պիտի և հայրապետք հոգան, նկատում է Մանուէլ, զի նոքա ս. Գրիգոր ճանաչում են. և յիշում է որ իբր թէ Ներսէս Ալէքս Աքսուտի հետ փափաք է փոխանակել եկեղեցեաց միութեան վրայ, զոր և Մանուէլ իբր թէ կարգացել է Շնորհալու նամակում: Այս երես առ երես ստելուց խօսք է առնում և առաջարկում, ընդունել ինքեան իբրև միջնորդ եկեղեցեաց միութեան իրադործման, վասնորոյ և հրաւիրում է Շնորհալուն ի Կ. Պօլիս:

Գրիգոր Գ. արդէն մեռած էր, առաջուց իւր հայրապետութիւնը Ներսէս Շնորհալուն յանձնած լինելով (1165+66), որ մի ճառով պարզեց թէ որպիսի ջերմեւանդութեամբ և երկիւղածութեամբ բարձրացաւ նորա

նման սուրբ տնձն այն հինաւուրց նուիրական աթոռը¹: Շնորհալին բացէ ի բաց մերժեց այդ հրաւերը, նախ անխաղաղ հանգամանքները պատճառ բերելով և երկրորդ որ թէ Գրիգոր Գ. ևս կենդանի լինէր «զիսրդ կաթիլ մի դիտութեան հնար էր առ համատարածն ծով իմաստութեան համարձակել մերձենալ ի հարցումն և ի պատասխանիս», որով իւր Կ. Պօլիս գնալու հնարաւորութիւնը հանեց արմատաքի հռոմոց մաքրից: Հարկաւ նա յայտնեց նախապէս իւր ուրախութիւնն, որ կայսրը հակուած է՝ եկեղեցիք միաբանեցնելու, ընդ նմին զրեց ամենայն մանրամասնութեամբ ճայաստանեայց եկեղեցու հաւատքն և առանձնացուցութիւնք և ապացուցելով դոցա ուղղափառութիւնն, առաքեց նորան ի պատասխան: Ժողովը գումարուեցաւ ի Կ. Պօլիս 1168 թուին հռովմայ կարգինալաց և հռովմայ պատրիարք Միխայէլ Անխիալուսի ներկայութեամբ, սակայն միաւորութիւնը զլուխ չեկաւ:

Մանուէլի նպատակն էր օգտուիլ Շնորհալու քաղցրաբարոյ բնոյթից և բան մի զլուխ բերել, բայց այդ անյաջող անցաւ, ըստ որում նորա պատասխանն էլ մոռացութեան տուաւ, թէ և չմոռացաւ չայոյց...: Երբ հռովմայ հետ բանակցութիւնն ապարդիւն անցաւ և երկու հնարիմացներն իրար խաբել չկարեցան, ամբողջ երեք տարիներից յետոյ, այն է 1170 թուին մայիսին Մանուէլը կրկին միտքը դարձրեց զէպի ճայոյց, ըստ որում կանոնաւոր բանակցութիւն չունեցաւ Շնորհալու հետ և խօսիչն վերջ չտուաւ, զի մինչդեռ հռովմայ հետ միաւորութեան զործը կախուած էր գերիշխանութեան, բռնապետութեան, աշխարհային ձոխութեան հարցերից, չայոյց հետ ամենայն ինչ հաստատուած էր ուղղափառ դաւա-

¹ Թուղթք. ս. Էջմիածին, 1865. էջ. 411—426:

նանքի, աստուածային բանի վրայ, որ ոչ մի խաբէութեան տեղիք չպիտի տար և զրչի մի շարժումն ահագին հետեանքներ, փոփոխութիւններ պիտի բերէր: Մանուէլ զրեց վերստին 2 տարի յետոյ 1172-ին ղեկոնմբերին, ի նկատումն Շնորհալու 1170-ի հոկտեմբերի թղթին: Շնորհալու գրած թղթերն իսկ կազմում են ամբողջութիւն մի. այժմ տեսնենք թէ ինչպէս վարուեցաւ այդ թղթադրութիւնն և ինչ զրեց Շնորհալին այն ձգնարանից, ուստի բարբառում էր որպէս կաթողիկոս առ իւր հօտն. «եմք իբր զսցծեամն յորտորդաց և ի շանց փախուցեալք՝ ի քարանձաւս յայտ բնակելով» (Ընդհ. 9). և կամ (էջ 421). «ոչ միայն յարատքնոյն որք հակառակ են հաւատոյս՝ նեղեալ տագնապիմք ըստ մարմնոյ... այլ և յանուամբ քրիստոնէից. նաև յորոյ կցորդ են կարգի մերոյ և ձեռոյ, որք յաղագս փառամոլ ախտի հակառակ գտեալք Աստուծոյ և աստուածայնոյ աթոռոյս ի սկզբանէ հայրապետութեանս տեառն մերոյ մինչև յայժմ՝ որպէս ծանօթ է ամենեցուն, և զազատեալս ի Քրիստոսէ զեկեղեցի սուրբ ընդ հարկու արարին անօրինաց՝ կամաւ (!) և ոչ ի հարկէ. որոց տալոց են զվրէժ հատուցման պրմամբ գեհնոյն՝ առաւել քան զայլոց մեղանաց (!)»:

ԺԴ.

«Հաւատ ծածկեալ կամ կեղծաորեալ
ոչ է հեռի յանհաւատութենէ»:

ՇՆՈՐՀԱԼԻ.

«Ինչ և իցէ, երկնչիմ ի Յունաց, նա
զի բաշխել ինչ կամիցեն»:

ՎԻՐԳԻԼԻՈՍ.

Շնորհալին սկզբունք մի վարսելով թէ. «որպէս ի մասունս մարմնոյ քան զամենայն պատուականադոյն և առաջին զլուսն է... այսպէս և յանդամն հոգւոյն՝ մեծ և առաջին իբրև զգլուխս է հաւատոյն ճշմարտութիւն» (Ընդհ. II.), ամենայն ժամ չէ զլանում հաւատոյ իւրաքանչիւր խնդրի վրայ բացատրութիւն տալ, ըստ որում և իւր առաջին թղթում գնում է հայաստանեայց եկեղեցու դաւանանքն և յատկութիւնք ի հրապարակ «զբովանդակն պարագրելով հաւատոյ մեր ճշմարտութիւն և զեկեղեցւոյ կարգաւորութիւն ի հարցն սրբոց աւանդից ընկալեալ...» (էջ. 143): Նա ապացուցում է այդ հաւատոյ ուղղափառութիւնը հրաշալի քաջաբանութեամբ, չէ յարձակւում օտար դաւանանքի վրայ, սակայն չէ մոռանում յիշել ընդհանրապէս այն կէտերն, որոնցից իւր պաշտած եկեղեցին խորշում է. նա հերքում ջրում է այդ կէտերն

Հայ. եկեղ. և Բիւզ. ժողով. պար.

և փառաբանում է իւրը հաստատուն բացայայտութիւններով, բայց ազատամիտ խոհմանութեամբ անդիտանում է այն եկեղեցիք, որոնք դաւանում են և ընդունում իւր հերքած եղծած կէտերը: Նա չէ ասում որ հայաստանեայց եկեղեցին է միմիայն ուղղափառը. նա չէ ասում նաև թէ օտար եկեղեցիք չարափառ են. նա չէ ասում այլոց հրապարակապէս. այլ նա զեղեցկապէս ապացուցում հայաստանեայց եկեղեցու առաքելական ուղղափառութիւնն, ընդ նմին և համեմատութեամբ հանդերձ հերքում է այն ամենն ինչ որ հակառակ է դորան և դնում է իւրն ամենայն մանրամասնութեամբ իւրաքանչիւրի առաջ քննելու և քննաբանելու հրաւիրելով բաղձացողին:

Արդ զեռ. 1151 թուին իւր «Բան Հաւատոյ» զեղադրօշմ գրութեան մէջ երգաբանում է իւր դաւանանքն ասելով.

Նոր այս խառնումն սքանչելի,
Աստուած ընդ մարդ բնութեամբ խառնի.
Ոչ էութիւնն փոփոխի,
Եւ ոչ ձևով կերպարանի,
Որպէս ասաց ժանան Եւտիքէս՝
Թէ ոչ մարմին առ իսկապէս...
Եւ ոչ երկուցն միութիւն
Բաժանելով յերկու բնութիւն,
Եւ կամ յերկուս որդիս զմին,
Ըստ Նեստորի չարաբաստին...
Արդ յայսպիսեաց փախչիմք ի բաց,
Իբր ի քարբից թունաւորաց.
Տեսնելով լուսոյ շաւղաց,
Ըստ ուղղափառ վարդապետաց.
Եւ դաւանեմք միութիւն,
Ոչ այլայլեալ այնու զինութիւն.
Այլ նոյն Որդին, որ ի հօրէ,

Եղև որդի առ ի մօրէ:

Եւ մի ասեմք բնութիւն այսու,

Ըստ խառնումնն անճառելոյ»:

«Ոչ ոմն անմահ ոմն մեռեալ.

Զի այս երկուք են բաժանեալ.

Այլ որ անմահ նոյն և մեռեալ,

Եւ որ մեռեալ, նոյն և մնացեալ»:

Սմին նման և նշանախեց չչեղուելով իւր նախնեաց վարդապետութիւնից, զրում է մերթ ընդ մերթ Նարեկացու ոճով և իւր թղթերն, ըստ որում և իւր «Բանք Հաւատոյ» կրկնում է և պնդում է. «մի բնութիւն ոչ շփոթմամբ ըստ Եւտիքեայ, այլ ըստ Կիւրեղի Աղէքսանդրացոյ՝ եթէ «մի է բնութիւն բանին մարմնացիոյ»: Եւ մեք յաւանդութենէ սրբոցն ասեմք զայս...»:

Ճարտարախօս է նա իւր արտայայտութեանց մէջ և զօրաւոր է իւր վայելուչ հարուածներով, զորոնք զիպողաբար յղում է առ իւր թշնամին: Նա լայնաբանօրէն ապացուցելով հայաստանեայց եկեղեցու վարդապետութեան ճշմարտութիւնն ու հարազատութիւնը, պարզ է որ խորտակում է իւր թշնամուն, զի չէ կարող ճշմարտութիւն լինել փրկագործութեան խորհրդի մէջ. ճշմարտութիւնը մի է և եթէ Իսկ նորա յառաջաբերած մոլոր վարդապետութիւնը, որոնցից նա մահու չափ խորշում է, զլիսաւորապէս երկուք են՝ շփոթմամբ մէկ բնութիւն և բաժանմամբ երկու բնութիւն տսուածը: Շփոթումն է Եւտիքէսինն, ըստ որում նորա Գրիստոսի մէջ կորել է մարդկութիւնը. բաժանումն է կոչում այն վարդապետութիւնն, որ ասում է թէ անարգանքն ու թշնամանքը Գրիստոսի մարդկային բնութեան է վերաբերում, իսկ փառքն ու հրաշքն աստուածային բնութեան. չարչարուող մեռնողը նորա մարդկային բնութիւնն է, իսկ յառնող, հրաշագործողը նորա աստուածային բնութիւնը: Եւ ակն-

յայտնի է որ այս քաղկեդոնական վարդապետութիւնն է. ասել է թէ՛ Ներսէս Շնորհալին, որպէս և առհասարակ չայք ի հնուց անտի քաղկեդոնականութիւնը կոչում էին՝ վարդապետումն երկու բնութեան բաժանմամբ: Եւ իրօք բաժանմամբ էին վարդապետում քաղկեդոնականք, որպէս տեսել ենք, ուրիշ բան է, եթէ բառապէս չէին շեշտում: Ակնեբե բաժանումն է, եթէ մեռնող բնութիւնն այլ էր և յառնողն այլ, և ոչ բնութեամբ միացեալն Քրիստոս մեռեալ և միանգամայն նոյն ինքն կենդանի...

Շնորհալին հիմն ի վեր տապալելով եւտիքականութիւնը, չէ ուղղում նոյնպէս վարուել քաղկեդոնականութեան հետ. նա լաւ գիտէ չայաստանեացց եկեղեցու ազատամտութիւնն, որ չէ անարգում այլադաւաններին և իւր ամբողջ զոյութեան ընթացքում չէ փորձել այլ եկեղեցեաց վրայ յարձակուելու, եթէ նոքա չեն սպառնացել իւր հօտին, ուստի և նա ջանում է չվիրաւորել իւր թշնամուն, թէև անուղղապէս հերքում է նորա դաւանանքը: Նա գեղեցիկ նրբաբանութեամբ զրում է զեռ իւր առաջին թղթում. փոխանակ միանձնաւորութեանն, զոր դուք ասէք ի Քրիստոս, որ է ուղիղ և խոստովանեալ ի մէջ, է և մերս մի բնութիւն ասելն զոյգ և նման, և ոչ հերձուածողական կարծեաց աղադաւ»։ այսինքն ուղղափառ է ասել մէկ անձնաւորութիւն ի Քրիստոս, որպէս և մենք խոստովանում ենք. սակայն ուղղափառ է և մէկ բնութիւն ասելը. «քանզի մի բնութիւն ոչ վասն այլ իրիք ասի ի մէջ, այլ յաղազս անբաժանելի և անձառ միաւորութեան Բանին և մարմնոյն»։

Այսու հանդերձ հռոմք երկու բնութիւն էին տառում, ուստի և Շնորհալին զրում է «նաև յերկու բնութիւն ասելոյն՝ յորժամ ոչ վասն բաժանման լինին ասացեալքն՝ ըստ Նեստորի, այլ վասն զանշփութութիւնն ցուցանելոյ

ընդդէմ չարափառայն եւտիքեայ և Ապողինարի՝ ոչ փախչիմք»։ ուրեմն երկու բնութիւն կարելի է ասել «յորժամ ոչ վասն բաժանման լինին ասացեալքն», բայց ինչպէ՞ս պէտք է ասել որ այդպէս լինի: Շնորհալին իսկոյն և եթ հերքում է երկու բնութեան դրութիւնը, յարելով. «այլ զոր օրինակ հօգի և մարմին մարդոյ՝ են այլ և այլ բնութիւնք, վասն զի ոմն երկնային է և ոմն երկրային, ոմն երեւելի և ոմն աներեւոյթ, ոմն ժամանակեայ և ոմն անմահ, սակայն յետ միաւորութեանն՝ մի բնութիւն ասի մարդն և ոչ երկու, և ոչ մի բնութիւն ասելովն շփութումն իմանի ի մարդն, կամ հօգի միայն կարծել զնա կամ մարմին միայն: Այսպէս և Քրիստոս թէպէտ և մի ասի բնութիւն, ոչ շփութման աղադաւ են ասացեալքն, այլ վասն անձառ միաւորութեանց երկուց բնութեանցն ընդ միմեանս. զի եթէ այսպէս ոչ էր, հարկ էր ապա ոչ երկու բնութիւն միայն, այլ և երիս բնութիւնս իմանալ Քրիստոսի, երկուս զմարդկայինս՝ հօգի և մարմին, և մի՝ զաստուածայինն»։ Հետեւաբար մոլոր է երկու բնութիւն վարդապետել ի Քրիստոս, զի այդ բաժանումն է մոցնում Քրիստոսի մէջ, ուստի և զիպողաբար զրում է. «բայց յետ միաւորութեանցն բարձան երկուութիւնք բաժանմանցն՝ ըստ սրբոց վարդապետացն ասելոյ» (130. 137): Հասկանալի է որ մարդեղութիւնից յետոյ չէ կաբելի Քրիստոսի մէջ երկու բնութիւն ճանաչել, զի այդ երկուութիւն է, այդ բաժանումն է. ուստի և ասում է «եթէ միութիւնն վասն անքակտելի և անբաժանելի միաւորութեանն ասի և ոչ վասն շփութման, և երկու բնութիւնն՝ վասն անշփոթ և անայլայլելին լինելոյ և ոչ վասն բաժանման, երկաքանչիւրքն ի սահմանի բացայայտեց և ապացուցեց որ իւր մի բնութիւն ասածը շփութմամբ չէ. իսկ երկու բնութիւն չէ կարելի ասել

մարդեղութիւնից յետոյ, ուրեմն մի բնութիւնն ուղղա-
փառ է, իսկ երկու բնութիւնը չարափառ:

Նոյնն է երգում նա և «Բան Հաւատոյ»-ի մէջ.

Երկուս ասել դարձեալ բնութիւն

Վասն ի յերկուց զոլ միութիւն,

Ձէ այս օտար ճշմարտութիւն,

Թէ չբաժանեն յերկուս զմին:

Բայց մէք այսպէս խոստովանիմք,

Աստուածայնոցն Հետ և ի մք.

Եթէ Հոգի, մարմին և միտք,

Որով մեղան ազգ մարդկայինք,

Էառ ի մէջ Աստուածն բան

Եւ միացոյց բնութեամբ յինքեան.

Անմեղ արար զմեղանչական,

Ձտպականեալն՝ անապական... .

Ընդ նմին և եղծում է երկու բնութեան վարդապե-
տութիւնն ասելով.

«Ձի որք երկուս բնութիւնս ասեն

Եւ ի յերկեակս բաժանեն,

Հարկ է յերիս զոլ զառանել,

Եւ կամ ի մին միաւորել.

Այս է յոգի և ի մարմին

Եւ ի բնութիւն աստուածային,

Եւ կամ զխառնումն մարդկայնոյն

Ասել Հոգի քան զԱստուծոյն»:

Այսպէս և դեռ իւր առաջին գաւառագրութեան մէջ
շեշտում էր. «յաղագս որոյ մոլորին որք ասենն թէ, այլ
ոմն է որ չարչարեցաւն, և այլ ոմն՝ որ ոչ չարչարե-
ցաւ» (124):

Յար և նման գեղեցիկ բանավարութեամբ ապացու-
ցում է կամբի և ներգործութեան միութիւնը հայաստա-
նեայց եկեղեցու պաշտական կարգերի և ծէսերի ուղղա-

փառութիւնն, այն է, բաղարջ հացով և անապական
զինով պատարագելը, ծննդեան և մկրտութեան ատնի մի
և նոյն օրը կատարելը, երեքսրբեան փառաբանութեան ի
դէմն Որդոյ ասելն, և այլ քանի մի խնդիրներ, սակայն
չէ մոռանում իւրաքանչիւր տեղամ մեղմացնել իւր յար-
ձակմունքն, ասելով «եթէ այսպէս և եթէ այնպէս՝ ի
փառս Աստուծոյ կատարեսցին» և այլն: Որչափ նա ջանում
է չվիրաւորել իւր հակառակորդին, այնու ամենայնիւ նա
շեշտելով որ իւրաքանչիւր եկեղեցի իւր սովորութիւնն
է պաշտպանում, առանց տեսանելի վիրաւորանք հասցնե-
լու, անկման հարուած է տալիս իւր թշնամեաց ասելով.
«ճշմարտութեանն սիրողաց արժան է ոչ սովորութեան
ծառայել որպէս տգէտ, և ոչ անիրաւութեամբ արդարա-
նալ որպէս վիճաբան, այլ ի հոգեւորական դրախտս յաստ-
ուածաշունչ զիրս շրջել մտօք և խնդրել ի նոցանէ
զպտուղն ճշմարիտ, և ապա ճաշակել»: Ըստ որում և
մի առ մի հետեւաբանում է յառաջադրեալ կէտերի ծրշ-
մարտութիւնն, որպէս յիրարկում է հայաստանեայց ե-
կեղեցին:

Այս է հրաշքան հայրապետի հայրենի եկեղեցու
ջատագոյական եղանակը. սակայն նորան հրաւիրում էին
միաբանեցնել եկեղեցիներն. այդ լաւ գործ էր, իսկ լաւ
գործից խոյս տալը մեղք է, ուրեմն պէտք էր աշխատել
լաւապէս իրազործելու, մանաւանդ որ ինչպէս մի կողմից
այլադաւան Ասորիք էին դիմել առ հայոց կաթողիկոսն
հայաստանեայց եկեղեցու հետ միանալու մտօք, նոյնպէս
և հռովմ բանակցում էր կայսրի հետ. հարկ էր ուրեմն
որ Բիւզանդ և հայք ևս միաբանէին... Կասել ևս ան-
կարելի էր, զի, որպէս գրում է Գրիգոր Տղան, «յառաջ
կոչն զմեզ յոյնք միանդամ և երկիցս, արդ ոչ է պարտ
որիաբար ընդդէմ գալ նոցա, կամ հաւանել կամ հա-
ւանեցուցանել: Եթէ երկու բնութիւն ասեն չարաչար,

ըմբերանեսցուք և յանդիմանեսցուք, եթէ դարձցին՝ ընկալցուք և շահեսցուք զեղբարսն... Թէեւ ոչ այլ ինչ՝ զոնեա զմերս լաւութիւն և առողջութիւն ծանուցուք նոցա»։ Այս գաղափարն էր որ որեւորում էր Հայոց դէպի յառաջ, եռանդ էր տալիս նոցա, որպէս նախնեաց արժանաւոր քաջարի զինուորներ ցոյց տալ որ վարկապարզի չեն կռուել և մաքառել և անմատութեամբ չեն մեռել Հայաստանեայց եկեղեցու հաստատութեան համար։

Ըստ այս սկզբանց առաջնորդելով, պէտք է նոյնպէս որոշել թէ ի՞նչ ճանապարհով էր կարելի զործը գլուխ բերել։ Շնորհալին այստեղ ևս չէ յապաղում։ Նա տալիս է կայսրին անհրաժեշտ հրահանգ. նախ՝ կայսրը պարտ է աշխատիլ ճշմարիտ հաւատքն որոշել և գտնել, որ թագնուած է որպէս պատուական մարդարիտ, զոր միայն իմաստուն վաճառականն է ճանաչիլ կարենում։ Դորա համար հարկ է որ կայսրը խոնարհուի իւր դահից և ոչ որպէս ահեղասարս բռնապետ զործի դիմէ, զի ահեղութեամբ պատերազմի են գնում միայն, որից բարձր նշանակութիւն ունի եկեղեցու խաղաղութիւնը. իսկ միացնել (երկրորդ) չէ կարելի բռնութեամբ, որպէս չէ կարելի ծռուած ծառը բռնութեամբ ուղղել, զի կկոտորուի. չէ կարելի և «ոչ զձի խտտերախ հանդարտեցուցանել բռնութեամբ սանձից՝ առանց ողորանաց և զդաստացուցանող ձայնից»։ Ուրեմն ա. պարտ էր գտնել ճշմարիտ հաւատքն և Բ. ի նա միացնել քրիստոնէական եկեղեցու պառակտեալ մասերն, որոնց մէջ գանազան թշնամանքներ են մտել և կարօտ են հոգատարութեան, որպէս զի բժշկուին և ապա միանալ կարենան։

Այս նպատակներին հասնելու համար տալիս է նա ծրագիր ևս, որին պարտ է կայսրը հետեւիլ. նա պարտ է նախ հրամայել եկեղեցական դասին և ռամիկ ժողովրդին այլ ևս չհայհոյել, չթշնամանալ Հայոց, չաւերել եկեղե-

ցիք, չանարգել սրբութիւնք ինչպէս անհաւատք, այլ սիրով վարուել, վասն զի Հայք տեսնելով այդ հայհոյութիւնք, ինքեանք ևս բնականաբար նոյն հակառակութեամբ են ընդդիմադրում։ Երկրորդ, պատուիրել բոլոր եկեղեցիներում աղօթելու, որպէս զի միութեան զործն կատարման հասնի Աստուծոյ ողորմութեամբ, որպէս և ինքն է հրամայել Հայոց եկեղեցիներում անելու։

Իսկ այս ամենը յառաջ վարելու համար պէտք չէ որպէս տէր և ծառայ խօսիլ իրար հետ հաւատոյ խնդրի վրայ ճշմարտութիւնն որոշելու համար, այլ իրաւունք ունին համարձակապէս իրար պակասութիւնք յառաջ բերելու, զի աննիւթական շնորհիւ հաւատար են Քրիստոսի հաւատացեալք։ Այս այսպէս անելուց յետոյ մնում էր ժողով գումարել և «զիցուք երկոցունց բաժանեալ էր մոց»՝ գլուխ անկեան և թագաւոր զվէմն Քրիստոս՝ որպէս և է իսկ ճշմարիտ, և դատաւոր՝ զզիրս առաքելոյն և մարդաբէիցն. և զուղղապէս վարդապետաց եկեղեցւոյ, և մէք իւրաքանչիւր ոք որպէս դատախազք կայով առաջի թագաւորին և դատաւորացն՝ խօսեսցուք դատաստանաւ ընդ միմեանս և խնդրեսցուք իրաւունս ի նոցանէ, և որում բանի և զիմաց վկայեն դատաւորքն ուղիղ և ըստ կամաց նոցա լինել, զայն ընկալցուք անհակառակ, և զոր վկայեն արտաքոյ եղեալ ճշմարտութեան, եթէ ի դաւանութիւն հաւատոյ և եթէ յաւանդութիւնս եկեղեցւոյ և եթէ առ մեզ և թէ առ ձեզ, յայնցանէ ի բաց հրաժարեսցուք երկոքեան»։ Եւ այսպիսի գեղեցկաբարբառ խօսքերով ճակատ արած ելնում է և ասպարիզի է հրաւիրում իւր հակառակորդին՝ ցոյց տալ իւր եկեղեցու պակասութիւնք և լսել իւրեանց եկեղեցունն աւետարանի խօսքերի վրայ հիմնուած։ Կանչում է քննու և առաքելոց խօսքերի վրայ հիմնուած։ Կանչում է քննութեան անվիճեր սրտով, որպէս ճշմարտութեան ախոյեան, հաստատ համոզուած իւր եկեղեցու հարապատութեան։

Նա յանձնառու է ամենայն, ինչ որ իւր հակառակորդ քառնէն Հայաստանեայց եկեղեցում և ս. Գրքի խօսքերով և առաքելական հայրերի գրուածներով հերքեն, նա ընդունում է արտամերժել, փոխել, առանց առաւմանելու: Սակայն և Բիւզանդ պէտք է փոխէր՝ այն ամենայն, ինչ որ Հայք ցոյց կ'ապին և հաստատ ապացոյցներով կհերքէին, վասն զի սխալն ուղղել ամօթ չէ, վասնորոյ և ամօթ չէ Բիւզանդի համար, եթէ, զիտուեթեան վայր զորով, Հայոց նուաստութիւն իւր ինչ բան սովորէին, զի «նաև հմուտ բժշկաց սովորութիւն է ոչ անարգանս համարել յորժամ հիւանդանան՝ յաշակիրաց իւրեանց ընդունել զեղս բժշկութեան...» մանաւանդ որ Բիւզանդ չպիտի հպարտանար թէ հենց ինքն է անսխալը, քանզի «նաև բիրք աչաց թէպէտ սրագոյն լինի զայլս տեսանելով, բայց զինքն և որ շուրջ զինքեամբ են զիրք մարմնոյն՝ անկարանայ նկատել, որ և յախտանայն՝ այլում կարօտանայ աչաց և ձեռին վասն առողջութեան»:

Այնուհետև Շնորհալին հրաշալի կորովաբանութեամբ ապացուցելով Հայաստանեայց եկեղեցու դաւանանքն ընդդէմ քաղկեդոնականաց և հաստատելով Հայոց տօների առաքելական հարադատութիւնն, ասում է վեհութեամբ պանծալով. «ոչ ինքնահաճութեամբ բաժանեցաք մէք յայլոց ազգաց այսպէս տօնելովս, այլ՝ այլք զմերս ունելով յառաջագոյն փոխեցին որպէս կամեցան՝ զոր այժմս ունին: Իսկ մերս եկեղեցի անփոփոխ գառաջնոցն պահեաց սովորութիւն, եթէ հեռաւորութեան աշխարհին պատճառաւ և եթէ բաժանելոյն ազգաւ... ոչ զիտեմք». հետեւեալ Բիւզանդ պարտ էր և պէտք էր դառնար առ այդ Ճմարտութիւնն, որից խախտուել էր: Ներսէս չէ ուզում Յունաց անտեղի և վայրահաջ զրպարտութիւնք մի մի հերքել, զի Յոյնք բարի համբաւից ծածկում են իւրեանց ականջներն, իսկ ստութեանց համար բանում և լսածը ճիշտ համարում:

Շնորհալին կնքում է իւր նամակը, մաղթելով. «դուդնաքեայ բանիս մերոյ սերմն ի բարի և ի պարարտ անդս մտաց ձերոց սերմանեալ, աճեցունս և բազմապատիկս աւասցէ Աստուած, և մի լիցի փշովք հեղձեալ և կամ բուսեալ առանց արմատոյ և արագ ցամաքեալ և կամ յօգային թռչնոց կերեալ»։ Նա մաղթում է որ իւր այդ ցանած սերմերը Մանուէլի խելքում պտղաբերեն հարիւրապատիկ աճելով, որպէս զի կայսրն «ըստ չափոյ պտղաբերութեանն», վարձ ստանայ Գրիգորից (195):

Այս Ճմարտախրոխտ թուղթն, որ որքան խոնարհ էր և հեղաշունչ, նոյնքան՝ և ևս առաւել՝ խորատիկ էր և տապալիչ, խորապէս դժկամակեցրեց կայսրին: Այդ թուղթը լուծեան մասնուեցաւ. միութիւնն անկարելի երեւցաւ Յունաց իմաստնոց: Երկու ամբողջ տարիներ զլորուեցան և ահա Մանուէլ կրկին աչքը դարձրեց դէպի արեւելք. թէ ինչ հնարիմացութեամբ էր իւր ծրագիրը պատրաստել, այդ այժմ պիտի տեսնենք. նա զեռ յոյս ունէր Շնորհալուն խաբելու, վասն զի 1168 կամ 69-ի ժողովում և ապա անկարող եղաւ հռովմոյ քահանայապետին խաբել, բայց զեռ Մանուէլ և Միխայէլ ուրախ էին որ ինքեանք չխաբուեցան: Այս անգամ այն է 1170 թուին մայիսին ուղարկեց Մանուէլ մէկ թուղթ և իւր «իմաստուններից» ճարտար ու ճարպիկ Թէորիանոսին, ըստ որում մինչդեռ առաջ զրում էր առ Հայոց հայրապետն «առ պատուական և սրբազան կաթողիկոսն Հայոց Տէր Գրիգորիս», այժմ առձայնում է. «յաստուծոյ հաստատեալ պատուական և իմաստուն կաթողիկոսի Հայոց Տեառն Ներսիսի և այլն»:

Մանուէլ զրում է որ «ի վաղ ժամանակաց իմացել է Շնորհալու բարեք մտածութիւնն» և կամքն «սակս միաւորութեան եկեղեցւոյ և ուղղափառ հաւատոյ». և «քանզի, ասում է նա, անկարօտ էք վերստին ուսանել

յաղաքս պատշաճ գոլոյ ձեզ՝ համախոհ լինելով
այսմ ուղղափառ եկեղեցւոյ, և հաստատել զմիաբանու-
թիւն ձեր ընդ սրբազան պատրիարքիս ընդ աստուածայ-
նոյ ժողովոյս. «որով և մեծապէս գովի իմաս-
տութիւնն ձեր և երկիւղածութիւնն» մանաւանդ
որ «գլուխ է անկեան յետ զլիսոյն եկեղեցւոյ». ուստի և
առաքում է Թէորիանոսին և Յովհաննէս Ութմանին լիա-
զոյն երաշխաւորութեամբ իւրեանց կողմից այդ իրի վրայ
խօսելու: Նա յիշեցնում է, որ Շնորհալին Քրիստոսից
յետոյ «գլուխ անկեան» գորով, պիտի վարձատրուի Տէ-
րից, եթէ բաժանեալ սերմերը միացնէ: Ընդ նմին և կա-
շառում է հայաստանեայց եկեղեցու անկաշառ հայրապե-
տին, ասելով, որ այդ միութիւնից յետոյ կվայելէ իւր
թագաւորական շնորհները «բազմապատիկ բարեմասնու-
թեամբ ըստ կամաց ձեր և խնդրոյ»: Ուրեմն չկարենալով
համոզել և ապացուցանել իւրի ճշմարտութիւնն, որ բա-
ցակայ է, կամ հերքել հայոց և ցոյց տալ որ և է մոլո-
րութիւն, նա վատաբար ստիպում է նորան միանալ իւր
եկեղեցու հետ, թէև վերջինս մոյսր ևս լինի:

Արդէն ծանօթ լինելով այդ ժամանակուայ հայոց
տարաբաղդ վիճակին և Կիլիկիոյ իշխանաց ձգտումներին,
ակնյայտնի է թէ Մանուէլ Շնորհալու սրտի որ լարերին
է բախել աշխատում. բայց նա չգտաւ այդ լարը Շնոր-
հալու նման մեծատարած ծովի մէջ...: Շնորհալին իմաց
էր տուել այս ամենը նաև «Ասորոց ուղղափառաց» կա-
թողիկոս Միքայէլ Մեծին, որ թէև փոքր ինչ մասնակ-
ցեց, սակայն օգուտ մի չտեսնելով այդ բանակցութիւնից
գրեց. «մեր զաւանթութիւն այդ է, մի բնութեամբ և կա-
մօք և ներդործութեամբ փառաւորել զՔրիստոս ըստ ա-
ռաքելոց և մարգարէից և ուղղափառաց հարցն մերոց,
և այդր վրայ հաստատեալ ենք անշարժելի. և որ ոք այ-
դու ընդ մեզ զխաղաղութիւն կալցի և սիրէ զմեզ, կալ-

ցուք և մեք և սիրեսցուք. և եթէ վասն այդորիկ տեսն
զմեզ և պատերազմին, մեք ընդ Աստուծոյ և ընդ հարցն
մերոց գնասցուք, և մատուցուք զպարանոցս մեր ի վկա-
յական հանդէս նախնեացն մերոց»¹, ըստ որում և այդ
կտրական խօսքով մերժեց Մանուէլի հրաւերը Կ. Պօլեա
ղնալու²: Բայց մենք տեսանք թէ ինչն էր Շնորհալու բա-
րեսրտութիւնը շարժում. նա քանի մի եպիսկոպոսաց՝
Գրիգոր Տղայի, Ասորոց Յովհաննէս եպիսկոպոսի և Մի-
քայէլ Մեծի աշակերտ Թէոդորոսի ներկայութեամբ խօ-
սեցաւ Թէորիանոսի և Յովհաննէս Ութմանի հետ, զի
վերջինքս հարցեր ունէին հայոց եկեղեցու նկատմամբ, ո-
րոնց և Շնորհալին մի առ մի պատասխանեց և բացատ-
րեց հայոց զաւանական և ծիսական զանազան կէտերը:

Բայց Թէորիանոս չուզեցաւ մի բնութեան վարդա-
պետութեան ուղղափառութիւնը ճանաչել, որպէս և զը-
րում է ակոնատես պատմիչն, որպէս և այլ հարցերում.
Կար ինչ յորում միաձայն էին, կար ինչ յորում տա-
րաձայն. զիսաւոր կէտն հարկաւ բնութեան հարցն էր, որ
միաբանեցնելու հնար չկար, վասն զի «հայրապետն սուրբ
երկրքումքն սպառազինէր ընդ առաջին սրբոցն ընդդէմ
նեստորականացն՝ միաւորելով, և առ եւտիքիանոսս՝ զրատ-
կութիւն ճշմարտելով»: Սակայն որպէս Շնորհալին ապա-
ցուցեց որ հայք եւտիքէսի շփոթումից հեռի են, Թէո-
րիանոս բանավարեց որ հոռոմք խորշում են «ի Նեստորի
բաժանմանէն, ըստ որում երկու կողմերն ևս մերձենում
են իրար «հուպ եկեալք միմեանց ուղիղ զաւանթութեամբ
նախնեացն՝ շնորհօքն Աստուծոյ»: Այս կէտից զատ Մա-
նուէլ քանի մի առաջարկութիւնք ևս ուղարկել էր հա-

¹ Միքայէլ Մեծ, 461, որ գործի շարունակումն վրայ աւտւմ
է. «իսկ զպատասխանի տեսնն Ներսիսի զոր գրեաց մեք ոչ իմացաք,
բայց կորովի էր յաստուածաշունչ զիրս և պարկեշտ և քանացող այր
ուղիղ կանոնաւ գրող, և նա վճարեաց զիրն»: ² Արուսթ. II, 550:

ւատոյ և եկեղեցու կարգաց նկատմամբ, սակայն դոցա պատասխանը Շնորհալին հրաժարուեցաւ տալ, մանաւանդ որ հոռումբ ևս իւրաքանչիւր անգամ ժողովից էին զրոււմ, ըստ որում այդ տարիները ժողովոց տարիներ էին նոցա համար: Շնորհալին չուզեցաւ այդ խնդիրների վրայ խօսք բանալ անգամ, «զի մի փոխանակ միաբանութեան զանազան պատճառս տացուք բաժանմանց, և շարժուն և փոփոխական երեւեցին բանք մեր», ուստի և թողեց զայն ոգիկ ժողովով քննելու և պատշաճ պատասխանը տալու: Իսկ հոռումբ պատգամաւորաց խնդրանքը վերստին զրեց իւր խոստովանութիւն, վասն զի Շնորհալու խօսքն թէ հոռումբ հեռի են «ի նեստորի բաժանմանէն», կարծել տուաւ նոցա թէ ներսէս ընդունում էր երկու բնութեան վարդապետութիւնը:

Շնորհալին իւր այդ թղթին մէջ, զոր առաքեց 1170-ին հոկտեմբերին, գրում է որ պատգամաւորաց խնդրանք առաքում է սակաւ ինչ ևս իւր դաւանութեան ապացոյցներն, «զոր արարաք սակաւութիւն ոչ ի մէնջ, այլ ի սրբոց վարդապետաց եկեղեցւոյ բանից՝ յօրոյց նախ քան զբաժանումն»: Աստի երևում է որ Յոյնք իւրեանց նոր դաւանանքը նոր վարդապետաց խօսքերով էին ջատագովում: Ներսէս վկայաբերում է Գրիգոր Աստուածաբանից և Կիւրեղ Աղեքսանդրացւոյ, բացայայտելով որ երկու բնութիւն պէտք է միայն վերացաբար հասկանալ, որ նոյն է, եթէ ասում ենք՝ թէ Քրիստոս Աստուած է և Մարդ միանգամայն, ըստ որում յայտ է թէ՝ աստուածային ունէր բնութիւն և մարդկային, այլ միաւորեալ և անբաժանելի, ըստ հոգւոյ և մարմնոյ յեղանակի», և կամ առաւել զեղեցիկ, «ոչ այլ ոք և այլ մի լիցի, զի մի են խառնելովն՝ Աստուծոյ մարդանալովն և մարդոյն աստուածանալովն...»: Ապա բերում է Կիւրեղի տրամախօսութիւնն, որով նա տապալում էր

երկու բնութիւն ասողներին և մի բնութեան ուղղափառութիւնն հաստատում մարդու բնութեան օրինակով. թէ «որպէս և մարդն է ի հոգւոյ և ի մարմնոյ, քանզի այլատեսակք են այսոքիկ և միմիանց ոչ համագոյք, սակայն միաւորալք՝ մի բնութիւն մարդոյն կատարեն»: Ընդ սմին երկու բնութիւն իմանալի է, այնպէս ինչպէս և մարդու նկատմամբ, վասն զի հոգին մարմին չէ, և մարմինը հոգի չէ, և որպէս մարդու վերաբերմամբ կարող են ասել երկու բնութիւն, զի «շարագրուութեանն բանիւք է ի ներքս զանազանութիւն ըստ բնութեան ի միաւորութիւն եկելոյն», նոյնպէս և Քրիստոսի նկատմամբ կարելի է երկու հասկանալ միմիայն վերացաբար, «շարադրութեան բանիւք» այսինքն տրամաբանական մտածութեամբ «տեսութեամբ, մտածութեամբ», «եկեալ ի մտածութիւնս միայն և ի տեսութիւնս հոգւոյ աչօք», «մտաց աչաց միայն տեսանելի» (202, 206):

Շնորհալին իւր այս բացատրութեան կատարելութիւն տալու համար նղովում է նոցա, որոնք յեղումն և այլայլութիւն են ասում, կամ երեւոյթականութիւն և այլն, այսինքն Եւտիքէսի նմանեաց: Սակայն Շնորհալին չէ մոռանում և իւր վերջնական հարուածը տալ. նա դնում է հետեւեալ նղովքը. «նղովեմք և զայնոսիկ՝ որք ի յերկուս բնութիւնս բաժանեն զմի Քրիստոսն ըստ նեստորի, այլ տսելով զԱստուածն և այլ զմարդն, զմարդն չարչարելի և մեռեալ և զԱստուածն անչարչարելի և անմահ, և ոչ միաւորութեանն տան զերկաքանչիւրսն՝ զչարչարանսն և զանչարչարութիւնն, զմահն և զանմահութիւնն» (207): Ահներե և որ այս Քաղկեդոնի դաւանանքն է, զոր Շնորհալին բացարձակօրէն նղովում է:

Ապա Շնորհալին մտադրելով ժողով գումարել տրեւալ հարցմանց վրայ իրաւամբ խօսելու, աւելացնում է որ մէկ լեւկատար զրութիւն հայոց անփոփոխելի (!) հա-

ւատոյ և չայաստանեայց եկեղեցու և Բիւզանդացոց հաւատքի տարբերութեանց (1) վրայ պիտի դրէ ժողովից: Այսու որոշում է Շնորհալին իւր հրաւիրելի ժողովի նպատակն:

Կայսրն ստացաւ Շնորհալու թուղթն, որ որպէս քաղցր թոյն, զարդարուն էր վայելուչ արտայայտութիւններով, սակայն այդու հանդերձ վտանգիչ էր և տապալիչ: Այդ թուղթն այնպէս զայրացրեց Մանուէլին, որ երկար ժամանակ մուխը չհանդարտեցաւ. բայց նա լուեց և այլ ևս չպատասխանեց: Ընդ նմին Շնորհալին ևս բարձաթող արաւ այդ գործն և այլ ևս իւր վերջին թըղթում յիշած ժողովը չգումարեց, թերեւս լաւ համարելով լուծեան տալ այդ անհետեանք բանակցութիւնն, որ իրապէս ապարդիւն պիտի մնար: Երկու ամբողջ տարիներ բոլորուեցան. վերջապէս 1172 թուին ղեկտեմբեր ամսում թուղթ դրեց, և մի կողմ թողնելով իւր առաջուայ յիրարկած շողքորթական գովեստները, դիմեց այս անգամ, լոկ «պատուական և սրբազան կաթողիկոսիդ հայոց» հասցէով: Մանուէլ ապա նախ ստում է անարգաբար, ասելով «ընկալաւ իսկ և թագաւորութիւնս իմ որքան քո պատուականութիւնդ ծանոյց սակս երկու բնութեանցն՝ զորս ի մի յանձնաւորութիւն Քրիստոսի, այս է՝ միոյ երեսաց», որի ոչ մի նշոյլ չկայ Շնորհալու թղթի մէջ: Հոռոմոց արքայն այս խօսքերը ներս խմորելուց յետոյ սաստիկ վշտացած և կոշտ ու կոպիտ արտայայտութեամբ յանդիմանում է Շնորհալուն, որ սա մի բնութիւն է վարդապետում «ղբիւր խրատս և զվկայութիւնս աստուածազգեցիկ հարցն (?) ընկեցիկ և խոտան առնելով»: և անվայելջօրէն անուանում է Շնորհալուն «հաճոյակից—այնոցիկ՝ որ շփոթումն ասէն երկուց բնութեանցն որ ի Քրիստոս»: Այս անարգանքից յետոյ ուղում է վճռաբար վերջ տալ այդ անորոշ բանակցութեան

և բռնաբար գրում է որ ուղարկել է Թէորիանոսին և Ութմանին ժողովում ներկայ լինելու, սակայն Շնորհալու համեստութիւնից խրոխտացած, աւելացնում է որ եղած առաջարկութիւններից զատ առաքում է 9 կէտեր ևս, բերանացի ապսպրելով խորամանկութեամբ «որոց ոչ կամիք զհաւանականն հնազանդութիւն՝ զպատճառն յայտ առնելով պատասխանի արարէք»:

Պահանջած 9 նոր կէտերն են. ա. նղովել մի բնութիւն ասողներին, ընդ նմին և տղիտաբար մի շարքում է դնում Եւտիքէսին, Դիոսկուրին, Սեւերիոսին և Տիմոթէոս կուզին. Բ. խոստովանել մի Քրիստոս, մի անձն՝ թէոս կուզին. Գ. խոստովանել մի Քրիստոս, մի անձն՝ երկու բնութիւն, երկու կամք և երկու ներդործութիւն, միայն մարդկային կամքն ստրուկ աստուածայնին. Դ. խաչեցեալը վերացնել. Ե. ածնել հոռոմոց հետ միաժամանակ. Զ. միւռօնը ձիթով եփել. Է. հաղորդութիւնը խմորուն անել և ջրախառն. Ը. քանի մի բիւզանդական ժողովներ դաւանել և այլն, բայց որ զլիսաւոր փորացաւն է կայսրի—այդ այն է, որ կաթողիկոսն ոչ թէ չայերից ընտրուի, այլ կայսրից նշանակուի. . .

Միքայէլ պատրիարքն ևս մէկ թուղթ դրեց, որով բարձրացնում է կայսրին և մէկ խրատելիակ շննում, ասելով տղայաբար. «դրեթէ ամենայն թագաւորք երկրի հնազանդ լինին ամա, այլ և ահաւոր է յաչս ամենեցուն՝ որ շուրջ են զնովաւ», կարծելով թէ չայաստանեայց եկեղեցու հաւատոյ ախոյեանը պիտի վախենայ նորա առաջ: Շնորհալուն առանց համոզելու եւնաւորն առ ի չդոյէ բանեցնելու: Քանի մեծ հեռաւորութիւն երկու կողմերի միջև, մինչդեռ նա այդ անախօսութիւնից յետոյ յաւակնում է ասել մեծամասնութեամբ առ Շնորհալու վեհութիւնն. «ահաւասիկ զարձեալ չափաւորութիւնս մեր և որ ըստ մեզ սուրբ և առաքելական եկեղեցիս զգիրկս իւր պարզեալ ունի ձերում սրբու-

Հայ. եկեղ. և Բիւզ. ժողով. պար.

թեանդ, և է պատրաստ ի ձեր ընդունելութիւնդ», անշուշտ կլանելու համար. հայաստանեայց եկեղեցու շնորհալի հայրապետն և արթուն հովուապետը քարոզում է երկու կողմերին միաժամանակ մօտենալ իրար և որպէս եղբայրներ սիրել միմեանց: Հայաստանեայց եկեղեցին կսիրէր ազատամտաբար իւր թշնամուն, առանց նորան միասելու, սակայն չէր գրկիլ նորան, զի իւր սրբազործուած պատմական համոզումն էր, որ ամենայն բարեմիտ զրկումն կզոհէր նորան անյատակ կորստեան. . . :

Շնորհալին ստանալով այդ առաջարկութիւնը, ինքն վճիռ չտուաւ և թողեց ամենը ժողովին, ըստ որում և զրեց թէ զայթակղիչ կէտերն արդէն պարզաբանել է ըստ ս. գրոց: Իսկ առաքուած խնդիրներն կառաջարկէ ժողովին և, եթէ հնար լինի, հնարաւորը կընդունի. սակայն կրկին և կրկին շեշտում և պնդում է որ այնտեղ մօլար կէտեր չկան, իսկ եթէ ինչ և իցէ ընդունի, այն «յաղազս աստուածային սիրոյն հաղորդութեան» պիտի լինի «և ոչ իբր ի մոլորութենէ դառնալով ի ճշմարտութիւն»: Բայց այս անարդար պահանջներն ևս ներում է միայն մի պայմանով, այն է, որ հայոց ժողովը պիտի քննէ և Բիւզանդիոյ եկեղեցին և նորա թերութիւնը ու մոլորութիւնը մատնացոյց պիտի անէ «Ս. Գրոց և առաքելական հայրերի վկայութեամբ» ապացուցելով (և ոչ թէ կամակուրթեամբ փոխել կամելով զայն), որ «ի վկայութենէ աստուածաշունչ Գրոց հաստատեալ են». ըստ որում և կայսրը պարտաւոր է զայնոքիկ լրացնել և ուղղել: Առ Միխայէլ ևս զրեց թուղթ մի, ցոյց տալով որ միաբանելուց բնաւ խոյս չէ տալիս և այդ իւր մշտական փափաքն է եղել և այժմ ժողովով պիտի քննէ և պատասխանէ, ընդ նմին և խնդրում է որ նա ևս նմանապէս ժողով գումարէ և այդ նպատակին աշխատի:

Այնուհետև Շնորհալին հրաւեր ուղարկեց «առ ե-

պիսկոպոսս և վարդապետս հայաստանեայց», որով հակիրճ նշանակեց ժողովուելու պատճառն և որպիսութիւնն՝ որ Մանուէլ Շնորհալու աթոռակալութեան օրից՝ թուղթ և պատգամաւորներ է ուղարկել քանի մի անգամ «յաղազս սիրոյ և միաւորութեան եկեղեցւոյ ըստ նախնեայն ժամանակի», որ ինքն ևս պատասխանել է «որպէս արժան էր», և այժմ հասել են այն աւարաման որ ինքն իբրև զուխ առանց անդամոց չէ կարող առաջարկուած խնդրոց պատասխան տալ, ուստի և ժողովով կզրէ «զայն ինչ՝ զոր հոգին Աստուծոյ ցուցանէ մեզ»: Վասնորոյ հրամայում է պատրաստուել, որպէս զի երկրորդ հրաւերն ստանալով, հռովմայ զային: Ընդ սմին աւելացնում է Շնորհալին, որ այս ամենն իմաց է տալիս, որպէս «զի մի՛ յանիմաստից ոմանց անուղղապէս ինչ լուեալ, այլ ընդ այլոյ ինչ կարծիցէք»:

Շնորհալու վերջին խօսքերից երևում է որ այլ ինչ էր տարածւում նորա դործերի վրայ և այդ ոչ միայն հայոց մէջ, այլ և ի Կ. Պօլիս, վասն զի մինչդեռ, որպէս տեսանք Շնորհալու թղթերից և ականատես պատմից, նա պարզ հարցաքննութիւն ունեցաւ Թէորիանոսի և Ութմանի հետ երկու կողմերի եկեղեցեայ կենդանի ծառայութիւն ստանալու և տալու համար և ոչ վէճ կամ պայքար, ըստ որում և պատգամաւորք ճանաչել են իւրեանց խոնարհութիւնն և միայն բերած հարցերին պատասխան ու լուծումն ստանալով, յայտնել են նաև կայսրի այն ապսպրանքները, զորոնք վերջինս թուի թէ քաշւում էր զրելուց: Այդ էր պատճառն որ Շնորհալին յետ դարձրեց այդ երկու մեղմեխներին, թոյլ չտալով նոցա հայոց ընտանեկան ժողովին ներկայ լինելու և ներքին գործերին խառնուելու, այլ և հեռատեսութեամբ զրոշմում է իւր թղթում իւրաքանչիւր անգամ բանաւոր ապսպրանաց և «հարցաքննութեանց» հետեանքն ու որպիսութիւնն:

Թուղիկոսն Գրիգոր Սպիրաւո.

«Այլ և զհաւատսդ որ յաւաղան»

Անշարժ պահեա՛մք զիշտ յաւիտեանս) :

♂♂.

«Որոք աչք և տեսութիւն ի գլխոյն
իցէ և առ գլուխն, ընդ խաւար ոջ զնայ
գայթակղելով և բախելով ի կոշտից
ձանաւարհին» :

ԳՐԻԳՈՐ ՏՂԱՅ.

Մինչդեռ Շնորհալու¹ մահուան գոյժը հասաւ առ Մանուէլ եւ վերջինս մխիթարական թուղթ գրեց առ Գրիգոր Տղան՝ նորին յաջորդին, հրաւիրուած ժողովն գումարունեցաւ ի հռոմկայ եւ մերժեց կայսրի առաջարկութիւնք։ Գրիգոր Տղան ամենայն ինչ լռութեան տուաւ։ Բայց երբ 1175 թուին եկաւ կայսրն Իկոնիոյ կողմն Խլեֆայց երբ 1175 թուին եկաւ կայսրն Իկոնիոյ կողմն Խլե-
ճատլանի դէմ, Գրիգոր Տղան շտապեց թուղթ գրել առ նա միութեան գործն աւարտելու փափաքով, ըստ որում ջանում է բարեկամութիւն մի նկատել կայսրի մէջ դէպի հայոց, իսկ իւր թղթին ուշացնելու պատճառ է առարկում նախ իւր տարտամութիւնն եւ ապա «ի վազ ժամանակաց հնացեալ մախանաղս չարութիւնը» եւ երկրորդ

1 Շնորհակալությամբ ձեր ներկայացրած հետևյալ տեղեկությունները հաստատվել են:

իւր հեռի լինելն կայսրի բարեգլխութիւնից: Այս նկատողութիւններէն յետոյ յայտարարում է որ առաջարկուած խնդիրները չեն ընդունուած և բոլոր ընդդիմադրութեան են ընթարկուած, ուստի խնդրում է առարկեալ կէտերը թեթեւացնել, որպէս զի աստուածային խաղաղութիւնը հաստատուի և այնուհետև ինքը սէրը կձնէ և կբուսցնէ այն, ինչ որ իւր աճման օժանդակ է: Իսկ հաւատոյ խոստովանութիւնն այլ ևս աւելորդ է համարում կրկնել, քանի որ Շնորհալու թղթերը կան, գրում է նա, «ուշիմբ առաջնորդ առ Քրիստոս խոստովանութեան ի մէջ մեր, որ զձեր թագաւորութիւնդ նուաճեաց ի հաւանութիւն Սաստուածի մաստ գիտութեամբն՝ յոր առ մեզ ուղղափառութեանս»: Հայք արդէն ուրախ էին որ Մանուէլ այդ հաւանութեամբ ընդունեալ է համարում Հայոց հաւատքն (էջ 235. 244), ուրիշ բան էր, եթէ կայսրի այդ խոստովանութիւնը լոկ բանորսութիւն էր, միայն թէ Հայք այդ իբրև ճշմարտութիւն ընդունեցին և սկսան պարծանքով վերաձայնել. «զնաց համբաւ նորա (Ներսիսի) ի Կոստանդնուպօլիս և ի հռովմ առ պատրիարքօնքն և առ կայսերքն և նովաւ հաստատեցան ամենայն ազգ ի դաւանութիւնն Հայոց» (Մմբ. 88):

1176-ին սեպտեմբերին կայսրը պարտեցաւ Մելիտինէի մօտ և հաշտութիւն անելով թշնամու հետ, վերադարձաւ ի Կ. Պօլիս և ապա 1177-ին յունվարին գրեց իւր վերջին պատասխանը, նորէն միութեան բանակցութիւն սկսելով: Մանուէլ այս անգամ այլապէս է գործի ձեռնարկում. նա կոչում է զինքն բարերար Գրիգոր Տղայի և ապա յիշում է որ Հայոց մէջ տարածուել է թէ հոռոմք երկու Քրիստոս են պաշտում, զի ի մի անձնաւութեան երկու բնութիւն են դաւանում, այնպէս և հոռոմք, զըպարտում են Հայոց թէ մի բնութիւն

են խոստովանում «և աստուածաչարքաք դասնին և ոչ տան իւրաքանչիւր բնութեանցն զպատշաճ յատկութիւն վայելչական». ընդ սմին և ուզում է խմբել Հայոց դաւանանքն, ասելով. «անձնաւորութեանց միութեանց ձեր խոստովանութիւնը» կարծեցրեց թէ բնութեանց միութիւն էք դաւանում: Ապա ներբողելով Գրիգոր Տղային, նկատում է որ ինքն առաւել ևս փափաքում է միութեան ըստ որում և դնում է իւր դաւանանքն: Այսպիսով ջանում է ըստ Անոնդ Բիւզանդացու՝ «բնութիւն» և «անձն» բառերը ձանաչել, որ հարկաւ ծիծաղելի է, զի այդու ոչ միայն երրորդութեան վարդապետութիւնը մոլորութիւն կդառնայ, այլ նկատելու է, որ Հայոց լեզուում «անձն» բառն է «բնութեան» նշանակութեան մօտիկ և ոչ ընդհակառակն (զոր օր. Մատթէոս աւետարանչի 2, 20. 10, 39. 16, 25 և այլն.): Իւր քաղկեդոնական դաւանանքից յետոյ յորդորում է նոյնն ուսուցանել և հակառակողներին զըպարտողներին «կռփել և ի բաց վարել» և սէր հաստատել եղբարց մէջ, ըստ որում և ընդունելի անել երկու կողմանց ընծաներն և եթէ զըպարտող է լինում, ժողովով ջրել և ուղիղը ցոյց տալ, վասն զի բաժանման երկարաւութիւնը շատ ցաւեր է յառաջացրել և ժամանակ է պէտք բժշկելու, քրննութիւն է պէտք զայթակղութիւնք յարդարելու համար:

Ապա Մանուէլ, որ սկզբում առաջարկութիւնք շատացնում էր պինդ տեղից բռնելով սակաւով շատանալու համար, այժմ մերժեալ է տեսնում այդ ամենն և մոռացութեան տալիս, ընդ նմին յիշում է խորամանկութեամբ և ստախոսութեամբ, որ իբր թէ քննելով՝ շարականներում շատ սեղ երկու բնութիւն երգաբանուած է գտել, վասնորոյ և յորդորում է այնքիկ բացարձակ խոստովանելու: Եւ այլ ևս ասում է նա. «ահա ոչ կայ ի մէջ մեր մեծ պատճառ, քանզի ըստ բարեպաշտ մտա-

ծութեանն մի գտաք»։ Այսպէս միութիւնը վերջացնելով, Մանուէլ գրում է որ Գրիգոր Տղան ևս ժողովով իւր խոստովանութիւնն առաքէ կամ, առաւել ևս լաւ, ինքն իւր եպիսկոպոսներով տեսակցութեան զայ խնդրին վերջ տալու համար։

Միխայէլ պատրիարքի ժողովն ևս հաստատելով կայսրի թղթի ուղղափառութիւնը, գրեց և մի թուղթ Միխայէլի ձեռքով, Շնորհալու թղթերի մերձաւոր հետեւութեամբ, սակայն խմորուած «երկու բնութիւն» ընթացակցութիւն եղև բնութեանցն» և այլ արտայայտութիւններով։ Ապա խնդրում է իւր այդ թուղթն ի նշան միութեան ստորագրել, ընդ նմին և առաքել հայոց դաւանանքը, զոր խոստանում է ինքն ևս ժողովով նմին նման ստորագրել։

Նկատելի է պարզապէս, որ հռոմք անդիտանալով իւրեանց առաջարկած կէտերն և միութեան բոլոր զործն երկու բնութեան խնդրին ուղղելով, ոչ թէ ուղղում էին դորանով ամենայն ինչ վերջացնել, այլ այդ միայն ծանկելու կռուան մի էր, որով երկու հակառակ և իրարու խորթ եկեղեցիք համաձայն և միացած պիտի հրատարակուէին ի լուր աշխարհի և ի կուրացումն հայոց։

Իսկ ապա, որպէս Մանուէլ նկատում է թէ երկարաւէտ բաժանումը շատ ցաւեր է յառաջացրել, ուրեմն պէտք կայ դիւ ժամանակեայ բուժման, այսինքն քննութեան, վերաստուգման, արդէն մատնում է իւր խորհուրդները, որ ժամանակի ընթացքում իւր զործն ու մտադրութիւնք սիրով և խաղաղութեամբ, շոյելով և բարեկամութեամբ է կատարելու հայոց եկեղեցու վրայ, նորա հօտի միամտութիւնից օգտուելով։

Հայք հասկացան այս, ուստի և կարեւոր արթնութեամբ վերաբերուեցան իւրեանց պատասխանով, ըստ որում իրերի բերմունքը ցոյց է տալիս որ գրով խօսածն իրօք չպիտի լրանար և այդ պիտի իսկոյն տեսնենք։

Գրիգոր Տղայ սկսաւ իսկոյն ժողով հրաւիրել և ահա հայաստանի հիւսիսային վարդապետները գրգռուեցան Յունաց դէմ ասելով՝ որ արդէն մի անգամ կայսրն ընդունել է հայոց հաւատքն, այլ ևս ինչ հարկ կայ վերստին բանակցելու։ Նոքա գրեցին առ կաթողիկոսն, որում որպէս նուստ անդամք միոյ գլխոյ՝ յայտնում են, որ նա հեռու կենայ այդ յարաբերութիւնից «զե գրեալքս ի նոցանէ պատրուակեալ յինքեանս ունին զթոյնրս դառնութեանն ապականչայն»... Սոցա թուղթը մի հրաշալի ապացոյց է թէ ինչպէս հայոց վարդապետք հետեւում էին եկեղեցական գործերին և իւրեանց խոնարհութիւնը պահելով հանդերձ, հնազանդութեամբ զգուշացնում էին հայրապետաց, դէթ ցոյց տալով որ ինքեանք միաձայն, մահու չափ հաւատարիմ են նախնեաց։ Նոքա շեշտելով որ հռոմոց հաւատքը նեստորականութիւն է, թէև «երկու դէմ» չեն ասում, սակայն «երկուս կամս ասելով» և երկուս ներգործութիւնս, նովին վարեն իրօք հարկաւորութեան ներհակաց կամաց ի ներքս ածել յանձառելին տնտեսութիւն»։ Ընդ սմին նկատում են խելամոտութեամբ, որ նախնի հայք զուր չեն խորշել հռոմներից և թէ հռոմք «չեն ինչ նուազ քան զառաջնոցն բաժանութեան լիալ պատճառս, յորմէ և դուք պարտիք զգուշանալ»։ Որքան անպաճոյճ են այս խօսքերն, այնքան ստոյգ և յաւիտենական։

Ապա այդ քաջախիղճ վարդապետք յիշելով, «չեմք ինչ թիւրեալ ի սրբոցն աւանդից, և ոչ նորաձևս ինչ արարեալ», խոյանում են պատրաստի կալ և ապացուցել թշնամու մոլորութիւնք, ընդ նմին և հռչակել հայաստանեայց եկեղեցու ուղղափառութիւնն «զի ոչ յանկեան ուրիք ի թաքստեան է ճշմարտութիւնն, և ոչ ծառայէ աշառութեան»¹։

¹ Թուղթը. Տպ. Ս. Էջմիած. 424։

Կարձ է թուղթը, սակայն վճռական և բացառապես յայտարար ժամանակի հայոց եկեղեցականաց քաջարի և լաւարի ոգուն: Նոքա գիտելով, որ կայսրը ջանում է մարմնական պատուով և ճոխութեամբ շլացնել հայոց, ներշնչում են զրել՝ «չեմք ցանկացեալք մարմնականին պատուոյ և փառաց, այլ որ առ միոյն Աստուծոյ: Որչափ խոնարհ ոճ են բանեցնում, այնու հանդերձ չեն մոռանում և իւրեանց անյողգող հաստատամտութիւնն հաւատոյ համար առանձնապէս դրոշմել, ասելով վեհութեամբ. «քաւ և մի՛ լիցի այս նորաձայն աղանդոյ զհաստատութիւն ի հայաստանեայցս առնուր»:

Դեռ այսպիսի քաջազնիւ անձեր կային հայաստանի այն թշուառ ժամանակներում, երբ մարմնի ապահովութիւնը մոռացած ամենայն զրկողութեան մէջ՝ չէին խոյս տալիս հայրենի եկեղեցու համար արիւն իսկ թափելու և նախնեաց փառաց արժանանալու. հայոց կաթողիկոսն սոցա ներկայութեան էր կարօտում արժանաւոր պատասխան տալու համար:

Արդ ամենայն հայոց կաթողիկոսը նստում էր հայաստանից դուրս, Միջագետքում, սակայն հայք սրտով և մտքով նորա հետ էին: Տեսնում ենք որ հայաստանեայց եկեղեցու հայրապետն ընտրուելով, ստանում է լիակատար իրաւունք ինքնազուլիս գործելու և ազգի ղեկը վարելու, սակայն այդ իրաւունքը սահմանափակուած է հայաստանեայց եկեղեցու սկզբանց և վարդապետութեան հաւատարմութեամբ, որով ամենայն կաթողիկոսն, փառաւորւում է: Այդ հաստատութեան մէջ պարտ է կաթողիկոսն, ինքն զուլիս զօրով, իւր եկեղեցականաց և ժողովրդականաց հետ, որոնք իւր անդամներն են, միութիւն կազմել: Իսկ եկեղեցականք և ժողովրդականք, իբրեւ անդամք այդ միութեան, իւրեանց զլիսին հնազանդ կենալով և նոյն հաւատարմութեան մէջ մնալով, զրեթէ նման ինք-

նազխութիւն են վայելում, իբրեւ սիւնք եկեղեցու, որոնց վրայ է գլուխը: Բայց եթէ կաթողիկոսը շեղուի գիտութեամբ, նա կորցնում է իւր իրաւունքն և ամենայն հաւատարիմ հայ իրաւատէր է դառնում նորա վրայ:

Գրիգոր Տղայ այս լաւ գիտէ, ուստի և շտապում է իւր եկեղեցու անհաւատարիմ անդամոց վրդովմունքը փաւատել: Նա թուղթ զրեց, աշխատելով ամօքել նոցա զայրոյթն և մարդասիրութիւն ներշնչել դէպի հոռութեւ: Նա յիշեցնում է, որ պէտք չկայ հրապարակ հանելու թէ նոքա աղանդաւորներ են, փասնզի ունին նոքա եկեղեցական հայրեր, որոնց դրուածներն ամբարուած են և կարող են խելահաս անել նոցա, յիշեցնում է թէ չպէտք է մոռանալ որ հոռութեւ միշտ ջանացել են ժողովով արմատախիլ անել աղանդներն և քանի որ գիտութեան աղբիւր են, չպէտք է ասել նոցա թէ մենք նոցանից սովորելով հանդերձ, հենց միայն մենք ենք ուղիղ: Եւ իրաւամբ յիշատակում է Գրիգոր Տղայ, որ մենք ոչ մի գործ չունինք նոցա աղանդաւորաց և հայրերի հետ, այլ մենք մերով պէտք է պարծենանք և մերով վիճաբանենք, ընդ նմին և հայք ի հնումն բնաւ չեն խորշել դոցա եկեղեցական գործերին մասնակցելուց, այնպէս ևս մենք չպիտի ատենք, նախատենք նոցա, այլ հաւատարիմ մնալով իբրեւ «ճշմարիտ և աներկբայ» սրտիւ հայ, կարելի է և սէր անել օտարի հետ նոցա շահելու համար: Իսկ ինչ վերաբերում է Նեստորին, Քաղկեդոնին և այլոց, հայք ոչ գործակից են եղել դոցա և ոչ էլ «Սնեցիք և Զորագետացիք կամ Դենեցիք» են ներկայ եղել նոցա խռովութեանց, ուրեմն ի՞նչ միտք կայ նոցա անուան յիշատակութեան կամ նոցա գործոց քննութեան. դոքա հոռութեւ մէջ են եղել և նոցա են պատնուում, այլ ևս «զիմրդ, զոչում է Գրիգոր վշտացած, զիմրդ այնչափ կապեցաք ի բանս սոցա և փասն որոյ իրիք ուղղութեան»:

Հաւատոյ նկատմամբ ևս գրում է որ լիապէս հետեւում է Յովհան Իմաստասէրի, Գրիգոր Վկայասէրի, Բարսեղին, Գրիգորիսին և Ներսէս Շնորհալուն, որոնց գրուածները մնում են իւր մօտ։ Ապա յիշելով որ Յոյնք յառաջ են կոչում բազմիցս, յորդորում է որ չպէտք է վատաբար յեռ քաշուել, այլ զիմազրուել, եթէ երկու բնութիւն են ասում, ըմբերանել և յանդիմանել, եթէ դառնան, ընդունել որպէս եղբարց։ «Եթէ լուծան ի պէսպէս ազտեղադործս մարմնոյ, լիցուք պատճառս զղջման նոցա, եթէ ներքինեօք և ներքինապետօք վարին, խրատեսցուք զազանդի դործս նոցա, թերեւ զկծեացին սրտիւք և Հայեսոյին յանձինս...» Եթէ ոչ գոնէ մեր լաւութիւնը ցոյց տանք նոցա։ Բայց այդ միայնակ չէ կարող անել, ուստի և հրաւիրում է խորհրդակցել, ասելով. «աչք էք զլիցոյս լուսատու և ձեռք մարմնոյս կերակրիչք, բան և ձայն լեզուի շարժողիս։ Արագ այսր պարտիք ժամանել, զի թերեւ թիւրեալ իցէ զլիցոյս ի լուսոյ պակասեալ և կամ տկարացեալ իցէ մարմինս...» Նա խոստովանում է ուրեմն, որ ինքն թէև զուլիս է, սակայն առանց ձեռաց, ձայնի, խօսքի, ոչինչ չկարէ անել և թէ եկեղեցին սիւներով է կանգուն և այդ սիւնքն են Հայոց եկեղեցականք, վասնորոյ առանց նոցա՝ մենա՛յ ոչինչ չէ ուղղւում ձեռնարկել։

Փոքր խնչ թունդ էր և անպէս Տուտէորդու նա-
մակն, որ, ինչպէս երեւում է, անխոհմտութեամբ հարկ էր
համարել յիշեցնել Գրիգոր Տղային, թէ նորա որ և իցէ
շեղումն նախնեաց շաւղից պիտի զրկէր նորան իւր ա-
թոռից, ընդ նմին և պատուիրել է կամ փոքր խնչ ան-
վայելչապէս զիտել է, որ Գրիգոր նստէ և լռէ և պա-
տասխան չտայ հռոմոց անօգուտ թղթոց: Հաստատ չէ
կարելի որոշել, թէ ի՞նչ էր Տուտէորդու նամակը բովան-
դակում, զի եթէ Գրիգոր Տղայի թուղթը համեմատենք

Հիւսիսային կողմանց վարդապետած գրածին, որին այն պատասխան է, կնկատենք որ Գրիգոր յաճախ խտագոյն է պատասխանում։ քան նոքա արժանի են, կամ թէ այլապէս է հասկանում այն նկատութիւնը, որոնք գտնուում են նոյա թղթի մէջ։ Գրիգոր յիշեցնում է որ ինքն անձնահաճ ջանքերով Հէր կ'աթուղիկոսական «սարսափելի պատուին բարձրացել, այլ ազգի կամբին» ղեջանելով և ամուր հաստատուած հաւատքի վրայ ասում է. «պատ-
րաստ կամ դէմ յանդիման ղե ամենայն որ ոչ հարցի
ընդ վիժիս ընդ այս, խորտակեսցի և փշրեսցի» (էջ 19)։
Տուտէորդին հաւատոյ համար զիմագրաւելով, մոռացել էր խոնարհութիւն պահել առ իւր եկեղեցու աստուածա-
հաստատ աթոռն, ուստի և Գրիգոր ասում է իրաւապէս.
«չլանգիրտե՞ս յերկնահանգէտ աթոռոյս և աթոռակայէս»,
առ որոնք Տուտէորդին ամենայն երկիւղածութեամբ պի-
տի վարուէր, եթէ կարեւոր ինքնագիտատուութիւն ունե-
նար։ Ապա Գրիգոր Տղայ գրում է որ իւր հաւատքը նոյնն
է, որ ինչիւր նախնիք են դաւանել, բայց քանի որ Տուտէոր-
դին իւր նամակում ջանացել էր, թուի թէ անուղղակի,
հայոց վարդապետութիւնը պարզաբանել Գրիգոր Տղայի
համար, սակայն հարկաւ վերջինից աւելի պաշար չէ ու-
նեցել, ընդ նմին Յունաց դէմ կռուելով, ոյժ էր տուել
Քրիստոսի աստուածութեան և մարտութիւնից Հէր զգու-
րել, և իւր թեթեւ բանավարութիւնը զօրեղ է համա-
շացել, որով Գրիգոր ամենայն վստմութեամբ և ոյժով
յառաջադրում է հայաստանեայց եկեղեցու վարդապետու-
թիւնը Քրիստոսի բնութեան վրայ։ Նա բացաբանում է
Քրիստոսի կառարեալ մարդ և միանգամայն կատարեալ
Աստուած լինելը, յենում է զխաւորապէս Յովհան Ծնե-
ցու «ձառ ընդդէմ երեոյթականաց»-ին և ամփոփում
է իւր հաւատութիւնն ասելով. «հաւատամ և խոստովանիմ
բոս սրբոյն Աթանասի. Աստուած և որդի Աստուծոյ, և

որդի մարդոյ, ի մի բնութիւն Բանին մարմնացելոյ»։ Նա իւր ուղղափառ դաւանանքը տալով չէ շատանում և հերքելով Տուտէորդու, երեւի անգգուշութիւնից յառաջացած, Քրիստոսի մարդկային կողմի դրժումը, շեշտում է խորխտալով նաեւ Յունաց վրայ. «ոմանք յեկեղեցակաւնաց այժմ ջանան կարկատել՝ ոչ բնութեամբ միանալ Բանին Աստուծոյ ընդ մարդոյ, այլ անձնաւորութեամբ. և վկայ զսոյն իսկ զԱրիստոտէլ ունելով, զի թերեւս այսու կարասցեն ի մի բնութեանն բան ածել զնա Հարկաւորաբար», որով և խփում է Տուտէորդու երեսին, որ «երկու բնութիւն ի մի անձնաւորութեան» դաւանողք են այժմ ջանում կերպով իմն մի բնութիւն վարդապետել ի Քրիստոս։ Ընդ սմին յորդորում է չհայհոյել չոռոմոց, այլ մարդասէր լինել, ասելով. «մարդ է՝ արարած Աստուծոյ, և եթէ մոլորեալ է, դարձո՛ւ. եթէ վիրաւորեալ է, սպեղանեօք պատեն»։ Քրիստոսի լեր աշակերտ»։ Եւ քանի որ ինքն այդ սիրոյ մէջ, անսասան հաւատք ունի և նախնեաց վարդապետութիւնից չէ շեղում, դռնում է զեղեցկապէս. «մինչև ցյովա մի նշանախնդի ոչ պակասեցուցանեմք, և ոչ առաւելումք ի շարէ շինմանն»։ Հաւատարիմ առ իւրն, աղատամիտ առ այն—այս էր ժառանգել Գրիգոր Տղայ, որին և լիագոյն արտայայտութիւն տուաւ այս հոգելից թղթում։ Ըստ որում և շեշտելով որ հաւատարիմ է իւր այդ ճշմարիտ հաւատքին, բացայայտում է վերստին թէ ինչու չէ խորշում արտաքին յարաբերութիւնից, զրելով. «յայս միայն եմ հաստատեալ, զի որ առ մեզ այժմ խօսակցին, եթէ գտցեն յայս սրբոց դաւանութիւն և հաւատ յաստուածաշունչ զորոց վկայութենէ, ընդունիմք իբրեւ զեղբարս իւրաքանչիւր կարգօք և կրօնիւք. և թէ սխալեալք են՝ ընդունիմք զզղջումն. ապա թէ ոչ, աղօթեմք վասն դարձին իբրեւ զկարեկից անձն, որպէս ուստք և ի վերայ թշնամեացն աղօթել։ Հաւատաւորիք ոչ լինիմք ըստ քոյդ

տարակարծ մտայ, զտխտս իւրաքանչիւր անձանց առ ընկերն տեսանելով»։

Հետեւեցան հաւատոյ անվեհեր ախոյեաններն իւրեանց եռանդուն հայրապետին և եկան։ Գրիգոր գումարեց 1179 - ին ի հռովմայ մէկ ժողով և 33 ստորագրութեամբ տուաւ իւր վերջին պատասխանն առ կայսրը։ Նա զնելով կարճ ի կարճոյ հայաստանեայց եկեղեցու դաւանանքը, շեշտում էր այդ ուղղափառ եղել է ի հնումն, ուղղափառ գտաւ և Շնորհալին և իւր գտածը զրեց, միայն այդ ուղղափառութիւնը նոր ծանուցուեցաւ նոցա, որոնք ատելութեամբ հայհոյում էին և զրպարտում հայոց եկեղեցին։ Յիշում է թէ յարգում է ամենայն ժողով, որ քրիստոնէութեան օգտակար է եղիլ լինի այդ ժողովը ի Նիկիայ, ի Կ. Պօլիս, յԵփեսոս թէ այլուրեք։ Ընդ նմին և ուղարկելով Շնորհալու թղթերից մէկի պատճէնը, ինքն և ժողովը պարզում են Քրիստոսի բնութեան և կամաց խնդիրը։ Նոքա կրկնում են հայրերի խօսքերն և մերժելով Եւտիքէսի ասած մի բնութիւնը, զրում են՝ «ոչ ի վերայ միոյ բնութեան ասացան բանքս սուրբ հարցս, այլ ի վերայ երկուց միացելոց»։ Իսկ կամքի վրայ զրում են. «նոյն ինքն էր որ ներգործէր զաստուածայինսն աստուածաբար և զմարդկայինսն մարդկապէս ի պէտս մերոյ փրկութեան, վասն զի Աստուած էր և մարդ», որով մերժում են երկու կամք և երկու ներգործութիւնը չոռոմոց։ Ապա յիշում է ժողովն, որ չոռոմք համաձայնութիւն են տուել հայոց ուղղափառ հաւատքին թէ «ոչ միայն ի ձէնջ, այլ և յաստուածապսակ ինքնակալէդ տուաւ մեզ համաձայնութիւն ձեր ի սուրբ և յուղղափառ հաւատս»։ Սակայն ի լրումն ամենայնի որ հայաստանեայց եկեղեցին մերժում է «երկու բնութիւն ի մի անձնաւորութեան» դաւանել, ժողովը ժխտում է այդ վարդապետութիւնն ամենայն ճարտարութեամբ՝ ցոյց տա-

լով որ «ի մի անձն երկու ընտելութիւն» ասելը—բազմացնել բաժանել է զմին Գրիստոս, ըստ որում յառաջ է բերում Գրիգոր Նիւսացու հակիրճ խօսքերը. «պատշաճի այս յարացոյց աստուածութեանն ընդ մարմինս միութեան, ըստ որում միաւորեալ մնայ անշփոթ, ոչ ըստ անձին յեղանակի, քանզի սա ի բազմացելոցն թուի գով» (էջ 260):

Ժողովը դրոշմելով հայաստանեայց եկեղեցու հաւատքի ուղղափառութիւնն և զանխաբար հիմն ի վեր տապալելով քաղկեդոնականութիւնը, վերջացած է համարում ամենայն ինչ և յորդորում է «ի բաց վարել իբրեւ զլացող ճշմարտութեանն» նոցա, ոյք այլատարազ են խօսում հայոց հաւատքի վրայ, «զհնացեալ ոխակալութիւնն ի զուխ մարդատեաց թշնամոյն կուտեցէք, և առ եղբարս զսէր և զխաղաղութիւն պայծառացուցէք»:

Հայոց այս վերջին թուղթը տեղ չհասած, մեռաւ հռոմոց պատրիարքն և նորան ուղեկցեց կայսրն Մանուէլ: Թերեւս այս բանակցութիւնը մեղմացրեց հռոմոց թշնամութիւնն զէպի հայոց, որ նոյն իսկ կայսրն Մանուէլ «ըստ ատելութեան բարուց իւրեանց զոր ունէին առ ամենայն քրիստոնեայք», չէր շատանում հալածանքով, այլ նաեւ հիթանոսաց պարպենքով զրդուում էր հայոց դէմ (Միք. Մեծ. 428. 437):

ԺԶ.

«Մի լուսայք լիշխանս յորդիս մարդկան, զի ոչ գոյ փրկութիւն ի նոսա»:

ՍՅՂՄ. ձԽԵ. 3.

Մինչդեռ հայոց կաթողիկոսը ամբողջ էին Յունաց թշնամարկութիւնը, հա՛ զօրացաւ Բիւզանդեան նախկին հզօր պետութեան մի անկեան բարձանց վրայ հայ քաջամարտ իշխանաց բազուկը: Բիւզանդ յաղթուել ձեռք էր վերցրիւ Կիլիկիայից և հայք թիկունք էին որոնում ապահովութեան: Յոյս կար, որ խորտակուած պետութիւնը հայոց դաշնակիցը պիտի դառնար, բայց այժմ արեւմուտք ևս զուրս եկաւ, մրցելով հայոց բարեկամութիւնը շահելու: Թէև խաչակիրք արդէն փոքր ի շատէ զրաւել էին հայոց, այնու հանդերձ, որպէս անհաստատ ոյժեր և մանաւանդ որպէս հեռու աղբիւրից բղխեալք և ինքեանք աղբիւրին կարօտելով, չէին կարող ինչ հայոց մատակարարել: Բայց այս յուսատեղին այլ կերպարանք ստացաւ, երբ արեւմտեան իշխանք անձամբ յարաբերութեան ճանապարհ բացին հայոց առաջ: Այդ իշխանք էին Ալամանց կայսրներն, որոնք «հռովմայ ինքնակալներ» էին կոչուում կամ «հռովմայեցոց կայսրներ» և «փրկիչք աշխարհաց»: Տարածուեցան և զրոյցներ, որ իբր թէ Գերմանք Արշակունեաց

Հայ. եկեղ. և Բիւզ. ժողով. պար.

ցեղից են, որ վիճակուած են աշխարհը տիրելու և այլն: Կային և զառանցողք, որ Բիւզանդն է այդ բախտաւորը, մինչդեռ առաջուայ հզօր պետութիւնից միայն մի բեկորն էր շնչում: Այսօրիկ մարգարէութիւնք էին Ռուբինեանց քաղաքականութեան նիւթ տալու համար. միւս կողմից Ռուբինեանք փառաբանուում էին, որ Աբրահամի և Արշակունեաց, այլ և Դաւիթ մարգարէի ցեղիցն էին:

Քանի որ Բիւզանդի պարտութեան մուխը չէր հանգչել Ռուբինեանք այլ դաշնակցի էին կարօտ ոչ միայն Յունաց մախանաց, այլ և հեթանոսաց դէմ: Հայ իշխանաց բարեկամութիւնը սերտ կապուեցաւ Գերմանաց կամ «Հռովմայեցոց» կայսրների հետ, որ սկսուեցաւ, ինչպէս յիշեցինք, խաչակիրներով: Վերջնոց վարիչները Հռովմայ պապերը լինելով, ջանում էին օգտուել առթից և արեւելքում իւրեանց մարմնաւոր նպատակաց համար և մանաւանդ Յունաց զկէցեցելու մտօք՝ յարաբերութիւններ կապել, ըստ որում և ճգնում էին Գերմանաց կայսրների յարաբերութեանց մասնակից երեւալ: Երբ Հայոց կաթողիկոսք ևս, թէև շատ ուշ, անձամբ մօտեցան Ռուբինեանց, սոցա յարաբերութեանց շրջովները նոցա ևս կպան, այդով և հապա քանի մի թղթագրութիւնք փոխանակուեցան Հայոց և Հռովմայ քահանայապետաց միջև: Ոմանք կարծում են թէ այդ սկսուել է Գրիգոր Բ. Վկա յասէրի օրով, բայց այդ անյատակ սխալ է, որ ծագել է Հռովմայ Գրիգոր VII-ի մի թղթից՝ զրեալ 1080-ին առ «արքեպիսկոպոսն Սիւննադայ»: Այդ քաղաքն ի Փոիւզիա է, «արքեպիսկոպոսը» կաթողիկոս ասել չէ: Իսկ եթէ Սիւննադան Ծամնադաւի աղջատումն է, պիտի նշկատենք, որ 1080-ին Գրիգոր Վկայասէր Ծամնադաւում չէ եղած, այլ ի ճանապարհորդութեան: «Սիւննադայում» կար այն միջոցին յակօբիկեան մետրապօլիտ մի, տեղի չունինք պնդելու թէ չկարէր անդ և Հայոց արքեպիսկոպոս

մի լինել, որ պահանջել էր Գրիգոր VII-ից, ի հռովմայապատանեալ Մակար ոմն հերետիկոսի դուրս վճնդել:

Հաստատ է սակայն, որ հռովմայ յարաբերութիւն ճանկեց Հայոց կաթողիկոսաց հետ ԺԲ. դարում. այսպէս է պատմում Ներսէս Լամբրոնեցին Շնորհալու ներքողի մէջ. «Մեծն ի հռովմայ լուրն հասեալ առ Հայրապետն որ անդ նստեալ. նա զաւազան և քօղ յըղեալ՝ զրով զսէրն պահանջեալ»: Ուրեմն հռովմայ սիրոյ յարաբերութիւն խնդրեց Գրիգոր Գ-ից: Թերեւս այս լինի պատճառ եղած, որ Փրիզինգենի Օտտօ եպիսկոպոսի (VII, 32) առասպելախառն ասածին նայելով, հրեշտակութիւն մի եկաւ ի Վիտերբի, եթէ հարկաւ այդ սոսկ այցելութիւն կամ փոքր կաթողիկոսներից զրկուած չէ: Ընդ սմին գիտենք որ Հայք խիստ ատում էին հռովմական կղերին, այնպէս որ երբ Թիւրքերն առին Միջագետքը, Հայք և Ասորիք խիցին Թիւրքաց միջոցով Լատինաց եկեղեցիքը Սամուսատում, եղեսոյցում և այլն (Ներսէս Լամբրոնացի 528):

1185-ին Գրիգոր Դ. Տղան ուղարկեց Գրիգոր եպիսկոպոսին առ Լուցիուս III պապն և խնդրեց յորդորել Սահակ Փիսիկ կայսրին չհալածել Հայոց: Որպէս պատմում է առասպելաբար Վարդան Մեծն, Լուցիուս հրաւիրեց Գերմանաց, Ֆրանկաց, Անգլերի թաղաւորաց, նոցա մեծամեծներին և եպիսկոպոսներին, խորհուրդ արաւ նոցա և Երուսաղէմի պատրիարքի հետ և նոցա ձայնակցութեամբ թուղթ զրեց առ Գրիգոր Դ., յայտնելով որ Հայոց կաթողիկոսն այնուհետեւ իշխանութիւն ունի ոչ միայն Հայոց, այլ և Յունաց և այլ ժողովրդոց վրայ Արեւելքում, ճիշտ այնպէս, ինչպէս իբր թէ ինքն պապն հռովմայ իշխանութիւն ունէր արեւմուտքի վրայ: Նա մեծարեց Հայոց պատգամաւորին, հազդրեց նորան իւր եկեղեցական զգեստը և ուղարկեց առ «եղբայր կաթողիկոսն» իւր պալիումն, իւր խոյրն

և իւր կօշիկներն, ի նշան սիրոյ¹: Ի հարկէ, հռովմ իշխանութիւն չունէր այդպիսի իշխանութիւն տալու, սակայն նա կարէր այդ անել քանի մի նպատակով. 1) հայոց բարեկամութիւնն որսալու. 2) Յունաց ճնշելու և 3) իւր բողոքացած արեւմտեան իշխանութեան՝ իրաւաբանական տեսք իմն տալու: Նորա այդ թղթի վրայ է որ հեղինակուեցաւ «Թուղթ Դաշանց» կոչուած աղաւաղ և անմիտ գրութիւնը ԺԴ—ԺԵ դարում:

Հռովմ առաւել մօտեցաւ հայոց, երբ խաչակիրք օգնութեան կարօտում էին: Դեռ Կղեմէս III († 1191) թուղթ գրեց առ նոյն կաթողիկոսն իւր «պատուական եղբօր» և քանի մի աւետարանական համոզաբանութեամբ խնդրեց յորդորել հայոց օգնական լինել խաչակրաց, ընդ նմին և բանալով՝ ըստ հռովմէական ճարտիկութեան՝ իւր աստուածակառակ թողութեան պարկը, գնում է խաչակրաց օգնողներին բոլոր մեղքերը²: Բայց շուտով այս արտաքին գործոց քաղաքականութիւնն անցաւ Ռուբինեանց ձեռքը, Լեւոն Բ-ի զահակալութեամբ (1186): 1189-ին ծանօթացաւ սա խաչակրաց ռազմավար Ֆրիդրիխ I Բարբարուսա, Գերման կայսրին, որ Լեւոնի բարեկամական մեծամեծ նըպաստներին ի շնորհակալութիւն՝ խոստացաւ թագ ուղարկել, բայց ինքն խեղդուելով, չկարեցաւ կատարել: Միւս կողմից բարեկամացաւ Բիւզանդի Ալէքս III (1195—1203) կայսրին. այս սէրը դարձեալ եկեղեցական եղաւ, որպէս զի Բիւզանդ ևս շահ իմն նկատէր իւր համար: Լեւոն առ ինքն ձգեց և Ներսէս Լամբրոնացուն, որի

¹ Վարդ. ԳԼ, ՀԹ: Մխիթ. Այր. էջ. 80. Յիշատակ. Ներս. Լամբ. առ Զարբ. նախ. Թագրգմ. էջ. 500. Թղթի մի կտորը Սիսուան 467: Ս. Էջմիածնի ձեռագրաց մէջ ևս կայ, որ գուցէ ժամանակին հրատարակենք: ² Գրչագիր Ս. Էջմիածնի մատենադարանի: Տես և Սիսուան էջ 467: Այս Թղթերի մասին «Արարատի» մէջ մանրամասն պիտի խօսենք:

և իւր համակարծնորի երեակայութիւնը մարդարէութեանց աշխարհումն էր պտտում, որոնք Ս. Գրքից այս ու այն խօսքը պոկելով և ջլատելով, ջանում էին մարդարէներ հռչակուել և գուշակել, որ Բիւզանդի հետ է ամենայն ինչ պայմանաւորուած, ըստ որում նորա ձօխութեամբ շլացած, ասում էին, որ իբր թէ նոյն իսկ Աստուծոյ արքայութիւնն այն ժամանակ պիտի դար, երբ այդ պետութիւնը փլատակուէր: Այդպիսի մի յաւիտենականութիւն վերադրելով այդ մերձամահ պետութեան, կարծել սկսան թէ հենց այն է երազած «երկաթէ դաւաղանն» որ կար, որին պէտք է հայք յենուէին, այլազգի հոսանուտ հրոսակներից պատսպարուելու համար: Այդ ցնորքներն առաւել ևս համոզական էին երևում կարճամտաց, երբ նկատում էին Բիւզանդի սէրն իբր թէ վայելող Վրաց իշխանաց կենդանական շարժումները: Այդ ցնորքներով էին բուժւում այդ ժամանակի օտարացոյս անձինք, որոնք անցեալը մոռհան արած և ապագան չտեսնելով, ողորմաբար ներկայով էին ապրում:

Լեւոն այդ բոլոր ցնորքները դոցանով ապրողներին թողնելով և Աստուծոյ և ինքեան ապաւինելով, մի մեծ ծրագիր ունէր իւր առաջ՝ այն է սէր հաստատել քրիստոնէից մէջ և միանգամ ընդ միշտ կործանել հեթանոսաց կազմը: Նա այդ լուրի գործունէութեամբ մէկ «տիկերական ժողով» գումարեց ի Տարսոն 1196-ին Մաղկադարդին, որտեղ կային շատ Յոյներ: Ժողովի նպատակն էր սէր ներշնչել երկու կողմերի մէջ և ջանալ արմատախիլ անել հնացեալ ատելութիւնը: Ներկայ էր և Գրիգոր Ապիրատ, սակայն բացաւ Ներսէս Լամբրոնեցին մէկ գեղեցկաբարբառ ատենաբանութեամբ, որ լիակատար ամփոփումն է իւր և Լեւոնի քաղաքականութեան: Լամբրոնեցին իւր զիտութեան բոլոր ճարտարութիւնը յիրարկում է ժողովակաւ նայ համոզելու համար որ չպէտք է քրիստոնէից ատել,

ըստ որում յաճախ իմաստակութեան է դիմում անգամ: Նա հայեացք ձգելով առաջին դարերի եկեղեցական աշխարհի վրայ և յիշելով որ Քրիստոսի առաջ յոյն, ասորի, հայ, վիր և այլն հաւասար են և Սպանիա, Սրեւելք, Բարբարոսք, Եգիպտոսք և այլք միակ Գլխին, այն է՝ Քրիստոսի անդամներն են, ներբողում է Տրդատի և Կոստանդիանոսի ժամանակը, յորում «արարին զամենայն տիեզերս մի տուն միոյն Քրիստոսի, և եկեղեցի» և իբր թէ հռովմայեցոյ տէրութիւնն. «իբրև զգաւազան երկաթի՝ նեցուկ պնդութեան և ամրութեան հանուրցս լինէր»: Սակայն սատանան, ասում է նա, ինչպէս Աստուծոյ խօսքը թիւր մեկնելով, զթեցրեց Ադամին և Եւային, այնպէս ևս արաւ քրիստոնէից հետ. եկաւ Մակեդոն հոգւոյն Սրբոյ զէմ թշնամանք յարոյց, եկաւ Նեստոր և սկսաւ յորդորել Միաճնի փառաց զլանալու, եկաւ Եւտիքէս, որ «զխաւար խաւարաւ բժշկել վարդապետէր». և ահա տապալուեցաւ եկեղեցու միութիւնն և մի հիման՝ Քրիստոսի վրայ հաստատեալքս բաժանուեցանք, ըստ որում թէև մի է եկեղեցու վէմն Քրիստոս, սակայն այժմ իւրաքանչիւր ոք այն իւրն է համարում, և քրիստոնէից բարեքները թշնամիք են վայելում, վասն զի Քրիստոսի մի եկեղեցին տրորուել է բազում մասերի:

Այնուհետեւ Լամբրոնեցին (Ձաք. զլ. Ը.) ծեփելով, ձգնում է ամփոփել հայոց որ քրիստոնէայք պիտի միանան և Աստուծոյ օգնութիւնը ստանան, և այդ խօսքերը զարձնելով, գոչում է առ ժողովականք մանաւանդ առ Գրիգոր Ապիրատ. «քեզ տայ զքաջալերութիւնս, ով Յիսուսի փոխան ի մէջ մեր՝ նորա պատուովն բազմեալ», իւր գեղեցիկ ճարտասանութեամբ նորա մտաց վրայ ևս ազդել ջանալով: Եթէ հեթանոսք միանալով, ասում է նա, Աստուծոյ շնորհները վայելեցին, քրիստոնէայք առաւել ևս, ուստի չպէտք է այլազգեաց ատել, թէ նոքա հայ

չեն և կամ զՔրիստոս Աստուած և մարդ են դաւանում. ընդ ամին և մտքերի մանրամասնութիւնք վերակոխելով, ձայնում է. «ո՞ք ի ծագս աշխարհի եկեղեցի Քրիստոսի, որ ոչ զՔրիստոս Աստուած և մարդ դաւանէ. և թէ այս այսպէս է, ապա ընդէր այսքան հակառակութիւնք ի մէջ մեր բռնացեալ», վասնորոյ և կարծում է որ հակառակորդը ոչ թէ իրար զէմ են կուում, այլ հերձուածողաց, որոնք այլ ևս չեն ի միջի, և իբր թէ զոցա զէմ են եղել հայոց ժողովները: Լամբրոնեցին ջանում է հոռոմոց դաւանանքը հայականին վերածել և ապա պարզում է որ հայք ոչ թէ մի բնութիւն ասելով սոսկ աստուածային կամ լոկ մարդկային բնութիւն են հասկանում, այլ «զմի բնութիւն ասել բանին մարմնացելոյ՝ անձառ խառնմանն հռչակ՝ ընդզէմ Նեստորի. և բան ասելով՝ և մարմնացեալ, զյատկութիւն այլ և այլ բնութեանցն հաստատեմք՝ — ըստ սրբոյն Կիւրղն»: Մի բնութիւն ասացեալն ի վերայ Քրիստոսի՝ ոչ թէ զէութիւն նորա հաստատէ, որ յերկուցն էր անշփոթ և յայտնի, այլ զներգործութիւն անձառ միաւորութեանն բացաձայնէ»¹:

Լամբրոնեցին այսպէս մակերեակի հաշտեցնելով երկու կողմերը, բանավարում է, որ հայք են հոռոմոց անգոսնել ատել սկսել, ուստի և պարտաւոր են իւրեանք իսկ սիրել սկսել՝ սիրուելու համար, վասն զի եթէ ս. Գրիգոր հրամայում է հեթանոսաց անգամ սիրել, ուր մնաց հոռոմոց, որոնք քրիստոնէայ եղբայրներ են. «մի զլուխք ունիմք զՔրիստոս, ասում է նա, միոյ գլխոյ անգամոց զհմրդ հնար է ի միմեանց պառակտիլ. վէրս ունիմք, ի միմեանց բժշկեցուք. առողջութիւն, ի փառս իրերաց զուարճասցուք...»: Նա զժկամակում է որ միասին հաց են ուտում, բայց միասին հաղորդուելուց խորշում են, ըստ որում և

¹ Տպագրուած՝ Վենետիկ 1865:

կայն Միքայէլ Մեծն, Սամուէլ Անեցի, Վահրամ Եղես-
սացի, Սմբատ, Հեթում պատմիչ և Վարդան Մեծն այս-
պիսի ինչ չգիտեն:

Աւելորդ չէ զնեղ այստեղ Միքայէլ Մեծի պատմածն,
որ ուշադրութեան արժանի է, իբր օտար, բարձրաստի-
ճան անձի մի խօսք. նա գրում է. «Իսկ արիագոյնն Լեոն
տիրեաց 72 բերդից, և ել անուն նորա ընդ ամենայն
երկիր. և փութացան պսակել զնա տունն Յունաց և
տուն Փռանգաց. ըստ որում առաքեցին նմա թագ յեր-
կաքանչիւր կողմանց՝ ի պարծանս ինքեանց առնելով
զնա»: Իսկ Վահրամ Եղեսսացին, Լեոն Գ-ի քաջագրիչ
ատենագիրը գրում է.

Լեոն «անուն ստացեալ,

Եւ ամէնից գովասանեալ:

Փռանկաց ումբրունն (empereur) զայս լուեալ,

Եւ Յունաց կայսրն ծանուցեալ,

Յաստուածական խնամոցն յուզեալ,

Եւ երկրեանն թագ կապեալ,

Մեծաւ պատուով աստ առաքեալ,

Զմեծն Լեոն թագիւ պատուեալ:

Յայնժամ հայոց բովանդակեալ,

Եւ ի Տարսոն քաղաքն եկեալ,

Կաթողիկոսն ի մէջ կացեալ,

Յեկեղեցին անդ ժողովեալ,

Եւ օրինօք զԼեոն օծեալ»:

1197 ին¹ յունուարին Լեոն մեծահռչակ տօնախմբ-
ութեամբ օծուեցաւ հայոց թագաւոր հայաստանեայց ե-
կեղեցու հաւատարիմ հովուապետ Գրիգոր Ապիրատից,

¹ Միք. Մեծ. 504: Վարդ. 2Բ: Կիր. 94: Հեթ. պատմ. 81: Սամ.
Անեցի: Կան և այլ աղբիւրներ գրչագրաց մէջ, որոնք ժամանակին
կորստարարեցին:

և նոյն միջոցին թագ ստացաւ և Զաքարիա սպասալա-
րից փառաց ի փառս բարձրանալով եռապսակ թագա-
ւորութեամբ:

Իսկ Լամբրոնացին Կ. Պօլիս հասնելով, խորհրդա-
կցութիւն ունեցաւ Յունաց զիւնոց¹ հետ և ճնայելով
իւր բոլոր ոգևորութեան և սիրայօժար տրամադրութեան,
ոչինչ չկարեցաւ զլուխ բերել. յուսախաբուած և ապա-
շաւելով վերադարձաւ նա ձեռնունայն և իւր ծայրայեղ
ազատամտութեամբ հանդերձ ամուր վերջակէտ մի զրաւ
այլ անմիտ մտադրութեան, գրելով. «գտաք զսոսս (զՅոյնս)
անծանօթք ի սոցանէ (ի թղթոց) թանձրաբարբառք, և
հրէական կամօք ընդ նիւթս կապեալք, որք ոչ ախորժեն
ծառայել Աստուծոյ՝ նորոգութեամբ հոգւոյն, այլ հնու-
թեամբ գրոյն: Եւ ստրջացեալ ի հոգեւոր կամս մեր՝ դար-
ձաք յիմաստախոհ յուսոյ սոցա՝ ամօթով...»²: Մեծ էր
նորա հիասթափումն, մեծ էր և նորա ստրջանքը, բայց
մեծ էր նորա ամօթն այն անձանց առաջ, որոնց քարո-
ղել էր զրկուիլ յոյներէից, քան թէ զրկել նոցա. սակայն
և այնպէս չատեց նոցա և չդադարեցրեց իւր յարաբերու-
թիւնք, չդադարեցրեց մանաւանդ, զի տգիտագոյն վարդա-
պետներէից անգամ հալածուեցաւ, ըստ որում իւր մե-
ծամտութեան և դիտութեան վրայ հպարտացած, ընդ-
հարուելով հսկայազօր և բռնամուր Լեոն արքային,
փշրուեցաւ անդարմանելի:

Լեոն իւր արտաքին քաղաքականութիւնը հրաշա-
պէս վարելով, զիտաց և ներքինի սանձերը պահել. նա
իւր հաւատարմութիւնն առ հայաստանեայց եկեղեցին
հրապարակով էր հռչակում: Գումարեց նա Տարսոնի ժո-
ղով և առաջ նետելով Ներսէս Լամբրոնացուն, ինքն

¹ «Հարցումն պատրիարքին և պատասխանի ս. Ներսիսի», որ
շուտով պիտի հրատարակենք, բանակցութեան պարագներէ հետ միա-
սին: ² Գրչագիր ի մատենադարանի Ս. Էջմիածնի:

յետ քաջուեցաւ, իսկ երբ Լամբրոնացին ոգևորութեան մէջ ծփալով Տարսոնի եկեղեցում ժողովական Յունացի հաճոյս ուղեցաւ յունարէն աւետարան կտրդալ տալ, Լեոն իսկոյն արգելից այդ¹:

Այնուհետեւ Հայաստանի արեւելեան վարդապետք, որոնք ուշադրութեամբ դիտում էին Կիլիկիոյ եկեղեցական գործերը, զայրացան Լամբրոնացու վրայ, և քանի մի թղթեր գրեցին նորան բուռն յարձակմամբ և զանգատ բարձին նորա դէմ առ Լեոն: Լեոն ամոքեց զանգատաւորաց մաքերն և քննութեան կանչեց Լամբրոնացուն, հրաման ուղարկելով առ նա, որպէս «առ ահա մանուկ»: Այդ հրամանը կամ ապսպրանքը կրկնում է Լամբրոնացին իւր առ Լեոն գրած պատասխանի մէջ, ասելով. «յայտ համառօտեցան բանքն, թէ անկարգ է իմ ընթացքս և անօգուտ. և չէ ընդ շաւիղս երանեալ հարց մերոց Գրիգորիսի Վկայասիրի, և նորին համանուանն՝ որ յեզիպոս, և որ զկնի նորին աստ հայրապետ Գրիգորիոս, և նորին եղբայրն Ներսէս. և ես ստերիւրեալ գնամ ի նոցա շաւղաց, և դուք և այլ հայք՝ նոցին ընթացակիցք: Եթէ ոչ էի յայս, արժանի էի հայրապետութեան և պատուոյ. սակայն այս վերջացուցանէ զիս ի պատահմանէն պատուոյ. և ոչ միայն զիս, այլ և ձեզ լինիմ պատճառ նախատանաց Ձորոյգետացեացն, որք և անէծս վայրապար խոսին ի զլուխ իւրեանց, և դուք աղաչեցէք զմեզ վասն զնոցա դայթակղութիւնն շինիլոյ դառնալ ի մոլորմանէս. ապա թէ ոչ՝ զըկիմք ի պատուոյն, զոր մինչև ցայժմ ի ձէնջ եմք ընկալեալ»:

Լամբրոնացու ամբաստանողք էին զլսաւորապէս

¹ Թուղթ Լամբրոնացոյն առ Լեոն Թագաւոր. Վնեւտիկ, 1865. էջ. 237:

Ձորոյգետացիք, հաղբատեցիք, Անեցին, Տուաէորդին և Քոբարեցին, իսկ ամբաստանութիւնն էր. նախ որ Լամբրոնացին նոցա զգեստով չէր պատարադում, ընդ նմին և անարժան էր սեղան բարձրանալու և երկրորդ, որ անխափր հաղորդում էր այլ քրիստոնէից հետ: Առաջին կէտում չենք կարող որոշել թէ Լամբրոնացին ինչ նոր զգեստ կամ ծէս էր նորոգել, զի նա ընդհանուր է խօսում այդ հարցի վրայ, իսկ եկեղեցական զգեստը շատ հին է հայոց մէջ և արդէն Ե-դ դարից վկայութիւն ունինք որ հայք Կ. Պօլսից էին այն բերել տալիս: Միայն թէ Լամբրոնացին բուռն համարձակութեամբ պաշտպանում է զինքն, հիմնաւայնելով. «պատրաստ եմ ի պատասխանատուութիւն... որ չեմ մոլորեալ և ոչ ստերիւրեալ ի սուրբ եկեղեցւոյ ուղիղ շաւղացն, ոչ ըստ հաւատոյ, և ոչ ըստ բարեկարգութեան», և յարում է որ դատախազ չէ կղել իւր ամբաստանողաց մոլար ընթացքին: Նա ասում է որ ինքն ամենեկին չէ փոխել այն ինչ որ ստացել է իւր հայրերից և ունի հայոց կաթողիկոսաց զրուածներն, որոնցով կարող է ապացուցել իւր ճշմարտութիւնը, սակայն յիշում է և իւր օգտակար նորոգութիւնք որ վանքերում երրորդ, վեցերորդ, և իննեւորորդ ժամերը ջոկ ջոկ է կատարել տալիս «զիւրաքանչիւրն յիւր ժամն... և եօթն անգամ յաւուրն զԱստուած» է օրհնում, խաղաղական ազօթք չէ եղել և նա մտցրել է, հաստատել է կրօնաւորի օրհնութիւնը նախ քան զքահանայացումն. օտարաց մօտ տեսնելով որ սահմանած ողորմութիւն կար աղքատաց համար, ինքն ևս կարգել է ի Տարսոն¹: Այսու հանգերձ Լամբրոնացին

¹ Եղել են խորթութիւնք Կիլիկիոյ եկեղեցիներում, որոնք մտել էին հեթանոսաց հալածանաց պատճառով և կամ օտարութեան մէջ, զորոնք Լամբրոնացին վերացրել է և կամ վերացնել տուել:

Ջատագովում է ղինքն նախ սաստիկ անարգելով իւր հակառակորդաց, նա շուն և աղուէս է կոչում նոցա և Տուտէորդու համար ասում է. «ուտելով և ըմպելով ընդ աշխարհականաց զպօրան պարարէ, և զեկեղեցւոյ դուռն թէ ընդ որ է՝ բնաւ չգիտէ»։ Նա դատապարտում է նոցա արարքն, որ մինչև անգամ հակառակութեամբ Գրիգոր Գահավէժ պատանուն կաթուղիկոս ընտրեցին և Լեոնին զըպարանցին, իսկ իւր ճշմարտութիւնն ապացուցում է, բանավարելով, որ իւր արածները նորոգումներ են խափանուածներին և իւրեան համակարծիք են ժամանակի նշանաւոր եկեղեցականք, այլ և Գրիգոր Ապիրատը (բայց սորանից ևս հալածուել էր, որպէս ինքն է գրում)։ որ իւր իմաստութիւնը սէր հաստատեց թշնամի եկեղեցեաց մէջ, ըստ որում թէ Լատին եպիսկոպոսք և թէ չոռոմք զարմանքով փառաբանեցին զԱստուած, երբ տեսան որ ինքն քաջ գիտէ(!) թէ չայոց և թէ նոցա եկեղեցական արարողութիւնք ու կարգերը։ Յիշում է որ մէկ գիրք է գրել (Կիրիկիոյ) նորամուտ անկարգութեանց վրայ, բայց, ասում է նա, «կարող եմք շնորհիւ գիտութեանս՝ զոր ունիմք ի սուրբ գիրս փիլիսոփայական առնել զճելլենացին, թէ զչայն խորշալ կարծիցէ յուղղափառութենէ» և ընդհակառակն։

Լամբրոնեցին պարծանքով շեշտում է իւր քրիստոնէական ծայրայեղ բարութիւնը, պնդելով որ ամենայն հաստատութեամբ պիտի սիրէ քրիստոնէից, ըստ որում պատիւ է համարում որ ինքն սիրում է Լատինաց և ձեւլենացոյց, ասելով. «թէ և ատիմք ի նոցանէ, ոչ տեսամք զնոսա»։ Բայց սորանով չէ վերջացնում իւր ջատագովութիւնն և յիշում է որ մինչդեռ ինքն շատ դէպքերում Լեոնին հնազանդելու համար է յռել, անարդարութեամբ իւրեան են դատապարտում, ընդ սմին և մի առ մի բերում է և Լեոնի երեսով տալիս Գահավէժի մահը, հռոմկայի կողոպտումը, Լեոնի արեւմտեան զգես-

տը, երկար մաղ ու մօրուք չպահելը, լատինական և յունական կարգով և նոցա պաշտօնեաների հետ սիրով ապրելն և այլն, ասելով որ եթէ ուզում է թող նա որպէս մարմնաւոր տէր մարմնաւոր իրերով հետեւի իւր նախորդաց, ըստ որում այն ժամանակ և ինքն որպէս հոգեւոր ըստ հոգեւորին կխորշի օտարներից։

Հարկաւ Լամբրոնացու այս թուղթն երեւան է հանում Լեոնի ամբողջ քաղաքագիտութիւնն ու գաղափարներն, ըստ որում չափազանց անարգական է, մանաւանդ որ նորան ստութեան պաշտպան է դուրս բերում, շատախօսութեան ջատագով, անզգամաց ուշ դարձնող, նմանեցնում է նորան Նիկողիմոսին և այլն. մինչ իսկ թղթի հասցէն վերաւորական է, որ է այս¹. «առ քրիստոսազօր իշխողն մեր ինքնակալութեամբ Լեոն, ի նուաստ Ներսիսէ որ ի Տարսոն սրբոյ եկեղեցւոյն պաշտօնեայ»։ Յիրաւի, Լեոնի նման ահեղախրոխտ բռնաւորին այս թուղթը պիտի կատաղեցնէր. բայց ինչ հետեցեալ. պատմութիւնը լռում է. Ներսէս Լամբրոնացին մեռաւ 1198 թուին։

Արդ Լեոն իւր գահակալութեան տարիները մեկնեց աջ ձեռքը դէպի Բիւզանդ և ձախն դէպի Գերմանիայ, բայց նա շուտով զզուեցաւ և իւր աջ ձեռքն իսկոյն յետ քաշեց, այն է 1189-ին. այժմ տեսնենք ձախողն ինչ արաւ։ Լեոնի բարեկամութիւնն արեւմուտքում, որպէս յիշուեցաւ, Բարբարոսայի հետ սկսուեցաւ, նորա որդու չայնրիս VI-ի հետ ամրացաւ։

Լեոն իւր թագադրութիւնից յետոյ, տեսնելով որ միայնակ է մնացել Խլիճ Ասլանի նման ահաւոր թշնամու առաջ, որից պարտեցան և հռոմք, մտածեց նորա զօրութիւնն ընկձել իւր գահի ապահովութեան համար. բայց միայնակ չդիմադրաւ և այլուստ յոյս չունենալով դի-

¹ Վենետիկ, 1865, 207—208։

մեջ արեւմուտք: Այնտեղ երկու հակաթու կայսրներ էին ընտրուած Փիլիպ (1198—1208) և Օտտօ IV (1198—1218), և ժողովուրդն երկպառակուած էր և այդ միջազգային խռովութեան վարիչն էր Իննոկենս III (1198—1216): Լեոն չվարանցեալ և ինչպէս երեւում է՝ առաջին անգամ՝ թուղթ (Սիստւան. 465) գրեց առ նա 1199-ին, որ միայնակ պահուում է ի հօովմ: Նա հռովմայ ուշադրութիւնը ծանկեղու համար հարեանցօրէն ակնարկում է որ ինքն ևս փափաքում է հռովմէական եկեղեցու միութեան աշխատիլ, և իւր այդ բաղձանքով յուսացեալ ի սէրն հռովմայ, խնդրում է քրիստոնէաբար ձայն բարձրացնել և օգնել հեթանոսաց դէմ, շեշտելով. «փութասցիք հասուցանել մեզ ամենաքրիստոնեայ օգնութիւն, մինչ չե իցէ անդարմանելի հեղեղաց հասեալ ի մեր վերայ»: Սակայն այս անգամ Լեոնի քաղաքագիտութիւնն անյաջող եղաւ. նա իսկոյն պատասխան ստացաւ, յորում հռովմ գովում է իւր եկեղեցին և ջանում է այն ծանօթացնել Լեոնին: Իննոկենս III գրեց մի թուղթ ևս առ Գրիգոր VI և քաջալերեց նորան, հաւատացնելով որ ինքն ևս կանգնած է քրիստոնէից թշնամեաց դէմ: Բայց այս միայն խօսքեր էին, զի Լեոն ոչ միայն օգնութիւն չտուցաւ, այլ և տաճարականաց բանտարկութեան ու մատնահարութեանց և Անտիոքայ Լատին իշխան Ռայմունդի թշնամարկութեան ենթարկուեցաւ: Վերջինիս չարամտութիւնը հասաւ մինչ այն որ զրգոեց Իկոնիոյ սուլթանին հայոց դէմ: Բայց Լեոն չվատեցաւ, նա իւր յոյսը դրաւ Ասատուծոյ վրայ, սուր առաւ, ջարդեց Ռայմունդին առանց հռովմայ տեղակալի նշովքներին նայելու և Անտիոքը կրկին առնելով, իւր եղբօրթոռն Ռուբենին գահ նստեցրեց, ընդ նմին և բարեկացած հռովմէական «եղութիւնների» վրայ, դուրս վաճեց նոցա իւր պետութեան սահմաններից. հռովմայ թղթերն

այլ ևս չօգտեցին և չխաբեցին նորան. հռովմ՝ պարգևներ էր յղում իսկ առ եպիսկոպոսն Ստյ, յորդորելով «ի հնազանդութիւն» ածել Լեոնին, բայց ի զուր: Նոյն միջոցին Լեոն հրեշտակ ուղարկեց՝ չեղի անուն մէկին՝ առ Օտտօ IV և 1211-ին թագ ստանալով, պսակեց Ռուբենին: Հօր բազկով նա յետ մղեց իւր թշնամեաց, կտրեց իւր յարաբերութիւնը հոգեկրկիտ հռովմականներից, արգելեց նոցա մուտքն ի Կիլիկիայ, իւր հատու սուրը շարունակ արեան մէջ թաթախելով և հրճուելով: Լեոն այդ ազգային ռազմական մեծագործութիւններից յետոյ, փառքով իջաւ մահուան մահիճը. նա իսկոյն կանչեց Յովհաննէս Մեծաբարոյ հայրապետին և հաղորդուելով, կնքեց իւր բազմարդիւն կեանքն 1219-ին և թաղուեցաւ իւր բարեկարգած խստակրօն և ճգնաւորական Ակներ վանքում:

Լեւոն իւր պետութիւնն այնպիսի մի բարձրութեան
և փառքի հասցրեց, որ կարելի է նորան իւր խոհեմ և
զօրաւոր քաղաքականութեամբ միջին դարու Տրդատն հա-
մարել, որի պետութիւնը ճիշտ ինն դար յետոյ տուաւ
իւր մանրանկարը Կիլիկիոյ բարձրութեան վրայ Լեւոն Մե-
ծագործի սրի տակ: Բայց Տրդատ իւր սիգալով չայրե-
նեաց թումբ և առապարներն էր յարդարում, Լեւոն իւր
փքալով Կիլիկիոյ սար ու փապարներն էր զարդարում:

ԺԷ.

«Առանց իմ ոչինչ կարեք առնել»:

ՅՈՎ. ԺԵ. 5.

Լևոն իւր բոլոր արտաքին քաղաքականութեամբ Հանդերձ այնպիսի մի հոգի ներշնչեց իւր յաջորդների և գործակիցների սրտերը, իւր գահն այնպիսի մի հաւատարմութեամբ առ Հայաստանեայց եկեղեցին ձուլեց, որ երբ նորա դուստր-Թագուհու Լատին ամուսին Ֆիլիպը դաւաճանեց «երդմնադանց եղեալ ի յեղեալ ուխտէն Հայադաւան և Հայասէր լինել»¹, իշխանք իսկոյն գահընկէց արին նորան, բանտարկեցին 1221-ին և գահը Կոստանդին իշխանի խնամակալութեան յանձնելով, գահաւորեցին նորա օրդի չեթումին, պսակելով նորան Թագուհու հետ 1227-ին:

Լևոն Մեծագործի զարկած քաղաքականութեան ընթացքն իւր ուղղութեամբ յառաջացաւ զրեթէ ամբողջ դար մի. մինչդեռ 1219 — 20-ի խաչակրաց արշաւանքի միջոցին ոչ միայն հռովմէական խաւարասէր վանականք, այլ նոյն իսկ կարդինալն Պելագիոս ամենայն ջանք յիրարկում էին Հայոց արքունիքում երկպառակու-

թիւն մտցնելու, երկու թաղաւորներն չեթում (+ 1270) և Լևոն Գ. (1271—89) խոչնդովեամբ պահպանեցին իւրեանց նախորդ առաջին պսակաւորից ստացած ժառանգութիւնը, խորշելով այդ արեւմտեան նիւթող ու մախողներից: Հաւատարմութիւն առ Հայաստանեայց եկեղեցին այնպիսի մի առաքինութիւն էր, որ այդ ինքնագիտակ թագաւորք իւրեանց պարծանաց առաջինն այդ էին համարում և ստորագրութեանց և արձանագրութեանց մէջ «խոստովանող ուղիղ հաւատոյ և այլն» ի նշան իւրեանց մեծութեան զրոշմուն: Բարեզարդել եկեղեցին, նորոգել այլազգեաց բռնութեան տակ խանդարուածները, ջանալ հաւատարիմ մնալ Հայաստանեայց եկեղեցուն, ցոյց տալ, ապացուցել և հռչակել նորա ուղղափառութիւնն և առաքելական հարադատ պարզութիւնն—այս էր հոգին և ոգեորիչ գաղափարն, թէ արքայի թէ կաթողիկոսի, թէ ուսեալի թէ անուսի: Պահաւորեան հռչակաւոր Հայրապետաց հետեւեցան շարք մի կաթողիկոսաց, որոնք ստիպուեցան զեռ մաքսուել հռովմայ աշխարհակալութեան գէմ, ջանալով պահպանել հօտը նորա սատանայական նիւթումներից:

Թէ հոռոմք և թէ հռովմ ձեռք չվերցրին Ռուբինեան դահից: Երբ Յովհաննէս Դուկաս կրկին նեղել սկսաւ Հայոց, Կոստանդին Ս. կաթողիկոսն (1220 + 1267), որ իւր մտերիմ և մտակից և սրտով ու հոգեով իւր հետ կապուած, Վարդան պատմչի հետ եկեղեցու բարեկարգութեամբ էր զբաղուած և յոյժ ատելութեամբ վառուած էր առ քաղկեդոնականք, ջանացաւ դորա առաջն առնել և ուղարկեց Յակոբ Կլայեցուն նոյա զրպարտութիւնք հերքելու, որպէս և յաջողութեամբ կատարեց Հայաստանեայց եկեղեցու հաւատարիմ զինուորը¹: Այս միջոցը

¹ Կիրակոս, էջ 220:

¹ Վարդան, 27. Սմբատ. էջ 111:

գրեթէ լիովին կռուաբանական մի շրջան է, յորում պայքարել և յաղթանակել թշնամեաց վրայ ի քաջալերութիւն հայաստանեայց եկեղեցու փառասէր որդոց, զլիաւոր տեղն էր բռնում¹։ Ատելութիւնն այժմ հռովմայի էմ էր, և հայք ջանում էին առաւել սէր պահել Բիւզանդի հետ։

Հռովմ տքնում էր իւր զիրքը փոխել։ Գրիգոր IX մերթ վէճ բարձրացրեց, մերթ պարզեցնելի դիմեց, մերթ հայոց կաթողիկոսի իշխանութիւնն ամբողջ արեւելքի վրայ վերստին հաստատեց, բայց այդ ամէնին նշանակութիւն առող չեղաւ։ Այլ և հռովմայ ջատագովք քննում էին հայոց եկեղեցու վարդապետութիւնն և նորա մէջ մոլորութիւնք գտնել կարծում, իսկ պապերը հաւատոյ հարցեր էին անում հայոց արքաներին։ Մինչդեռ վերջինքս քաղաքական դրից ուշադրութեամբ էին ընթանում, հայոց կաթողիկոսը պարզապէս արհամարհում էին հռովմայ այդ խաղերը։ Կոստանդնի աջ բաղուն Վարդան Մեծ վիճակուած էր չեթում թագաւորին խրախուսել ընդդէմ հռովմայ, ըստ որում և զրում է իւր թղթում։ «Եթէ քեզ հաւատ հարցանեն. դու ասա. թէ ես զիմ առաջնորդացն ունիմ հաւատ և զիմ եկեղեցւոյն, և նոցա պարտիմ համար տալ և ոչ ձեզ»²։ Նա լոկ քմահաճութեամբ չէ ուղարկում իւր քաջալերութիւնք, այլ մի առ մի քննելով հռովմայ եկեղեցին, յառաջադրում է նորա ակներև մոլորութիւնք ամենապարզ բանավարութեամբ, որպէս օրինակ հաղորդութեան վրայ։ «Փրանկք զիւրեանց ժողովուրդն հաղորդեն ի մարմնոյ տեռան, և յարենէ տեռան զըկեն, վասնորոյ ըստ Բանին Քրիստոսի ժողովուրդն նոցա ոչ ունիցի զկեանս յաւիտեանական»³։ Եւ

երբ 1250-ին հռովմ փափաքեց հայոց վարդապետութիւնն իմանալ Ս. հոգու բղխման նկատմամբ, կարծուեցաւ թէ արեւմուտք ևս հայոց դաւանակից է, զի չգիտէին թէ հռովմ 589-ի Տօլեդոյի ժողովում փոխեց հին դաւանանքը, անդելով որ հոգին սուրբ բղխում է «ի հօրէ և յորդուց», որով աղջատեց ս. երրորդութեան միութիւնը։ հայաստանեայց եկեղեցին դաւանում է «բղխումն ի հօրէ» «առումն յորդուց», այսպէս Քրիստոս վկայում է. «ես առաքեցիք ձեզ ի հօրէ՝ զհոգին ճշմարտութեան, որ ի հօրէ ելանէ, նա վկայեցէ վասն իմ»։ և «զայս իբրև ասաց՝ փշեաց ի նոսա՝ և ասէ. առէք հոգի սուրբ» և կամ «յիմմէ անտի առնուցու և տացէ ձեզ» և այլն։ Սոյնպէս և ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ. «հոգին ճշմարտութեան որ ի հօրէ ելանէ, ելանէ և ոչ բաժանի, և բղխէ և ոչ սպառի», այսինքն աղբիւրաբար, անհատաբար, «անհատահոս», որպէս երգում է շարականում (հոգեզ. շարականք)։ Սակայն շուտով հասկացան հայք որ հռովմ այլապէս էր դաւանում, ըստ որում և Վարդան գրում է. «երկրորդ սխալ է. զի զհոգին սուրբ ի հօրէ և յորդուց ասեն. որ շփոթումն և պղտորումն առնէ մտաց լսողին»։— «մի է պատճառն հայր՝ միոյն ծննդեամբ և միոյն ելողութեամբ. ապա պատշաճ է, որ մի լինի պատճառն յատուկ և յատակ. և հոգի որդուց ասի, զի որդւոյն բաշխեցաւ պարզեւ հոգւոյն որպէս հայրենի բարիք»։

1262-ին հռովմայ նուիրակը Աքքա գալով, որտեղ գտնում էր հռովմէադաւան այլազգեաց վարչութիւնը, մտքում զրել էր եկեղեցական գահէրիցութեան վրայ հայոց հետ վիճելու։ Նորա հրաւերին ուշ չդարձրեց Կոստանդին և պատուիրեց այնտեղ անցող պատգամաւորաց արժանը տնօրինել։ Նուիրակը այդ վերաւորանք համարեց իւր մեծապատուութեան և չընդունեց նոցա։ Երբ ապա Օշին, չեթմոյ եղբայրը, թագաւորական հրամանով գնաց

¹ Տես. և «Արարատ» 1892. № 11: ² Տես. «Արարատ» 1892. № 11: ³ «Արարատ» 1869. էջ 52:

Աքքա պատուիրակի և իշխանի մօտ, առաջինը յայտնեց նորան որ հայոց հայրապետն «եթէ ոչ վասն օտարասիրութեան և հիւրընկալութեան, սակայն վասն բնական հարկին, զոր ունի ի հռովմայ եկեղեցւոյն, պարտ էր անսանել զմեզ»։ Այդ իմաստութիւնն անհասկանալի է, բայց պարզ է որ հեթում ակնկալութիւններ ունէր արեւմուտքից։ Օշին պատմեց այդ իւր եղբոր և «նոքա, ասում է Մխիթար Տաշրացին¹, ըստ բնական բարուց ազգիս մերոյ զայլս բարձրացուցանողաց և զինքեանս նուստացուցանողաց, իրաւունս յոյժ վարկուցեալ զսոգտանան», յայտնեցին կաթողիկոսին որ ընծաներով մարդ ուղարկէ արքայական զեսպանի հետ։ Գնացողն էր յիշեալ վարդապետը Մխիթար Տաշրացին։

Հռովմայ պատուիրակը նախ չընդունեց այդ պատգամաւորաց «կամ բարձրացնութեամբ կամ չգիտենալով ի՞նչ ասել»։ Բայց յետոյ ընդունեց նոցա, կարգաւ տուաւ բերուած թուղթն և զժողնելով յայտնեց ընթերցանութեան կիսում, որ կաթողիկոսի անձամբ գալը պէտք էր հոգեւոր իրաց համար, ասելով ընդ նմին. «խնայելով ի ձեզ՝ խնդրեալք, զի եկեալ յօղեսցի ի զլուխն եկեղեցւոյ»։ Ուրեմն հայոց հայրապետի չմիանալն հռովմայ հետ՝ վստանգի պիտի ենթարկէր հայոց. այսպիսի սպառնալիքի է զիմում հռովմայ պատուիրակը...

Վշտացան հայ պատգամաւորք և հրաւիրեալ ճաշը մերժեցին, որ և կակղեցրեց պատուիրակին, ըստ որում տօնից յետոյ սկսաւ կեղծաւորել, զովելով և առաջին պատիւը տալով Մխիթար Տաշրացուն և ուզեցաւ նորա հետ խօսիլ և հարցեր անել։ Հրաւիրուած էր մի մեծ կաճառ. դոյն կամ այլ նպատակով, յորում Մխիթար

¹ «Մխիթարայ Տաշրացւոյ յաղագս ձանապարհորդութեան 12 առաքելոցն... ի հրամանէ Թաղաւորին Հայոց Հեթմոյ...» Երուսաղէմ 1865:

խոհեմութեամբ պատասխանեց որ սխալ է պատուիրակի կարծիքը, զի ինքն յեալիններկայ է հայոց զիանոց մէջ, որ «բազում անգամ լինի յարքունիս, զի վատացն պատահէ բարեբախտութիւն», որ զժգոհ է ընծաների արհամարհելուն համար և որ կպատասխանէ որչափ կարող է, մնացեալը թողնելով հայրապետին։

Վիճաբանութեան պատճառն էր այն, որ հռովմայ յանդգնում էր ուրիշ քրիստոնէական եկեղեցիք քննել դատել, ըստ որում և Մխիթար ասելով «յաւէտ մեք ունիմք կար, ըստ առաքելոյն օրինակի դատել զձեզ, և դուք ոչ կարէք քննել զմեզ», ջանացաւ առաքելոց առ Պետրոս ունեցած վերաբերմունքի ցուցմամբ՝ հերքել հռովմայ աչքակապութեան թեւկոխումները։ Հռովմայ պատուիրակը, թէև «տաէր յորով և սակաւ լսէր», այնուհանդերձ վերաւորուեցաւ, իսկ Մխիթար ինքնադիտաստ վարդապետն իւր հաւատարիմ գործով վեհացած, դարձաւ տուն և իւր յաղթաբանութեան ընդարձակ նկարագրութիւնը մատոյց հեթումին ութաողեան օտանաւորով։

Նկատելի է որ մինչդեռ կաթողիկոսի նուիրակը Մխիթար վեհանձնութեամբ էր խօսում պատուիրակի հետ, հեթումի պատգամաւորը՝ Թովմաս ջանում էր շարժել նորա բարեսիրութիւնն և ընծաներն ընդունել։ Այսպիսով հռովմայ պատուիրակը հեռացաւ մեծ զժգոհութեամբ Մխիթարի անսեթեթ ճշմարտախօսութիւնից հարուելով¹։

Հեթում այսպիսի վստահ զիրք բռնելով, լքեցրեց հռովմայ սիրան, ըստ որում վերջինս ուրախ էր, եթէ

¹ Կարծեմ սոյն ժամանակին է պատկանում և «Յակոբ վարդապետի հաւաքեալ ի ս. Գրոց, յաղագս Աստուծոյ Հոգւոյն, ի ձօրէ անսկզբնականէ զոլ բոլիւմն և ելումն նախ քան զյաւիտեանս անժամանակաբար»։ Ազգային մատենադարան Պարիզի Supplément armén. № 135:

Հայոց թագաւորը բարեկամաբար էր վարւում Լատինաց կամ Ֆրանկաց հետ, ուստի և զրեց ու յորդորեց կայսր Միխայէլ Պալէօլոգոսին, Կ. Պօլսի և Ներուսաղէմի պատրիարքաց պատերազմ մի ձեռնարկել հեթանոսաց դէմ:

Հեթում Ա-ի ուղղութեամբ ընթացաւ և Լեոն Գ. (1270—1290), որ նոյն իսկ Բիւզանդացոց վաճառք, որոնք իւր դէմ դաւադիր էին, որպէս զրում է Միսիթար արեղան (էջ 52). «պիղծ և ուրացող ազգն հռոմոց, սուտ քահանայքն, և սոոյգ քաղկեդոնիկքն, եղեալ էին ի մտի քակել զվանորայքս, և զհաւանալսն ի յաղանդս նոցա պահել, և զոչ հաւանալսն բառնալ ի կենաց...»: Սակայն իրերի վիճակը փոխուեցաւ, երբ հեթանոսաց ղօթութիւնն սպառնալ սկսաւ, օրըստօրէ բռնանալով: Հեթում Ա-ի զլիսաւորած դաշնակցութիւնը Թաթարաց հետ այլ ևս մեծ օգուտ չտուաւ, ուստի և հեթում Բ. (1290—) ձեռնարկեց վերստին Լեոն Ա-ի քաղաքականութեան: Մինչդեռ մի կողմից Հայոց եկեղեցու ջատագովութիւնն էր ծաղկում, այնպէս որ մինչև անգամ Անտիօքայ Արսենիոս պատրիարքն ընդունեց Հայոց հաւատքը¹, բարձրացրեց հեթում Բ. ճշմարտութեան զրօշակն և սկսաւ աշխատել քրիստոնէից միացնել զօրացող հեթանոսաց դէմ, վասնորոյ և քննութեան բովի մէջ ձգեց բոլոր եկեղեցեաց վարդապետութիւնք, նպատակ դնելով ճշմարտութիւնը զահաւորել ամէնքի վրայ: Նորան քաջաւորում էին մանաւանդ Թաթարք, որոնք նոյն իսկ պատգամ ուղարկեցին նաև ի հռովմ, յորդորելով քրիստոնէից միանալ Թիւրքաց դէմ: Ըստ որում և Նիկիոզայոս IV պապը պատուիրակ առաքեց առ հեթում 1289-ին և զրդեց քրիստոնէից միութեան ջանալ: Իւր պատուիրակ Յովհաննէսի ընդունելութեան շնորհակալութիւն ևս

զրեց ապա 14 յուլիսին, և որովհետև հեթում քննութեան էր ենթարկում նաև հռովմայ եկեղեցին, ուստի Նիկիոզայոս յայտնում է առ այս իւր տհաճութիւնն, որ իւր եկեղեցու նկատմամբ քննութիւն լսել չէ փափաքում: Յորդորներ զրեց և Հայ իշխանաց և ժողովրդեան հասցէին:

1292-ին հռովմյան առնուեցաւ և Ստեփանոս Գ. կաթողիկոսը գերուեցաւ, ուստի և Հայրապետական աթոռը փոխադրուեցաւ ի Սիս, որտեղ և մնաց մինչև 1441-ը: Նոյն տարին քրիստոնէից զատիկների խոտորումը նկատելով, հաւաքեց հեթում քանի մի եկեղեցական, քննեց ս. Գիրքն և արքայաբար հրամայեց ապր. 6-ին տօնել, ընդ նմին «բաղումք եպիսկոպոսաց և վարդապետաց», որոնք ընդդիմացան, աքսորուեցան: Այս նորա զիտութեան առաջին քայլն էր, որպէս և ինքն զրում է. «լինել ժողով յօժարեցաք, քննել զգիրս աղաչեցաք, և զոր ստուգի յանձին կալաք: Յայնժամ եկեալ ի միասին հանուր լրմամբ եկեղեցին, զաստուածաշունչ գիրս քննեցին, և անդստին ճշգրտեցաւ արդարութիւն խնդրոյն ցուցաւ, որով հիմն կանոնեցաւ տօնել ի վեցն հաւատեաւ. յորում բոլոր ազգք որ ի նոյն, «միաբանեալ եղեն ողջոյն»¹:

Այսպէս հեթում թողնելով իւր սուրբ, խրուել էր աստուածաբանութեան մէջ և մարգարէական աչքով կարէր իւր զահի վախճանը տեսնել: Շուտով թողեց իւր զահը Սմբատին և ինքն բերաւ իւր քոյր Մարիամին ի Կ. Պօլս կայսր Անդրոնիկ որդուն, Միքայէլի հետ պսակելու, որով անշուշտ յոյս ունէր իւր ծրագրի մէկ թևը նախապատրաստած լինել: Առ նոյն նպատակը յորդորեց հռովմայ Բանիֆայիոս VIII և Սմբատին, որի խնդրանք թղթեր զրեց և ժամանակի թագաւորաց, զրդելով խաչակրութիւն մի բռնեցնել: Հեթում դարձաւ, վերստին

¹ Georgius Pachym. II, 52:

¹ «Արարատ». 1869. էջ. 40:

խլեց իւր գահն և սկսաւ առաւել վճռակի քրիստոնէից միութեան ձգտիլ: Թղթեր գրուեցան զանազան կողմեր և նոյն իսկ առ նեստորականք, ընդ նմին և աշխատում էին, որպէս տարածուում էր, Անտիոքայ աթոռը ստորադրել չայոց կաթողիկոսին¹ (Օրբ. Կէ.): Բայց այս բանակցութիւնք վարանման մէջ ձգեցին Մեծ չայոց հաւատարիմ և արթուն եկեղեցականաց, մանաւանդ զի յիշեալ զատկի կարգադրութիւնից անմիջապէս յետոյ 1293-ին աթոռ էր բարձրացել Գրիգոր Անաւարդեցին, որին և կարծում էին այդ անկարգութեան մասնակից լինել²: Օրբելեան ինքն չէ հաւատում տարածուած լուրերին և բամբասանքներին, որպէս և գրում է. «ո՛ հայր պատուական և պետ պսնծալի՝ զոն բաղայք բասրանաց ի բերանս բիւրաւոր մարդկան ի բայս և ի բանս օտարս և ի բաղայս բարրանաց, յորմէ երկուցեալք ակն ածեմք». և դարձեալ. «ընջին (զրարան և ունայնայխոյղ պարսաւտղիր արբ), սարգեալք տանէ ի տուն՝ և շշուկս չարակարծ զամենեքումք արկանեն այսպէս. «հոռոմ է մեր կաթողիկոսն և ընդ նոսա դաշնադիր», զորոյ ճշմարիտն Աստուած զիտէ և դուք»: Ուրեմն բանսարկուները մտնելով ժողովրդի մէջ, մատնահարում էին թէ Անաւարդեցին դաշնակից է և հաւատակից Յունաց: Անաւարդեցին, որ էր «այր զիտնական

¹ Այս ձգտումը կար և Տարսոնի ժողովի ժամանակ: ² ԺԴ, դարի ունիթոններից մէկ տգէտի ձեռքով մի թուղթ է յերիւրուել անձոռնի և անարգ լեզուով ու բովանդակութեամբ, որ Գրիգոր Անաւարդեցուն են վերագրում: Թղթի աւանդողն է Մխիթար Ապարանեցին(?) և լոյս ընծայողն՝ Կղեմէս Գալանոս եղբորը (նորանից և Չամչեան): Ապարանեցին ևս մի ուրիշ աղբիւրից(?) է վերցնում, ուրեմն այդ անշնորհ թուղթն երեք մարդու ձեռքով անցել և ապա մեզ է հասել: Այդ թուղթը կատարեալ կնիք է հռովմէականաց ալիանդակ միջոցների և հմտութեան: Դորա հետազոտութիւնը կգտնեն ընթերցողը Գալանոսի եղբորական գրուածոց քննարանութեանս մէջ, որ յուսամ շուտով հրատարակել:

և զիտէր զլեզու և զգպրութիւն լատին և յոյն ազգին», «այր իմաստուն և յոյժ հմուտ հին և նոր կտակարանաց», անշուշտ ունէր իւրայնոց մէջ իսկ նախանձող չկամներ. բայց քանի որ դատապարտուում է և բամբասուում իբրեւ Յունաց դաշնադիր, քաջայայտ է, որ հռովմէականք ևս մատ ունէին այդ բանսարկութեանց մէջ: Այս ամէնին ճիշտ արտայայտութիւնն է և վանական վարդապետի եղբորորդու ստորադրութիւնն. «օձն կամի շարժել զտուան՝ ջանացարուք ոչ տալ տեղի գլխոյն և մի հաւատայք խաբողին»: Հարկաւ մէկ կաթողիկոս, որ այնքան հեռու էր նստում բուն չայաստանից, շատ պէտք է զգոյշ լինէր, զի ամենայն չայոց կաթողիկոսի համար առաւել փառք չկարէ լինել, քան այն որ ունի հաւատարմութեամբ, և իւր աղղը Ստից կառավարելով, կարճատես սրտի լինէր՝ չզիտենալու, որ զոյգն մի կամահաճ խախտումն չայաստանեաց եկեղեցու վարդապետութիւնից կամ կարգերից, կարէր նորան զըկել Մեծ չայքից և Կիլիկիոյ մասնաւոր կաթողիկոս մի դարձնել, որ ոչ մի կաթողիկոսի սրտով չէր լինիլ:

Այլ Գրիգոր Անաւարդեցին միջոց չունեցաւ իւր մեծահոգակ նախորդաց նման ամօքել իւր հաւատարիմ հովիւների անհանգստութիւնք և վախճանուեցաւ:

Ստացաւ Գրիգոր չայոց վարդապետաց թուղթը, թէ ոչ, այդ նոյն է. միայն թէ հետամուտ լինինք զորան հայաստանեաց եկեղեցու քաջամիտ և հաւատարիմ հօտն ու հօտապետները ճանաչելու համար: Այդ թուղթը հեղինակուած է Ստեփաննոս Օրբելեանի ձեռքով, որ մեաբաւօրի էր Սիւնեաց և «նախաթոռ ու գլուխ ամենայն եպիսկոպոսաց չայոց»: Թուղթն ստորադրուած է եկեղեցականներից և Սիւնեաց իշխաններից, ըստ որում և իւրաքանչիւրը գնում է իւր նպովքն. «որք ոչ միաբանին այսմ հայրենաւանդ և հայրապետական հաստահիմն դա-

Լանութեանցս՝ նղովեալ եղիցին, որպէս Սաբէլ և Սրիոս»։ Ստորագրող եպիսկոպոսներից մէկն է և Հոջակաւոր ուսումնականն Ժամանակի Եսայի Նղեյի իւր աշակերտներով։ Նմանապէս զրում են և իշխանք, զորօր. «մէք անպիտան ծառայքս Քրիստոսի՝ Ելիկումս և Լիպարիտս, որդիք փառաւոր իշխանացն Տարսայիձին և Իւանէի, եղբարք մերովք և որդւովք և ամենայն ազատօք Հաւան եմք և Հնազանդք մահու չափ այսմ աստուածատուր և Հայրենաւանդ. կտակիս. և որ Հակառակին՝ որոշեալ լիցին ի սուրբ Հարցն մասնակցութենէ»։

Թուղթն սկսւում է Հայաստանեայց եկեղեցու զոհունակութեամբ, եկեղեցու, որ «աստուածային անյաղթ զօրութեամբ բարձրացեալ և անեղական աջով Հօրին պարսպեալ, բարձր բազկօքն Յիսուսի զգուեալ և Հիաղօր շնորհօք հոգւոյն պերճացեալ՝ սուրբ, անբիծ, անարատ եկեղեցիս Հայոց՝ անբոսիր և անշաղախ հարսնս երկնաւոր Փեսային՝ անկեալս և Հիմնադրեալս ի ս. առաքելոցն Թադէոսէ և Բարդղիմէոսէ, մշակեալս և բեղմնաւորեալս ի սբանչելի քրտանց ահարկու և անհամեմատ առնն Գրիգորիսի...» վասն զի դարաւոր փորձանաց մէջ Հաստատ է մնացել և անփոփոխ մխիթարիչ իւր Հօտին։ Ապա ողջունում է Հայաստանեայց պետին, ձայնելով. «Ծնրահանգոյց զագաթամբ ողջունէ զգլուխդ իւր պանծալի՝ զսիրալիդ բնաւից, զչքնաղդ և զնորոգ գերահրաշացեալդ ի հոգւոյն զԳրիգորիոս՝ Հայր Հանուրց սեռից Հայկայ և կաթողիկոս տիեզերական ի զրանէ հոնաց և Լիւանց, ի ծովէ Կասպից և ի լեռնէ Կովկասեաց մինչ ի սահմանս եզիպտական և ի ծովն արեւմտային, ուր զգիշերն ազանի ալն տունջնային»։ Այս է Հայաստանեայց եկեղեցու ողջոյնն, Մեծ Հայքի եպիսկոպոսաց գլուխ, Ստեփ. Օրբելեանի բերանով, ընդ որ կամենում է՝ մէկ զգուշութիւն ներշնչել իւր պետի սրբութեան և մէկ ևս ջրել զբաբանների զըպար-

տութիւնք, ըստ որում և կատարել երկու բան—յանձնառականք—պինդ պահել Հայաստանեայց եկեղեցու բազմաթիւ ժողովոյ նղովիւք Հաստատած կարգերն, «յորոց ոչ ունիմք հնար արեամբ և մահու չափ մասամբ միով շեղիլ այնքան նղովից պարտապան լինել. և ի մեր հարանցն մասնակցութենէ հեռանալ, իբրեւ որդիք Ժանտք և խրամատիչք ցանկոյ հարցն, որոց պատիժն յայտնի է ի գրեալսն»։ և հրաժարական—նղովել և հեռու կենալ այն ամէնից, որոնցից խորշել է Հայաստանեայց եկեղեցին դարեր շարունակ։ Յիշում են, որ թէև հնազանդ են ըստ ամենայնի, սակայն կամենում են, որ իւրեանց զլուխը թղթով փարատէ տարակուսանքները. «զի յայնժամ առաւել Հաստատութեամբ և հլու հպատակութեամբ հնազանդ լիցուք աստուածային զլիւոյդ. և թագաւորեսցես յեկեղեցիս մեր Զահաւորեալ՝ որպէս արեգակն»։ Յոյց տալու համար, որ այդ տարակոյսները տարածուած լուրերից են ծագել, կոչում են Անաւարդեցուն. «Թագաւորական արգասիւքդ ծնողդ իմաստից և մայրդ ուղղափառութեան, աղբիւրդ հաւատոյ և անվախ ախոյեանդ ս. եկեղեցւոյ՝ Գրիգորիոս կաթողիկոս Հայոց»։ Բայց որպէս զի Անաւարդեցին զիտենայ, որ այդ մեծափառ իշխանութիւնն ունի Հայոց վրայ, միմիայն ուղղափառ հաւատարմութեամբ իւր նախնեայց և թէ փոքր շեղուիլն անգամ պիտի զրկէ նորան իւր փառքից, յիշում են. «ապա թէ աւելի ինչ կամ պակաս կամիք մուծանել յեկեղեցիս մեր, ոչ ունիմք ի հարցն՝ և կամ գրեալքս խոտանեն առ ձեզ, յայնժամ մի՛ աշխատ լինիք և մի՛ զմեզ աշխատ առնէք. ըստ ձեր կամաց լիցի աշխարհդ այդ և այլ ոք որ կամիցի...»։ Ընդ նմին Անաւարդեցին չափաւ կարծէր, թէ նոցա սաստել կարէր հրամանով կամ բռնութեամբ, զի բացի այն որ Մեծ Հայքն օտար իշխանութեան տակ էր, որ կարող էր նորա իշխանութիւնից վտարանջել, այլ և

նկատում են ըստ հայրենի սկզբան խրոխտալով, որ չեն վախենում պատիժներից և պատրաստ ենք ի տանջանա, յաքսորս և ի բանտ, ի մահ և ի մեռանել ի վերայ ս. և առաքելական հարցն աւանդից: Այսպիսով այս քաջարի ժառանգներն իւրեանց մեծափառ նախնեաց՝ ազնիւ հաւատարմութեամբ կանգնում են իւրեանց աննման և փառաւոր ժառանգութեան համար, որ նախնեաց արեան զնով պահուած լինելով, թանգագոյն է քան զամենայն հարստութիւնն և փառքն աշխարհիս: Ձեռք ձեռքի առած իշխանաց հետ նշովում են իւրեանց հակառակորդաց, նշովում են նախնեաց նշովիւք, և զնում են իբր անսասան հիմք իւրեանց կենաց. «հաւան եմք մեք ընդ մեր հարսն ի դժոխս իջանել և ոչ ընդ հոռոմոց յերկինս ելանել»:

ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ.

— 2 * 2 —

ԿՅ.	տող.	ս խ ա լ.	ո լ ղ ի ղ.
Գ.	13	վերևից.	եղակումին
Ժ.	11	ներքևից.	են
ԺԲ.	11	վ.	հինգից
ԺԳ.	8	ն.	պէտքերն
ԻԱ.	7	վ.	բաւ. . .
ԻԲ.	16	»	ուսավայրից
	2	8	ն.
	3	5	վ.
	»	7	»
	8	3	ն.
	9	9	վ.
14	4	»	զրաւելի
16	8	»	նոգիոսի
18	10	»	արդիւնքը
27	15	»	չընկուեցաւ
32	11	»	բովանդակումինից
40	4	ն.	յերկարման
46	20	»	ինն
74	8	»	որ և
82	15	»	duabis
96	7	ն.	երկրաբանութեան
100	12	վ.	հերետիկոսութիւն
110	14	ն.	Յովհ. Կթ.
122	2	վ.	(Զեն)
140	10	»	Բռնենաւորի
142	5	»	աւելով
143	10	ն.	մարդաբանական
144	4	»	ու
146	10	վ.	մարդաբանական
»	6	ն.	»
147	13	վ.	մարդաբանը
156	16	»	չի ասում
			եղակումին
			են
			հինգից
			դէպքերն
			Բաւ. . .
			ուսումնավայրից
			միահեծանութեան
			ծեղքերի
			Ա'րդ
			կաթուղիկէութեան
			կեղրոնացրեց
			զրաւելու
			նոգիոսի
			որդիքը
			չընկուեցաւ
			բանավարութիւնից
			յերկարման
			ենն
			որ և իցէ
			duabus
			երկրաբանութեան
			հերետիկոսութիւն
			Յովհ. Կաթուղիկոս
			(Յովհ. Մամիկ.)
			Բռնենաւորի
			աւելցնելով
			մարտաբանական
			որ
			մարտաբանական
			»
			մարտաբանը
			չի ասում է

Էջ. տող.

ս խ ա Լ

ս ւ Ղ Ի Դ.

157	16	վերևից.	մարդիկները	մարտիկները
159	18	»	Հռովմ	Հռովմի
161	1	ներքևից.	նոր	նորան
167	13	»	չէ կարող	չէ կարող երկու
176	11	վ.	սերմերը	կողմերը
177	21	»	զրատկումին	զլատկումին
187	10	»	բառերը	բառերը մի և նոյն
190	7	ն.	ամենայն	ամենայն Հայոց
193	1	վ.	վարդապետած	վարդապետաց
195	8	»	շեշտում էր	շեշտում էր որ
211	9	ն.	1189	1198
212	10	»	բանտարկումեան	բանտարկումեան
213	2	»	առապարներին	առապարներն
216	3	»	տեռան	տեռան
218	5	վ.	իմաստումին	իմաստակումին
»	17	»	դժգնելով	դժգնելով
»		ԾԱՆՈԹՈՒ-	ձանապարհորդումեան	համապատումեան
»		ԹԻՒՆԸ.		
224	3	վ.	Նդեցի	Նդեցի
»	7	ն.	Լփանց	Լփանց

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0368955

ԳԻՆՆ Է 1 Ր. 50 Կ.